

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 1(97)/2020

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 1(97)/2020

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2020 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2020 г.

January–February–March
March 30th, 2020

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2020
Караганда, 2020
Karaganda, 2020

Бас редакторы
химия ғыл. д-ры, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі
Е.М. Тажбаев

Жауапты хатшы **Ғ.Б. Саржанова**, PhD д-ры

Редакция алқасы

Ж.Ж. Жарылғапов,	ғылыми редактор филол. ғыл. д-ры Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры Ресейдің халықтар достығы университеті, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры Әлем тілдері өзбек мемлекеттік университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд. Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры ПМПУ, Павлодар (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Л.М. Харитонова,	жауапты хатшы филол. ғыл. канд. Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, М. Оразбаева

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13109–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 28.03.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 15,5 б.т.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 4.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
д-р хим. наук, профессор, чл.-корр. НАН РК
Е.М. Тажбаев

Ответственный секретарь **Г.Б. Саржанова**, д-р PhD

Редакционная коллегия

Ж.Ж.Жарылгапов,	научный редактор д-р филол. наук, КарГУ им. Е.А.Букетова (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, ЕНУ им. Н. Гумилева (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, ПГПУ, Павлодар (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Л.М. Харитонова,	ответственный секретарь канд. филол. наук, КарГУ им. Е.А.Букетова (Казахстан)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, М. Оразбаева

Компьютерная верстка

Г.Қ. Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13109–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 28.03.2020 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 15,5 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 4.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А. Букетова.

100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38. Тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Main Editor

Doctor of Chemical sciences, Professor, Corresponding member of NAS RK

Ye.M. Tazhbayev

Responsible secretary

G.B. Sarzhanova, Doctor PhD

Editorial board

Zh.Zh.Zharylgapov,	Science Editor Dr. of philol. sciences Ye.A. Buketov KSU (Kazakhstan);
Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences Ye.A. Buketov KSU (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences Ye.A. Buketov KSU (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences Orenburg state University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences Uzbek state University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences N. Gumilyova ENU (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol. Ye.A. Buketov KSU (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences M. Akmuili Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z. K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences PSPU, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczowska,	habilitated doctor Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
L.M. Kharitonova,	Secretary Cand. of philol. sciences Ye.A. Buketov KSU (Kazakhstan);

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, M. Orazbayeva

Computer layout

G.K. Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: RSE «Academician Ye.A. Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13109–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 28.03.2019. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 15,5 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 4.

Printed in the Ye.A. Buketov Karaganda State University Publishing house.

38, Gogol Str., 100012, Kazakhstan, Karaganda. Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2020

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

<i>Жалмаханов Ш.Ш., Маретбаева М.Ә. Әбілқасым әз-Замахшаридың өмірі мен шығармашылығын кешенді зерттеудің қажеттілігі</i>	6
<i>Rustemova Zh.A., Abdrasilova A. Literature of the Islamic period and the human problem</i>	13
<i>Alekseeva M.A., Smailova A.Sh., Rakhymbayeva B.O., Dyussalinova B.K. Tursynbek Kakishev — literary critic scholar</i>	21
<i>Takirov S.U., Shardarbekova A.E. Current methods of studying literary heritage</i>	26

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Жуынтаева З.Н. Қазанбаева А.З., Тұрсынова М.А. Жалғаулықтардың мәтін түзудегі қызметі.</i>	32
<i>Жунусова Ж.Н., Нугуманова А.Н. Лексические особенности политических слоганов предвыборных кампаний России и Казахстана</i>	39
<i>Антонова Е.М. К вопросу о дифференциации фактивных и субъективных суждений</i>	46
<i>Кенжалин Қ., Илкер А., Мирзахметов А., Тұрарханова З. Қ. Қазақ және түрік тілдеріндегі адамның тыныс алу жүйесі атауларына қатысты тұрақты тіркестер</i>	52
<i>Temirgazina Z.K., Belova E.O. Linguocultural type of «gover official» in Kazakhstan media</i>	57

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

<i>Дьяков Д.В. Специфика контаминации и хронологии фольклорного цикла</i>	63
<i>Temirgazina Z.K., Nikolayenko S.V., Zhakupova G.K. Space-time continuum in A. Blok's cycle «Poems about the Beautiful Lady»</i>	71
<i>Kharitonova L.M., Zيابlova N.A. New approaches to the study of L.N. Tolstoy's creative work</i>	77
<i>Новосёлова Е.А., Иост О.А., Алексеев П.В. Поэтика времени и пространства в лирике Ольги Григорьевой</i>	82
<i>Сайфулина Ф.С., Абдирасилова Г.К., Рустемова Ж.А. Вклад В.В. Радлова и Н.Ф. Катанова в изучение фольклора сибирских татар</i>	92

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

<i>Issaliev A.A., Iskaliev A.T. Formative assessment in the training of technical students</i>	100
<i>Kurmanova B.H. Interactive training in the russian language for students of non-language specialties</i>	107
<i>Abdikadyrova N.R., Abdimomynov E.B., Mehmet N.O. Teaching methods of M. Auezov's stories based on modern education technology</i>	114

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	123
--	-----

Ш.Ш. Жалмаханов, М.Ә. Маретбаева

*Қарағанды медицина университеті, Қазақстан
(E-mail: sh.zhalmahanov@gmail.com.ru)*

Әбілқасым әз-Замахшаридың өмірі мен шығармашылығын кешенді зерттеудің қажеттілігі

Мақалада авторлар ұмытылып немесе ескерілмей жүрген ғылым мен мәдениеттің өкілдерінің өмірі мен шығармашылығын баяндай отырып, Шығыстың бай мұраларын зерделей келе, олардың әлемдік өркениетке қосқан үлесі мен орнын айқындауды мақсат етеді. Соның бірегейі — XI–XII ғасырларда өмір сүріп, әділетсіздіктен ұмыт қалып жүрген, бірақ артына түрлі ғылым саласы (теология, лингвистика, логика) мен көркем әдебиет жанрларында (аңыз, байан, қасида) бай мұра қалдырған (50-ден астам шығарма) әз-Замахшари. Мақалада Замахшари жайлы ғалымдар ізденісінің негізінде оның кешенді зерттеу нысаны болмай келе жатқан өмірі мен шығармашылығының деректеріне шолу жасалды. Авторлар өз ойларын қорыта келе, Замахшари еңбектерінің араб тілінен аударылып, ғылыми айналымға түсіп, лингвистикалық, түркологиялық, оның ішінде қазақ тілінің тарихына қатысы анықталуы қажеттігін ғылыми мәселе етіп қояды.

Кілт сөздер: Шығыс және мұсылман өркениеті, түркі және араб қатынасы, көп тілді сөздіктер, жазба ескерткіш пен қазақ тілінің қатысы.

Бұрынғы кеңестік мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдары орта ғасырлардағы мұсылман өркениетінің дереккөздерін зерделеу мұсылмандық Шығыстың рухани өмірі мен мәдени дамуы жөнінде мол ақпарат бере отырып, оның әлемдік өркениеттегі орны мен маңызын анықтауға, белгісіз болып келген немесе әділетсіздікпен айтылмай келген өткен дәуірдің өкілдерінің есімдерін паш етуге септігін тигізді. Түркі ұлттары мен ұлыстарына ортақ сондай ұлы тұлғаның бірегейі — XI–XII ғасырлардың тоғысында ғұмыр кешкен Әбілқасым Махмұд ибн Омар әз-Замахшари.

Әрбір азамат — өз заманының нәтижесі, осы тұрғыдан келгенде, Замахшаридың болмыс-бітімі мен қарым-қабілетінің жасампаздық жолда болуының өзіндік тарихи себеп-салдарлары бар. Оған араб білім-ғылымының туу, қалыптасу және даму жолдарына қысқаша шолу жасау арқылы көз жеткізуге болады. Араб ғылымының I дәуірдегі (VII–VIII ғғ.) дамуының орталығы Ирактағы Басра және Куфа қалалары болып, ол қалаларда араб тілі және оның грамматикасы басымырақ зерделеніп, олардың жүйеленуі араб тілінің мемлекеттік тіл және мұсылман дінінің тілі болуымен тығыз байланысты. Араб ғылымының дамуының II дәуірі VIII ғасырдың соңынан, яғни халифат астанасының Бағдадқа көшірілуімен сабақтас болды. Бұл қала сонымен қатар араб ғылымының орталығына айналды. Мұнда алғашқыда көне және шығыстық қолжазбаларды жинау, оларды араб тіліне аударумен шұғылданды. Ал IX–X ғасырларда Бағдадта және араб мәдениетінің басқа да орталықтарында жекелеген ғылыми шығармашылық қалыптасып дамыды. Егер XI жүзжылдық «мұсылман мәдениетінің бетбұрыс кезеңі» болса, XII ғасыр зерттеушілердің назарын мұсылман тарихының классикалық дәуірінің таралу кезеңі болып қалыптасты [1; 15]. Араб тілі мемлекет тілі болғандықтан, араб тіліне Көне Греция және Шығыстың классикалық ғылыми және философиялық еңбектері аударылғандықтан, бұл тіл «Шығыстың латын тіліне» айналып, халифат құрамына кіретін арабтардың ғана емес, басқа халықтардың ғалымдары, жазушылары, ақындары арасында кеңінен

қолданыс тапты. Басқа халықтардың өзіндік мәдени шығармашылығының өкілі болған олардың шығармалары ерекше ұлттық мәдениеттің одан әрі дамуына негіз салды. XII ғасырдағы араб ғылымының жарқын өкілдерінің бірі, ғылыми өнімдерінің көлемі арабтың көптеген даңқты ғалымдарынан асып түсетін әз-Замахшари болды. Оның ғылыми еңбегін академик И.Ю. Крачковский: «Ол мұ'тазилиттік сарындағы ірі экзегет (діни мәтіндерді түсіндіруші филолог) ретінде, грамматик, лексикограф және жоғары стильдегі көркем прозаның авторы ретінде жарқын із қалдырды» деп бағалады [2; 313].

Замахшари 1075 жылы Хорезмде Замахшар деген елді мекенде дүниеге келген, осы елді мекен оның ныспысы болған. Академик В.В. Бартольд өзінің «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» атты іргелі монографиясында X ғасырдың соңғы ширегіндегі араб географы және тарихшысы әл-Магдиси (әл-Мугадасси) сілтеме жасай отырып, Замахшар «айнала ор қазылған, темір қақпалы, абақтысы бар, көтермелі көпірі мен әдемі үлкен мешіті бар шағын бекіністі мекен болған» деп [3; 204, I] суреттейді. Замахшари Орта Азияның өте көне қалаларының бірі Үргеніште оқыды және өзінің саналы ғұмырының көп бөлігін өткерді. Үргеніш, арабша айтқанда Джурджан, X ғасырда солтүстік Хорезмнің астанасы және Әмударияның сол жағалауындағы ең үлкен қала болды. «Оның төрт қақпасы болды, қақпаларға су арықтармен келіп жатты... Ма'мунның (1009–1017) сарайының қақпасы әдемілігімен ерекшеленді, Хорасан аймағында оған жетер қақпа болған емес» [3; 545, I]. X ғасырдың аяғынан бастап Үргеніштің маңызы тез арта бастады. Ол Орта Азияның ең мықты мәдениет орталығы болған біріккен Хорезмнің астанасы болды. Философиямен әуестенген және білімдарларды қадірлеген Хорезм шахы Ма'мунның сарайына көптеген философтар мен ғалымдар жиналды, олар: Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан Бируни және т.б. XI ғасырдың ортасынан бастап Хорезм селжүктердің бағынышына көшіп, олар да ғалымдарға қамқор болуға ұмтылып, өз сарайларын атақты ғалымдармен, ақындармен әспеттегісі келді. Замахшаридың балалық және жасөспірім шағы Мәлік шах билеген заманда (1072–1092), яғни Селжүк мемлекетінің ең жоғары саяси құдіретінің өркендеген кезінде өтті. Замахшаридың кейбір өмірбаяндық деректері ибн Халликан және Якут әл-Хамави (Лондон, 1923) секілді араб авторларының еңбектерінде баяндалған. Ғалымның өмірі туралы басқа деректерді Ғылым академиясы Ленинград бөлімшесінің Шығыстану институтының қолжазбалар жинағынан және Б.З. Халидовтың «Письменные памятники Востока» жинағындағы жарияланымнан табуға болады. Онда Б.З. Халидов белгісіз болып келген қолжазбаның авторы, Замахшаридың замандасы Абдуссалам б. Мұхаммед әл-Андарасбани [4; 204–212] екенін анықтады. Аталмыш қолжазбадан Замахшаридың бала кезінде шатырдан құлап, аяғын зақымдағаны, оны кестіріп тастауға тура келгендігі белгілі болды [Сілтеме Н.К. Эфендиеваның «К вопросу о жизни и деятельности аз-Замахшари» атты мақаласынан: 5; 204]. Бұл дерек осы уақытқа дейін көптеген зерттеушілер сүйеніп келген ибн Халликанның хабарына түзету енгізуге негіз болды. Мәселен, Джирджи Зейдан: «Ибн Халликан ол (Замахшари) өзінің көптеген саяхаттарының бірінде қатты суық тиіп, ол аяғына әсер етіп, аяғын кесіп ағаш аяқ (протез) салған» деген дерекке [6; 47] сілтеме жасайды. Замахшари бастауыш білімді өз аулында өз әкесінен алды, ол сонда имам болған, сауатын ашқан, оқуға, әсіресе құранды оқуға үйреткен. Баланың ерекше қабілеттілігі оның келешегінен үлкен үміт күттіргенімен, баласы мүгедек болып қалғандықтан, әкесі оған тігіншілікті үйретпекші болады. Оған келіспеген ұлы әкесінен қалаға (Үргенішке) апарып, тағдыр талкегіне тастауын сұрайды. Ол Үргеніште мешіт жанындағы медресеге орналастырылады, оның ерекше көркем жазуына мұғалімінің ағасы Әбілфатха б. Байа'и көңіл аударып, оны қолжазбаларды көшіріп жазу жұмысына тартады, еңбегіне қолақы да алады. Ол осылайша оқи жүріп жастайынан табыс таба бастайды [5; 547, 548]. Замахшаридың замандасы әл-Андарасбани өзінің жоғарыдағы қолжазбасында ғалым өзінің қырық бір жасында (1115 жылға сәйкес келеді) уәзірлер мен билеушілердің жанында надим (надим; нудеме — әңгімелесуші, табақтас; «надим» деп әдетте, Адам Мецтің айтуынша, мұсылман ренессансында халифке жақын, сарайда бәрінен көп жалақы төленетін категориядағы адамды, құрметті атақты атаған) болып, олардың мадақшысы ретінде дүниенің игілігімен ләззаттанды [5; 205] дегенді баяндайды. Б.З. Халидов айтқандай, «ол — селжүктерге вассалдық бағыныштағы Хорезм тарихындағы хорезмшахтардың тәуелсіз мемлекетін құру жолындағы күрестің ең бір әйгілі тұлғасы» [6; 65, 8; 553, 9; 48]. Замахшаридың биографы әл-Андарасбанидің әңгімелеуіне қарағанда, оның сарай маңындағы қым-қиғаш та қызықты өмірі ғалымның ондай өмірден баз кешіп, басқа бағытқа беттеуіне ой салды. Дәруіштік жолды тандап, Меккеге қажылыққа аттанды [7; 551]. Әрине, оның сұлтан сарайынан кетуіне, кеткен ол ғана емес, сарайдың масайраған өмірінен бас тартуына қоғамдық-саяси себептер болды. XI–XII ғасырлардағы селжүктердің орасан зор феодалдық

державасындағы қайшылықтардың шиеленісуіне байланысты толассыз оқиғалар сұлтан сарайындағы мазасыз, оқыс сәттерге толы өмір көптеген ақындар мен ғалымдарды одан бас тартып, дәруіштікке, суфизмге кетуге мәжбүрледі. Әл-Андарасбанидың деректерінде ғалым оқшауланған кезеңде оған Хорезм шахы Атсыз ибн Мұхаммед ғалым Меккеден оралған соң да жолығып тұруын жалғастыра берді... Ол сонымен қатар Бұхара, Мерв, Нишапур, Исфахан, Бағдад, Хиджаз, Мекке қалаларында оқып білім алды.

Замахшари елуден астам шығарма жазған автор. Хаджи Халифа (1608–1657 жж.) оның 29 еңбегін атаса, Ибн Халикан 30, Якут 50 еңбектің атын келтіреді. Б.З. Халидов Ленинград университетінің шығыстану факультетінің кітапханасы қорынан Замахшари еңбегінің бір қолжазбасын тапқандығын мәлімдейді. Броккельман Якут келтірген тізімде кездеспейтін Замахшаридің 25 еңбегін атайды. Б.З. Халидов Замахшари еңбектерін былайша топтастырады: 1) араб тілінің грамматикасы бойынша 10; 2) лексикография бойынша 8; 3) поэзия саласында 7; 4) көркем-дидактикалық туындылары 8; 5) фольклорлық шығармалары (мақал-мәтелдер жинағы) 2; 6) жағрафиядан 1; 7) экзегетикадан 1; 8) шариат заңына 2; 9) ислам ағымдары туралы 4; 10) әр түрлі тақырыпта 12 жұмыс жазған. Сонда барлығы — 55 шығарма.

Замахшари араб тілінің, грамматиканың, байанның, тәпсірдің және хадистердің ірі зерттеушілерінің бірі ретінде бай шығармашылық мұра қалдырды. Ол лингвистика және теология бойынша ең негізгі, маңызды еңбектерін жазды. «‘Илм әл-байан’» деген ұғымға риторика, шешендік сөз және стилистика бойынша білімдердің кешені кіреді, ал «‘ат-тафсир’» сөзінің құранды түсіндіру және комментарий жасау, түрлі ғылыми терминдер мен еңбектерге түсіндірме жасау деген мағыналары бар. Мәселен, X ғасырдың атақты араб тарихшысы ат-Табаридың «Құранға тәпсір» деген қырық томдық еңбегі бар. «‘Әл-хадис’» деген термин Мұхамбет пайғамбардың іс-әрекеттері мен данышпандығы жайлы ерекше құрылымды әңгіме (аңыз, әпсана), яғни пайғамбардың не айтқаны, не істегені туралы әпсаналар дегенді білдіреді.

Замахшари — білімнің көптеген саласындағы көптеген шығармашылық мұраның авторы. Ғалымның «әл-Кашшаф», «әл-Муфассал фи-н-нахв», «әл-Анмузадж», «Муфассал фи сына’ ати-л-’и раб», «Асасу-л-балага», «Мугаддимату-л-’адаб», «‘Атвау-з-захаб», «әл-Мустагса фи-л-’амсал», «Навабигу-л-калам», «Рисала фи калимати-ш-шахада», «Китабу наса’ ихи-с-сыгар», «Китабу-л-джибал ва-л-’амкина ва-л-мийах» атты іргелі еңбектері оның даңқын асқақтатты.

Оның даңқын шығарған 1134 жылы аяқтаған еңбегі «*әл-Кашшаф*» («Раскрывающий») — қасиетті құранның біздің заманымызға дейін жеткен жалғыз мутазилиттік толық комментарийі. Мысырдағы Фатима әулетін 1172 жылы елден биліктен және елден ығыстырған Салахутдин әл-Аюби «әл-Азхар» мешітін университетке айналдырған оқу орнының студенттері құранды әлі де осы «әл-Кашшаф» бойынша оқиды.

«*Әл-Анмузадж*» Еділ-Жайық өңіріндегі татарларда ғана емес, жалпы түркі әлеміне ең танымал оқулық болды. Бұл трактат Замахшаридың араб грамматикасы бойынша іргелі еңбегі «әл-Муфассалдың» түйінді тұжырымдары секілді. Автор оны араб грамматикасын енді бастап үйренушілерге арнап, мәліметтерді жүйелі де анық баяндауымен ерекшеленді [8; 139]. Оқу құралының грамматикалық материалы дәстүр бойынша сөз таптарына жіктеуден (есім, етістік, шылаулар) басталып, әрқайсысы жеке-жеке бөлімдерде қарастырылады. Есімдер теориясын баяндауда оны грамматикалық категорияларға (число, род, определенность/неопределенность) және семантикалық жіктерге (сан есім, қимыл есім — имя действия, қимыл жасаушы — имя деятеля, қимыл жасалушы — имя подлежащее, имя превосходства) талдап қарастырады. Есімдердің септік формалары мен олардың сөйлемдегі синтаксистік қызметтері келтіріледі. Етістіктердің де грамматикалық категорияларын (шақ, жіктеу, рай, ауыспалылық/тұрақтылық және) және синтаксистік ерекшеліктерін сипаттайды. Ал шылаулар туралы бөлім негізінен олардың лексикалық мағыналарына арналған.

Замахшаридың шығармашылығының өнімді кезеңі Меккедегі және одан кейінгі жылдарға тиесілі, бұл кезеңде ол өзінің маңызды еңбектерін жазды. Оның негізгі еңбектері теология саласына және араб тіліне қатысты зерттеулер болып келеді. 1131–1135 жылдары ол құранның көлемді комментарийі «*әл-Кашшафты*» жазып, ол еңбек осы күнге дейін өзінің канондық сипатын сақтап қалды [2; 383, 4; 47, 6; 65]. В.А. Звеганцев Замахшари шығармасында ерекше көңіл аударатын тұсты ескерте келіп, «еңбектің лексикологиялық бөлімінде әр қилы оқылып жүрген тұстарына түбегейлі тоқталады, оның дұрыс нұсқаларын көне поэзиядан мәліметтер келтіре отырып негіздейді. Түптің түбінде Замахшари өз жұмысында мәтінге ғылыми сынның үлгісін көрсетті» дейді [6; 65].

Замахшаридың еңбегін араб лингвисті ас-Самарра: «Ол «әл-Кашшаф» пен «әл-Муфасссалдан» басқа ештеңе жазбаса да басқа еңбектері оның даңқын шығаруға жетер еді» деп бағалайды [8].

Багдад немесе «аралас» («эклетикалық») немесе рационалды филология мектебінің өкілі Замахшаридың араб грамматикасы жөніндегі негізгі еңбегі — бір жыл төрт айда жазылған (1119–1121 жж.) «әл-Муфасссал фи-н-нахв» [Сілтеме Н.К. Эфендиеваның «Исследование некоторых трудов аз-Замахшари» атты мақаласынан: 9; 47]. «Әл-Муфасссалдың» мазмұнының Сибавейхидің «әл-Кітаб» еңбегіне жалпы ұқсас тұстары көп болғанмен, онда мәліметтер өте түсінікті түрде баяндалған [4; 556]. Ғалымның «әл-Муфасссал» трактатының жоғары бағаланғаны сонша, мысырлық аюбиттер әулетінің билеушісі Иса әл-Аюби оның қолжазбасы кімде сақталса, соған мол сый-сияпат пен өз иығымнан шапанымды шешіп беремін деп ант берді. Автор кейін келе бұл еңбекке араб грамматистері қалай көңіл аударса, «әл-Кашшаф» комментаторлары да сонша көңіл аударды. Кітап мәтіні Христанияда (қазіргі Осло) 1849 жылы басылған. Оған бірнеше комментарийлер жазылды, оның елеулісі Абулбақр б. Йаишаның комментарийі 1882 жылы Лейпцигте жарық көрді. «Әл-Муфасссал» неміс тіліне аударылып, 1873 жылы баспа бетін көрді. Ал «әл-Муздажа» 1872 жылы Египетте, 1880 жылы Константинопольде басылды.

Замахшаридың тағы бір кең тараған «*Асасу-л-балага*» — араб тілінің екі томдық сөздігі өзінің құрылымының ерекше әдіспен құрастырылуымен өзгешеленеді. Сөздікте сөздің семантикалық сипаттамасын беріп қана қоймайды, оларды контексте қарастырады, яғни олардың мағыналары тұрақты ма, әлде ауыспалы ма екенін айқындайды. Бұл сөздік Египетте сақталған.

Замахшаридың келесі бір шығармасы — мақам қағидасы бойынша құрастырылған даналық сөздер мен мақалдардың жинағы «*Атваку-з-захаб*» («Золотые ожерелья») тұшымды прозаның үлгісі [2; 387, т.УІ], ол сондықтан да Еуропаның тілдеріне бірнеше рет аударылып, бірнеше рет қайта басылды.

Замахшаридың «*әл-Мустакса фи-л-амсал*» атты келесі еңбегі — араб мақалдарының әліппелік қағидамен құрастырылған сөздік, ол Шығыс пен Еуропа елдерінде кеңінен тараған туынды [9; 48].

Замахшаридың *көркем-дидактикалық шығармаларының* ішінен «*Навабигу-л-калам*» («Перлы изречений»), «*Раби у-л-абрар ва нусусу-л-ахбар*» («Весна благочестивых лиц и тексты преданий»), «*Рисала фи калимати-ш-шахад*» (трактат «О словах исповедения веры»), «*Китаб насаихи-с-сыгар*» («Книга наставлений малолетним»), «*Нузхату-л-му*» («Усилада общения») [4; 553, 9; 48, 49] деген шығармаларын атауға болады. Ғалымның сонымен қатар әліппелік тәртіппен құрастырылған өлеңдер жинағы, мақамдары мен қасыдалары және т.б. еңбектері бар.

Замахшаридың грамматикалық және лексикографиялық еңбектері қысқа да нұсқа болса, көркем туындылары заманына сай қатар ұйқасқан фразаларды күрделенген стильде қолданып, араб поэзиясының тілдік және стилистикалық әдіс-тәсілдерін, араб тілінің синонимдік байлығы мен сирек қолданылатын сөздерін шебер пайдаланады.

Ерекше бір еңбегі «*Китабу-л-джибал ва-л-мийах*» («Книга о горах, местностях и водах») атты географиялық зерттеуі. Ол туралы И.Ю. Крачковский: «Бұл географиялық сөздік оның өзінен бұрын елу жыл ілгері қайтыс болған әл-Бакридің сөздігіне ұқсас. Замахшари бұл сөздікті білмегенмен, олардың дереккөзі бір болған, ол арабтың өлеңдері мен ертедегі прозаларындағы Аравияның географиялық объектілерінің тізбесін жинақтаған IX ғасыр филологтарының сөздіктері. Әл-Бакри мен әз-Замахшаридың басты айырмашылығы: алғашқысы негізінен өзінің әдеби-филологиялық мүдделерін көздесе, екіншісі экзегетикалық мақсатта болып, Мұхамед пайғамбардың, құранның тарихымен және канондық дәстүрлермен байланысты географиялық атаулардың барлығын нақтылауға талпыныс жасады. Бұл мақсатты орындауда Замахшари үшін Аравияда болуы көп пайдасын тигізді. Ол идея Мекке саяхаты кезінде туындап, оны сол кездегі кітап сүйер, қызықты жерлердің біразын көрген, Хиджаздың жақсы білгірі Мекке шерифі қолдады. [2; 313, 314, т.IV; 9; 48]. Сондықтан да Замахшари Хиджаздың таулары, аңғарлары және таулы ресурстары туралы әлдеқайда нақты деректер келтіреді, олардың бәрі негізінен аталмыш әмірдің айтуына негізделген. Бұл жағдаят Замахшаридың барлық зерттеуіне өз ізін қалдырды. Мәселен, оларда Аравия түбегінің номенклатурасы түгел дерлік қамтылса, Палестина, Сирия, Месопотамия және Египетке қатысты атаулар сирек кездеседі. Солтүстік Африка, Персия және Орта Азияға тиесілі географиялық атаулар бар, ал Испания мен Үндістан ескерілмеген. Дереккөздердің көбі ғалым сүйенген филологтардың еңбектері. Замахшаридың еңбегінің маңызы бүгінгі күні осындай мәліметтерімен құнды. Бұл еңбектен Хорезмге жақын аймақтардың немесе Орта Азияға қатысты жерлердің атауларын іздеудің еш мәні жоқ. Себебі автордың мақсаты басқа бағытта болды. 1856 жылы Йенбол араб династиясы

өкілінің шәкірті Сальверд де Граве басылымды мұқият дайындап шығарған болатын» [2; 314, т.IV; 9; 48]. Сальверд де Гравенің болжауынша, Замахшаридың жұмысы не аяқталмаған, не соңына дейін редакцияланбаған.

Замахшаридың еңбектері жайлы А.Флеш, Ж.Кантино, М.Бравманн, К.Брокельманн, Х.Биркеланд, М.Грюнерт, Г.Ваиль, В.В. Бартольд, И.Ю. Крачковский, Н.Н. Поппе, А.К. Боровков, Э.Н. Нәжіп, Б.З. Халидов, В.А. Звегинцев, В.Г. Ахвледiani, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, В.Ф. Гиргас, З.Б. Мухамедова, Н.К. Эфендиева, Н.И. Робакидзе, А.М. Салахов секілді ғалымдар өз еңбектерінде оның биік беделін мойындап, Сибавейхмен қатар атайды. Мұның бәрі орта ғасырлық араб ғалымының еңбегіне деген қызығушылықтың, оның лингвистикалық идеяларының қазіргі күнде де өзектілігінің жоғалмағандығын дәлелдейді.

Замахшаридың түркітану үшін маңызды еңбегі — «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі. Замахшари араб тілі мен әдебиетінің лексикалық байлығын өз отандастарына таныстыру және білімді саналы меңгеруге жеңіл жол ашу мақсатында «*Мукаддимату-л-адаб*» деген арабша-парсыша сөздік құрастырады. Кейбір деректерге қарағанда, ол дәстүр бойынша өз еңбегін Хорезм шахының ұлы, ғылым мен поэзияның қамқоршысы Абулмузаффар Атсызға (1127–1156) арнаған дейді. Атсыздың өтініші бойынша түркі бөлігін қосқан. Кейіннен моңғолдар келген соң белгісіз автор моңғол сөздерін қосып, арабша-парсыша-түркіше-моңғолша сөздікке айналдырған. Замахшаридың бұл еңбегіне В.В. Бартольд: «Замахшари сөздігінде келтірілген көптеген мәдени сөздер мен техникалық сөйлемше, сөйлемдер тілдік тұрғыдан ғана емес, мәдениет тарихынан да мол хабар береді. Бұл мағынада алғанда, әсіресе мекендердің аттары туралы бөлімінің берері мол. Мекен және қоршалған жерлер туралы бөлімдер бір-бірімен тығыз байланысты. Сонымен қатар басқару, дін, жұмақ, кәпірлер, етікшілік, жыртқыш аңдар туралы бөлімдер бар» деген жоғары баға береді [3; 445–468, УІІІ т.]. Сөздіктің түпнұсқасы жоғалып кеткен. Алайда екі көшірме данасы 1926 жылы Бұқарадағы Әбу Әли ибн Сина атындағы кітапханадан кездейсоқ табылып, бұрынғы одақ көлеміне мәлім бола бастағаны белгілі. Бұқарада табылған екі қолжазбаның бірін қызжаның 1305 жылы хатиб («қолжазбалар сақтаушы») Хамид Хафиз көшіріп жазған. Онда тек араб, парсы тілдік материалдары жинақталған. Ал екінші бір араб сөздерін парсыша, түркіше, кейіннен моңғолша тәржімалаған көшірмесін 1492 жылы хатиб Дервиш Мухаммед деген кісі жасаған. Соңғысын кезінде өзбектерді билеген Абдулла ханның (1557–1598 жж.) тұсында ғұмыр кешкен Құл-Баба Көкілташ дейтін көрнекті бек белгілі бір кітапханаға мұра етіп қалдырса керек. Бұл сөздіктің ескі түркі глоссалары тізбеленген толық емес, әрі жазылған мерзімі белгісіз, бірақ өте ескі қолжазбасын В.Вяткин 1897 жылы Орыс ғылым академиясына сыйға тартқан [3; 465, УІІІ т.]. Көлемі 570 бет екі томдық «Мукаддимату-л-адаб» есімдер, етістіктер, шылаулар, жіктеулер және септеулер деген бес бөлімнен тұрады. Бұл шығарманың Каирде сақталған (арабша-түркіше бөлімдері ғана бар сияқты) қолжазба данасының жазба жолдарының ортасында парсыша аудармалары бар [9; 48]. Кітапта көптеген бағалы, қызықты және пайдалы лингвистикалық материалдар бар, оны түсінуді 1843–1850 жылдары Лейпцигте көрсеткіштермен, комментарийлермен қамтамасыз етілген басылымы жеңілдете түседі [9; 48].

Сөздікті алғаш жан-жақты зерттеушілердің бірі — орыс ғалымы Н.Н. Поппе. Айта кетерлік жайт, Н.Н. Поппе туралы да кейбір бірен-саран еңбектерде тиіп-қашты пікірлер айтылғанымен, отандық тіл білімі ғалымдары оның өмір жолын, сіңірген еңбегін, ғылымға қосқан үлесін күні бүгінге дейін қолға алып тиянақты зерттеген емес. Бұлай назардан қалыс қалып, бағаланбаудың басты себебі — өткен ғасырдың 40-жылдары Н.Н. Поппенің басына түскен тағдыр-тәлкегінен шет елге кетуге мәжбүр болуы. Николай (Николас) Николаевич Поппе 1897 жылы 8 тамызда Қытайдың Яньтай (Чифу) қаласында дүниеге келген. Әкесі Николай Поппе Қытайдағы Ресейдің дипломатиялық қызметінде консулдық қызметкер болған. Ол 1991 жылдың маусым айында АҚШ-тың Сиэтл қаласында 94 жасында дүние салған. Лингвист әрі этнограф, моңғолтанушы, алтай тілінің маманы, 1932 жылдан КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі. 1921 жылы Петроград университетінің қоғамдық ғылымдар факультетінің моңғол бөліміне түсіп, ондағы әйгілі тіл мамандары А.Д. Руднев, В.Л. Котвич, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, А.В. Бурдуковтармен бірге оқиды, ғылымдағы алғашқы ғылыми жетекшісі атақты Б.Я. Владимирцов болған. 1942 жылы Н.Н. Поппе Қарашай аумағын (Микоян-Шахар) басып алған неміс басқыншылары жағына өз еркімен өтіп, 1943 жылы отбасымен Германияға көшеді. Соғыстан кейін кеңес үкіметінің құрығынан тығылып, бірнеше жыл шығармашылықпен астыртын айналысқан. 1949 жылы ол АҚШ-қа қоныс аударып, Вашингтон штаты университетінің Қиыр Шығыс факультетінде профессор лауазымында қызмет атқарады. 1968 жылы «Бонн университетінің құрметті докторы» атағына ие болады, 1968 және 1977 жылдары Фин Ғылым

Академиясының мүшесі болып сайланған. Саптаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қараған сезіктенгіш те сескенгіш, атын атау түгілі еңбегін сөз етуге қорыққан сол уақыттардан бері ол жөнінде тіл мамандары ләм-мим деп жақ ашпайды. Осы салқындық бергі уақыттарда «Мукаддимат әл-әдәбтың», жалпы Замахшаридың шығармашылығының кеңінен зерттелуіне де кері әсерін тигізген.

Н.Н. Поппенің қолға алып қарастырғаны — сөздіктің хатиб Дервиш Мухамед жасаған көшірмесі. Н.Н. Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында жарық көрген, ауқымды екі бөлімнен тұратын еңбегін, Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб» деп атаған. Бірінші бөлімде әз-Замахшари қолжазбасында келтірілген моңғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде моңғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Түпнұсқадағы сөздіктің әуелгі қалпын сақтамай, сөздерді алфавит бойынша рет-ретіне түсірген. Сөздікте келтірілген ауызекі сөйлеу негізінде жасалған біздің қолжазба сөздік бойынша 8126 түркі тілдік материалы жеке-жеке сөзден ғана емес, сонымен қатар жеке фразалық, күрделі сөз тіркестерінен де тұрады. Оның үстіне Н.Н. Поппе моңғол тілін қамтитын бөліктегі сөздердің дені XIII-XIV ғасырларда Орта Азияда қоныс тепкен жалайыр, барлас руларының тілдерімен тәркіндес, ұқсас екенін баса көрсетіп айтады [11; 7, 8]. Аталмыш басылымға Э.Н. Наджип: «Н.Н. Поппе, опубликовавший этот словарь плохо знал тюркские языки, поэтому допустил в этой части много ошибок» десе [11; 112] де сөздікпен қалың оқырман қауымның кеңінен танысуына жол ашты. Оның үстіне Н.Н. Поппе жоғарыдағы басылымда өз жұмысының моңғолтану мақсатында екенін, түркі бөлігі толық аяқталмағандығын, мамандардың қосыма нақтылауын, түзетуін қажет ететін тұстары бар екенін ескертеді [10; III].

Әз-Замахшаридың еңбектері мемлекеттік бағдарламалар аясында араб тілінен қазақшаға аударылып, ғылыми айналымға түсіп, еліміздің ғалымдарының ортақ игілігіне айналса, тікелей зерттеулердің нысаны болар еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Науткин В.В. XI–XII вв. Эпоха трансформации / В.В. Науткин, М.Б. Петровский // Мусульманский мир (950–1150 гг.). — М.: Наука, 1981. — 256 с.
- 2 Крачковский И.Ю. Йусуф ал-Магриби и его словарь / И.Ю. Крачковский // Избранные сочинения: [В 3-х т.]. — Т. I. — М.-Л.: Наука, 1957. — 405 с.
- 3 Бартольд В.В. Собрание сочинений в 10-ти томах. — Т. VIII, I, — М.: Наука, 1963. — 340 с.; 1967. — 382 с.
- 4 Халидов Б.З. Биография аз-Замахшари, составленная его современником ал-Андарасбани / Б.З. Халидов, А.Б. Халидов // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. — Ежегодник. — 1973. — М.: Наука, 1979. — 220 с.
- 5 Рукопись 2387// Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР. — 137 п. — ППВ, 1979.
- 6 Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк / В.А. Звегинцев. — М.: Изд-во МГУ, 1958. — 148 с.
- 7 Халидов Б.З. Замахшари / Б.З. Халидов // Семитские языки. Материалы I конф. по семитским языкам. — Вып. 2. — Ч. 2. — М.: Наука, 1965. — 296 с.
- 8 Ахвледиани В.Г. Арабское языкознание средних веков / В.Г. Ахвледиани // История лингвистических учений. Средневековый Восток. — Л.: ИЛ, 1981. — 323 с.
- 9 Зейдан Джирджи. Тарих адаб ал-луга ал-арабийя (араб тілінде). — Т. II. — Бейрут, 1967. — 317 с.
- 10 Поппе Н.Н. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб» / Н.Н. Поппе. — Ч. I. — М.-Л.: АН СССР, 1938. — 435 с.
- 11 Наджип Э.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур / Э.Н. Наджип. — Туркестан: Туран, 2007. — 287 с.

Ш.Ш. Жалмаханов, М.А. Маретбаева

О необходимости комплексного исследования жизни и творчества Абилькасыма аз-Замахшари

В статье изучена духовная культура Востока, богатейшее содержание которой поможет определить ее место и значение в истории мировой цивилизации, выявить малоизвестных или преданных забвению представителей науки и культуры. Одним из несправедливо забытых мыслителей того времени является аз-Замахшари, живший в XI–XII вв. и оставивший после себя богатое наследие (более 50 произведений) в разных отраслях науки (теология, лингвистика, логика) и жанрах художественной литературы (легенда, баия). Авторами представлены данные проведенного обзора трудов ученых о аз-Замахшари, а поскольку его творчество еще не является объектом комплексного исследования, опре-

делены лишь некоторые факты биографии и творчества аз-Замахшари. В заключении обоснована необходимость перевода трудов аз-Замахшари с арабского языка, что, в свою очередь, будет способствовать введению в научный оборот различных данных, в том числе и лингвистических, а также связанных с историей тюркологии, в частности, казахского языка.

Ключевые слова: цивилизация Востока, мусульманский мир, тюрко-арабские отношения, многоязычные словари, письменный памятник, казахский язык.

Sh.Sh. Zhalmahanov, M.M. Maretbaeva

The necessity of complex researching of Abilkasim az-Zamakhshari life and creativity

In this article, the author aims to explore the spiritual culture of the East, rich content that will help to define its place and significance in the history of world civilization, to reveal little-known or forgotten devotees of science and culture. One of the unfairly neglected thinkers of the time is az-Zamakhshari, who lived in the XI–XII ss. and left behind a rich legacy (over 50 works) in different fields of science (theology, linguistics, logic) and genres of fiction (legend, bayan, kasida). The article presents data on our review of works of scientists of az-Zamakhshari, and because his work is not yet subject to a comprehensive study, the author identified some biographical facts and creativity az-Zamakhshari. The article concludes by posing the question of the need to translate the works of az-Zamakhshari Arabic language, which will contribute to the introduction of the scientific revolution in the various data, including linguistic, as well as connected with the history of Turkic, in particular the Kazakh language.

Keywords: civilization of the East and the Muslim world, Turkic-Arab relations, multilingual dictionary, relation written language and Kazarh language.

References

- 1 Nautkin, V.V., & Petrovskii, M.B. (1981). XI–XII vv. Epokha transformatsii [XI–XII centuries Era of transformation]. *Musul'manskii mir (950–1150 hh.) — Muslim world*, 281–300. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Krachkovskii, Y.U. (1957). Yusuf al-Mahribi i ego slovar [Yusuf al-Maghribi and his dictionary]. (Vols. 1–3; Vol. I). Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Bartold V.V. (1963, 1967). *Sobranie sochinenii v 10-i tomakh [Collected works in 10 volumes]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Khalidov, B.Z., & Khalidov, A.B. (1973). Biografiia az-Zamakhshari, sostavleniia ego sovremennikom al-Andarabani [Az-Zamakhshari's biography, compiled by his contemporary al-Andarabani]. *Pismennye pamiatniki Vostoka. Istoriko-philologicheskie issledovaniia. Ezhegodnik 1973 — Written monuments of the East. Historical — philological researches. Yearbook 1973*, 204–212 [in Russian].
- 5 Rukopis 2387. (1979) *Leninhradskoe otdelenie Instituta vostokovedeniia AN SSSR. — 137 p.* [Manuscript 2387. Leningrad branch of institute of Oriental Studies AN, 137 p.]. PPV [in Russian].
- 6 Zvegintsev, V.A. (1958). *Istoria arabskogo yazykoznanii. Kratkii ocherk [History of arabic linguistics. Short essay]*. Moscow: MSU [in Russian].
- 7 Khalidov, B.Z. (1965). Zamakhshari [Zamakhshari]. *Semitskie yazyki. Materiali I konferentsii po semitskim yazykam — Semitic Languages. Materials of first conference about semitic Languages*, 2, 296 [in Russian].
- 8 Akhmediani, V.G. (1981). Arabskoe yazykoznanie srednikh vekov [Arabic linguistics of middle century]. *Istoriia lingvisticheskikh uchenii. Srednevekovyi Vostok — History of linguistic teachings. Medieval East*, 323 [in Russian].
- 9 Zeidan, Dzihridhi. (1967). *Tarikh adab al-luga al-arabiia (arab tilinde) [Tarikh adab al-luga al-arabiua] (on arab language)*. Beirut.
- 10 Poppe, N.N. (1938). *Monholskii slovar «Mukaddimat al-adab» [Mongol dictionary «Mukaddimat al-adab»]*. Moscow–Leningrad: AN SSSR [in Russian].
- 11 Nadzhip, E.N. (1957). *Rehiony i etapy formirovaniia tiurkskikh pismennikh yazykov i literatur [Regions and stages of the formation of Turkish written Languages and literatures]*. Turkestan: Turan [in Russian].

Zh.A. Rustemova, A. Abdrasilova

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: aidana_abdrasilova_95@mail.ru.)*

Literature of the Islamic period and the human problem

In this article, the authors set the task to consider human problems in the literature of the Islamic period and analyze the ways of development of the human problem as the main and relevant topic of literature. The authors of the article on the basis of concrete examples prove that in each individual historical period in literature and art, the concept of man changes, and each epoch has its own concept of man. Special attention is paid to the study of the main monuments of literature of the Islamic period, revealing the understanding of the meaning of human life, its spiritual and moral improvement and attitude to the world. As a result, based on the analysis of various works of the period under review, different stages in the spiritual development of the human person, as well as its relationship with society are revealed.

Keywords: attitude, the essence of life, morality, world view, truth, patience, justice, and the identity of the person.

The problem of man, the appearance of man, the place in nature, the existence, the goal — this is a complex problem that is discussed over time. Among them, the human problem is the main subject of the basic Sciences. These include such Sciences as psychology, pedagogy, sociology, philosophy, physiology, medicine, and Philology. In addition, this issue was of a nature at every stage.

The problem of man, as the main and topical topic of literature, has passed a long historical path of its development since ancient times. In each individual historical period, the concept of man in literature and art has changed. The ancient era, the middle Ages, and the age of awakening are the main stages in the development of world culture and literature. Each of these epochs has its own typological features, characteristic features only for itself, its own concept and vision of man and the world. In the same way, the literature of each epoch reflects the ideas and actions of a person in their time. Continuing the best traditions of the past years, it opens up new perspectives in understanding and reflecting the diversity of human beings. In this regard, the article focuses on the study of human problems in the literature that arose in the Turkish steppe, based on the analysis of the main monuments of literature of that period.

The main problem in the middle ages was the problem of personality. During this period, the religious character spread widely. As a result, here man is considered a part of god, as his image. In this era, it was believed that «even if a person was incredibly capable, a person can not reach the depth of truth, so it is necessary to master the knowledge achieved by other peoples who lived in former times». If we objectively evaluate medieval Muslim philosophy, he considers the problems of man, nature, and society in close connection with the problems of god.

The new century formulated the opinion: «Human is the ideal being on the planet, the crown of evolution, and therefore the master of the world». During this period, the individual was considered both from a humanitarian point of view and from a social point of view. Thinkers of the new century also left many different opinions on human problems. The French philosopher, scientist, and mathematician Rene Descartes explained the problem of man: «it is that man combines two identical substances (both material and spiritual), so he is the one who can rise above nature».

If the thinker T. Hobbes in his famous book «Leviathan» explains the characteristic features of human nature:

1. damage from human nature;
2. the driving forces of human action are personal gain and selfishness, and their own needs;

These qualities lead to the fact that everyone has the right to everything. This has led to the interests of others. As a result, a social mechanism (institution) for systematizing public life appeared — the state, in order to avoid «war with everyone» and to stop extreme selfishness.

J. Locke the main points in Locke's main work «experience of the human mind»:

1. a person cannot have «innate ideas», since the idea itself arises through experience;
2. consciousness is an empty room in which each person fills their experience in their life;

3. the ideal of a person is patient, law-abiding and respecting the law, moral, comprehensively improving himself, and achieving good results in his field.

In the philosophy of Modern times, idealistic views about man were formed, so humanity is primarily a spiritual soul. Here a person, independent of God, has a special mind, a conscious subject of his life.

The art direction that began in literature and art in the 17th century and early 19th century was the era of classicism. Here it portrays a person not in General, but as a person. In the literature, two different ways of creating an image of a person are used. The first is a generalization of behavior specific only to the individual, the second is a generalization of General qualities. In life can be typical, though, and which of the most common facts that are rarely encountered in life. Most importantly, truth is the capacity and fidelity of human nature. Therefore, literature is a pedigree, an artistic history of the era in which a person lived. History of Kazakh literature — the history of the Kazakh people in certain dimensions. It depicts the dreams of people from different eras and eras who survived the people.

According to the German philosopher Immanuel Kant, man is able to develop moral rules with the help of his mind. These provisions of the Kant are divided into two types: conditional and mandatory implementation, and non-permanent rules.

The nineteenth century, called the Golden age of Russian literature, became a platform for the development of three literary trends: romanticism, sentimentalism, and realism. These directions changed each other and each created his own wonderful character. The artistic direction of the end of the XVIII and the first half of the XIX century in romanticism was the main place of the main human freedom. Only in this romanticism does man have complete sovereignty and complete independence. The romantic personality does not recognize any obstacles or difficulties, and absolute spirit and freedom become its slogan. However, freedom in romance is the freedom of a one-sided and abstract spirit. A person is only spiritually free, but in life, in everyday life, he is not really free. Romanticism does not solve specific problems, does not lead a real struggle, tries to refute these problems. Romanticism leads a person to the spiritual world, retreating from real life. The main novelty that brought Romanticism is the desire to know a person. The main direction of romantics — spiritual, internal psychology, complexity, infinity and secret in the spiritual world. A character in the literature of sentimentalism puts his feelings above his mind.

The artistic realities of life were variously expressed in the literature of realism. The realities of realism are the realities of life. Life writer Talas-the struggle of human relations, which fully describes the living alphabet. In the 19 century, the decline of realism is characteristic. Realism was shown in the Kazakh literature under Abai and was shown in a critical quality.

In any country, in the 19 century, the development of the method of realism is not easy. In the 19 century, throughout the century, types of characters were created that passed from work to work. The character of the «little man» in Russian literature was characteristic of works on the topic of the confrontation between the people and the authorities. These heroes include two heroes of A.S. Pushkin — Samson Vyrin from «Station controller» and Eugene from «the Copper horseman», as well as the main character Akaky Bashmachkin from «Overcoat» by N.V. Gogol. An «extra person» is a hero who does not respond to society, a hero of works constructed in an ideological conflict. «Extra people» — M.Y. Lermontov Pechorin in «Hero of our time», A.S. Griboyedov in «suffering of the mind» Chatsky, and Eugene Onegin in Pushkin's novel «Eugene Onegin».

The Islamic worldview in Abay's works in the second half of the 19 century caused a Renaissance in Kazakh literature. This is the time when Shokan Ualikhanov, ybyray Altynsarin, Abay Kunanbayuly lived — the era of awakening in Kazakh literature. Abay in his poetry sets the task of knowing a person and understanding a person. According to Abay, the power of a person is in his knowledge, hearts and soul. Abay says that in order to be a full-fledged person, you need a calm mind, persistent energy, and a warm heart. The poet States that «the mind, Kairat, lives in the equality of the heart, you will fully become separate from the country». If one of them is smaller, it is not considered a complete person. The image of Abay «full man» is executed as the owner of love, loving Allah, loving humanity, just birth.

And one of the main features of Shakarim's worldview is the assessment of personality. Through psychology in the analysis of human problems, Shakarim offered his people critical and realistic poetry. His own thoughts rose from the national level to the world level. The behavior and worldview of the characters are inextricably linked to life. In his works, Shakarim reveals the essence of the concepts of «straight man», «true pure soul», «good man». The poet rationally used those moments that correspond to his worldview of the works of Islamic literature that we are talking about.

Thus, the problem of man, as the main and actual topic of literature, has passed a long historical path of its development from ancient times to the end of the 19 century. In each individual historical period, the concept of man in literature and art has changed. The ancient era, the middle Ages, and the age of awakening are the main stages in the development of world culture and literature. Each of these epochs has its own typological features, characteristic features only for itself, its own concept and vision of man and the world. The literature of each epoch reflects the ideas and actions of man in his time. Continuing the best traditions of the past years, it opens up new perspectives in understanding and reflecting the diversity of human beings.

In their books, Zhusip Balasagun, Ahmet Iugineki, Ahmet Iassauï reflect on teaching and education, science and art, fame and pressure, desire and greed, consciousness, impunity and honor, justice and injustice, conscience and morality. In this sense, the words of wisdom clearly reflect the ways of human perfection, explained in connection with the Islamic rules. «Abay experiences critical actions: misfires, lies, pride, heroism, traditions of describing five noble deeds and five poisons that came to Kazakh literature before Abay, there are since the time of Zh. Balasaguni. The book of Avesta also mentions good and bad qualities» [1; 151].

In Kazakh literature there is a concept of «perfect man». «Perfect man» (Arabic insan-i-kamil) is a full-fledged person. In religion, a perfect man is a noble man who has been thoroughly cleansed of immoral behavior. Every action of the perfect man is dedicated to Supreme. It is a guide to the lost for the lost, a bridge to those who remain on the road, and an open door for those whose hope is broken. The concept of «perfect man» was written by poets and poets in the Kazakh literature. The notion goes back to the writing of Zh. Balasaguni's «Kutty bilik» and Sufi creations. In Sufi poetry, the concept of a «perfect man» is closely intertwined in two cognitions.

Zhusup Balasagun — the outstanding poet of the 11 century, the encyclopedist scientist, the wise thinker, the public figure who wrote the poem «Kutty Bilik» of the Turkish culture. Little is known about the death of Zhusup Balasagun. His name has survived in the history of world literature and culture through the series «Kutty Bilik». Details of his life, ministry, and purpose are also found in the verse.

In 1070, Zhusip Balasagun wrote this poem according to the current annual count. Poem will grant the founder of the Karakhanid state Suleiman Arslan Khan. For this Khan Zhusip Balasagun held the position of «bass Wazir». The study of this work, translation studies, Russian scientist V.V. Radlov was engaged for twenty years. In 1942–43, Turkish scientists published three versions of «Kutty bilik» three volumes from Istanbul. The main idea of poem was laid down in four principles. The first is to be truthful in order to manage the state correctly. The author, as a symbolic image of justice, indicates the king of the rebellion. Second, Bak Daulet, that is, the desire to give the country a kunt. The problem of the media-Daulet entered the poem with the help of the Aitol image of the king. Third, intelligence. The social role of intelligence is celebrated in the image of the son of Islam. Fourth, the issue of satisfaction. The problem is that we are talking about relative. In his speech, he noted that currently there are more than 50 religious associations in the Republic of Kazakhstan.

Zhusup Balasagun creates beautiful paintings of the epoch, reflecting on his life, sadness, sorrow, youth and old age, and traditions and customs of the people. The question is, «Who should be a great governor?» He answers the question himself. The great ruler is the king's sight, and the ear of hearing. It ensures that the laws of the country are properly enforced. The governor also commands the treasurer, sends and sends ambassadors, oversees the passage of official gatherings, and hears and appeals to poor governors, orphans and widows. It follows that Joseph served in Balasagun's court, and he went on to find out more about the matters which he knew in the «Kutty Bilik».

In the introduction to his work, the author mentions in which language the poem is written, and says, «There are a lot of Arabic and Tajik books. And this is the first set of wisdom in our language» [1]. «Our language» is the Turkish language spoken by the poet. The author also makes judgments about the character, properties, goals, language and importance of the poem in his life.

The main idea of the epic piece is to empower the state and society through humanistic maturity and human maturity. If you look at the content of the poem, we know that its core is «complete man». The idea is «prosperity and prosperity is the inheritance of a full and mature person». According to Zhusup Balasagun, happiness and happiness can only be achieved by nurturing our world. Human maturity and human maturity are the main ideas of the story. The poet proclaims, «Be human, your name is human, be honest, be human». It is often said in the dastarkhan that there is a rarity or absence of a person. Zhusup Balasagun's «Kutty Bilik» was probably born of the need and need of this shaft. Because the content of the poem is designed to reflect the dignity of the people.

As Al-Farabi said, man consists of wisdom and charity, that is, humanity and knowledge. All noble qualities in man begin with knowledge and virtue. The poet strives to simplify his thoughts in each of his poems. Sometimes they bring their thoughts in various literary ways, on the lining.

But, despite the fact that everyone knows the truth only with their own mind, they see a person—this is a reality that many perceive.

Zhusup Balasagun always describes and compares noble qualities and cut qualities. If noble qualities bring up a person, then sharp qualities reduce a person, aggravate it.

Topical issues of the era of social and social point of view, deeply understood by the poet «Kutty Bilik» can be said to be one of the most important issues raised in the issue of governance of the country. Poet «how to manage a country, a state?», «What qualities should the country's managers have?» he answers the questions of his time as a reader, an open person, a thinker.

«Kutty Bilik» is devoted to the most important social and political problems of the middle ages, which were led by the dominant Karakhanid tribe. Zhusup Balasagun thinks to the reader about the state and the Queen, the people and ordinary people, the employees of the Royal Palace, their rights and duties.

It is not so difficult to understand how highly the image of the poet, on behalf of poem, appreciates. Georg Simmel in his poem «Kutty Bilik», which he did not name for free. Poem has special sections dedicated to education and science. The poet also recognizes the power of knowledge and prides scientists in his chapters on the poet, the state, society, the head of state, the head of state, the king, and ethics. The poet says, «a scientist should be on an equal footing».

The brilliant scientist in the price explains the lines below the person:

If the ignorant gets a seat,

The wise man gives birth when he gets free from the door [1].

In his didactic essay, Zhusup Balasagun gives a sermon on morals, ethics, decency, and discipline. Focusing on the relationships, communication, and respect of people in the community, and especially on the goodness of the language. The poet sang good manners and came to the conclusion that the most important of these was language proficiency. The whole chapter of poem is devoted to the whole thing — language etiquette, the art of expressive, meaningful and polite speech. The author encourages the student to be careful, thoughtful, and careful about the language. «Comprehensive and Comprehensive Speech The author encourages the student to be careful and thoughtful and to be careful about the language. Ability to speak in a nutshell is a good start».

The poet describes in a poetic way some behaviors that portray the man as indecent, rude or ignorant. Negative traits include materialism, openness, greed, malice, and anger. The poet criticizes alcoholism, laziness, indecency, rudeness, tenderness, and bad behavior. The dastark is described in the opposite character, good and evil, good and bad, deceit and cunning. The poet says, «If a person is ill — he does not know the value of health, if there is no death — he does not know the value of living, the poor person cannot fully feel the power of a sense of joy». Parents who are brought up from their parents and always have a good temper are always generous, affectionate, patient, and good-natured.

«Kutty Bilik» can be said that the author does not particularly find fault, one of the most important issues set out by the huge enthusiasm of people to respect each other, to give honor and respect, satisfaction, is. In particular, it answers the question of what kind of respect young people should have for the elderly, elderly people subordinate to akims, for their owners, for their parents of children, for their parents, for their parents», — N. Kelimbetov said [1].

The work of Zh.Balasagun's «Kutadugu Bilik» is a collection of knowledge in various fields of science and culture of his day. The book deals with worldview on the meaning of life, the fate of a person, his place and role in the social and natural environment. Balasaguni sediment is a great deal of work. It addresses both philosophical issues as well as problems in life, ethics and aesthetics. However, the main problems of this work are government and country administration. All of the works in this genre have sections for the governing ethos. The authors of the Gospels set a task for the governors to improve morally. And the main idea of the epic «Blank shaft» is based on four principles:

The first is the existence of a fair law that can be used for the proper administration of the state. The author portrayed King Kuntu as a symbol of justice.

The second is prosperity and a wish for peace. The prosperity issue was included in the poem in the image of the king's eunuch, Aitoldy.

Third is intelligence. The public role of intelligence is portrayed in the image of the eunuch's son Ugdukmash.

Fourth, the problem of satisfaction. This story will be told through the image of a relative of the eunuch, physician Ogdurmash [1; 151].

Thus, one of the major issues raised in Zh.Balasagun's work is the administration of the country. How to govern a country, and what qualities should a governing person have? Here the author answers these questions as a thinker of his time. The person who governs the country must be wise, open-minded, agitated, proficient in art and education, open-minded, broad-minded, and free from retaliation. People without knowledge and art say that they cannot govern justice [1; 155].

Ahmet Yuguneki is a poet, genius and poet of his time. The book of «Gift of Truth» by Ahmet Yuguneki is a valuable legacy of education, morality, education and upbringing of generations. The book is written in the Turkish language of Karakhanid. Turkish scholar Rashid Arat Rahat prepared the full text of the poem and published it in a Latin letter. Prose and poetic translations of the Gift of Truth were also published in the Kazakh language.

«The gift of truth» Ahmet Yuguneki is a work with a predominantly didactic character. The volume of the head of the poem in the copies are different. The complete translation into Kazakh consists of 466 lines of poetry. According to the theme and ideological content, the work is a set of moral concepts and norms of behavior in the society in which the poet lived. The poem «gift of truth» fosters such moral qualities as education, justice, humanity, contentment, charity, intelligence, generosity, and tolerance. Negative behavior and actions against these qualities are tested. The work reveals the benefits of knowledge and the harms of ignorance, good and evil, generosity, benevolence, politeness and rudeness. The poet presents thoughts about the social meaning of knowledge, language, and ethics.

In the book of wisdom, the author says that to be educated, you need to learn:

Hey, buddy, be thirsty for education,

Opening Happiness to Knowledge,

Learn and Be Happy! [1].

At the end of the word, a poet who begins with the word knowledge says that art that shows a person's personality cannot be easy, it cannot be a manifestation of talent, and the fruit of many — sided work, a true talented person does not overcome difficulties in art:

The talented soul will see many difficulties,

The art is happy, he hates the lifeless! [1].

The poet warns the population that it manifests itself in tactical speech, the use of words, and preaches that it is necessary to speak briefly in order to speak out of habit:

Always polite,

It is customary to speak short.

Be careful,

Speak your tongue! [1].

«The wounds are healed, the wounds will not heal», the indecent person strongly warns.

Carrying the tongue,

Your tongue is against the enemy [1]. The poet warns that insanity, pride, and humor are bad.

Ahmet Yuguneki hoped that the world could be improved by improving the behavior of people, making them generous, kind and educated. At the same time, it was believed that to cultivate good behavior, each person needed self-education. Formulating a good attitude also depends on the upbringing and its origin:

The surname of a noble man

The character is also pretty,

Flawless — stupid ignorance

There will be no lover [1].

The poet considered charity the most sacred of behavior.

«The thoughts mentioned in the book of Ahmet Adib Yuguneki's «Gift of Truth» have become a tradition for Kazakh poets. He laid the foundation for the subsequent formation of Kazakh literature. It is the cornerstone of Abay, Sultanmakhmut, Magzhan, Shakarim's philosophies» [2].

A fine example of didactic literature dating to the 11th and 12th centuries is Ahmed Yuguneki's «Hibatul-hakayk» (Gift of Truth). The story is not based on the story. In each chapter of the book, where a story is told, the author advises his reader. However, a poem can be considered as a combination of moral concepts and norms of behavior in society. To the question, «How should a person live?» The author of The Gift of Truth encourages his student to be a knowledgeable, kind, tactful, generous, and honest person [1; 169]. The qualities of modesty and meekness are exemplified. The author concludes that a person comes to do good, not to do evil.

Khoja Ahmed Yassawi — one of the founders of the Sufi worldview, thinker, and outstanding poet. His book *The Divine Wisdom* calls for justice, honesty, and kindness. The need to be merciful to the orphans, to the needy, to repent, ask God for help, and beg.

Unfortunately, this is not the case. Because, as he understands, ignorance is the source of all evil. And in this case, as they say, we should not forget that in Islam, as in the Muslim world, there is nothing in common with religion, and in Islam. «The time spent with the nadans is equal to hell». For the first time in 1878, the work of Khoja Ahmed Yassawi «*Diواني Hikmet*» was published as a separate book. Subsequently, they were repeatedly printed in the cities of Istanbul, Kazan, and Tashkent. The essay is written in four poems. In the work, the poet will tell about his life path from childhood to the age of the prophet and speaks about the suffering manifested in life, which means the falsity of Fudge. In the work «*Diواني Hikmet*» you can find valuable information about the ancient culture, literature, history, Ethnography, and economy of the Turkish peoples.

The essence of Khoja Ahmed's worldview is «knowledge of Allah «through» self-education of a person». The first stage of this road is «Taubah», the last is «slavery». The essence of the poems Yassawi-man. A person must have the knowledge necessary to achieve perfection. The source of this knowledge is Hikmet. In the Hikmet of Khoja Ahmed Yassawi, human nature, as stated in the Qur'an, is transmitted to water and soil. «Soil» in the oval sense — the natural nature of man, intelligence and simplicity. Unfortunately, this is not the case.

In the Quran, definitions of the nature and character of a person and stages of spiritual development of a person are widely covered. Being a good person depends on the power of their faith. After all, in the Quran, morality consists in the fact that it is the basis of morality. Values derived from faith are considered to be justice, impartiality, honesty, tolerance, generosity, charity, patriotism, contentment, love for a person, a parent, and cordiality. Bad practices caused by misconduct are evil, deceitfulness, hypocrisy, treachery, pride, and cowardice.

The Qur'an contains the main challenges and ethical foundations of the good and bad path. A person must constantly monitor his spirit in order to embody moral values and strive for humanism. The size of the control is the Koran. Self-control and «external observation» do not have each other.

The unanimous conviction that the Person of Khoja Ahmed Yasawi — the end of faith in the soul, issued silpancho, Ashiya lasun wants. If a person becomes God only from the outside, then he can strike hypocrisy, treason. Such deceptive people come unfairly, intolerably, and they think of what they are doing as ignorance. It reveals the harm of ignorance that causes the human child.

But, damn it, your life will be in the past,

If you go from it, then ad-diet from it [4].

Khoja Ahmet Yassawi is passed on to God and systematizes himself as worshippers, true lovers. As stated above, false lovers describe the hypocrisy of ignorance, true lovers-wise wise.

And in this case, if you don't know what you think about yourself, what you think about him, then you need to go to court. An example of a mentor talk about honesty. At the same time, as in other countries of the world, representatives of different nationalities live in peace and harmony, living in the world, and in the world, and in the world, and in the world, and in the world. Since then, his poems were educational means.

«*Diواني Khikmet*» (Book of Wisdom) by Khoja Ahmet Yassawi is an example of Sufi literature on moral education. The main purpose of man here is to improve morals. Truth is attained by cultivating morality. Among the qualities that lead a person to higher education, we find kindness, compassion, and neglect of material wealth. The result is divine unity in the sense of love and Sufism. The «Book of Wisdom» is a clear program that leads a person to morality and goodness. Ahmet Yassawi values the dignity of each person with the purity of his inner self. The constant perfection of the good moral qualities of the person or the deviation from the whole moral character depends on the morality of the person. The main manifestation of human morality is kindness, forgiveness, and compassion for others [1; 179]. The words of Yassawi wise, Balasaguni and Abai, are very similar to the three thinkers. All three are of the same ethnicity and tradition. These are the deep roots of Kazakh literature. For example, both Yassawi, Balasaguni, and Abai seek a perfect man [2; 80].

The book tells a lot about love, but it is in the sense of love for God and affection for the creator.

If God loves and calls these people,

I was almost completely distracted.

If I want to give a broadcast,

They will be indifferent to the journey on the right path.

Abai:

The world without love is empty,

Add it to the beast [3; 102].

The similarity between the two poets in these poems is the love of God and the kindness of morality. Love in the Muslim sense begins with the love of the Allah.

Satisfaction in the work is considered as a philosophical category. Yassauï equates dissatisfied dogs to satirical dogs. The poet interprets a problem, such as the purity of one's spiritual life, through the terms of Islam.

Hundreds of thousands of prayers and cries to you

The air, the melody, the purity of the haughtiness [4; 180]

- cries to the maker. Hence, Khoja Ahmed Yassauï is not only a religious propagandist, but also a supporter of the goodness of man. The poet considers the main task of a person:

Allah, O Ah Kul Ahmet, know yourself,

Make yourself knowledgeable,

Great for the pardon, the little wound,

You may have made a mistake in your ignorance [4; 183].

Ahmet Yassauï in his work concludes that there is no more quality in life than truth.

Abai's criticisms: gossip, lying, pride, bravery, vain animalism, tradition of depicting five noble acts and five evils that came to Abai in Kazakh literature, date back to the time of Zh. Balasaguni. The book *Avesta* also mentions good and bad traits [3; 110].

Let us compare the works of the Islamic literature with the works of the Durbek poet, Zhusip-Zylikha in the Golden Horde, Kutib's «Khusrau and Shyryn», and Saif Sarai's «Gulistan-bit-Turk». These works deal with philosophical questions concerning the purpose and purpose of the infinite and infinite, transient and eternal life of man.

In the story «Zhusip-Zyliha» the author answers the question: «What is the ideal?» Fate puts the main character in various trials. His brothers betrayed him and threw him into the well. Sold to slavery. She captivates anyone who has seen her beauty. He was imprisoned. Eventually he becomes a prophet and a ruler. All these kinds of tests help the reader to see and understand the key features of Zhusip. One of the hallmarks of Zhusip's personality is loyalty. First, Zhusip is loyal to the Most High. He always remembers her and asks her for help. Zhusip is also faithful to his father, Zhakyp. She is respected and valued. His loyalty to his father is one of his pious qualities. Another quality of Zhusip is patience. According to Zhusip, this quality protects a person from sins, improves his spirits, and enriches him. He strives to cultivate this quality in others. Joseph is full of mercy, kindness, compassion, and, in essence, perfect human qualities. The essence of a person is his spirituality, his appearance is in appearance. The theme of the ruler is also discussed here. Durbek answers the question, «What should be the ruler?» Through Zhusip's image. The author believes that the land should be governed by a man as Zhusip. Only then will the people of the country be able to live in peace and happiness. Thus, a person in Durbek's work is a wonderful creature, capable of self-improvement and, thus, better of living around him. The poet wants the people who govern the country to be fair, intelligent, kind and generous. Love the highest human qualities: love, intelligence and wisdom, kindness and brotherhood [1; 218].

Along with the theme of love in the poem «Khusrau and Shyryn», the passage of time, the relationship between the ruler and the people, the meaning of life, etc. different issues are considered. The man in the book is the most precious creature. Don't insult him. He came to this world for knowledge and art, to enrich himself, to do good things, to love and to be loved. Only in this case, the good name of a person after his death will be preserved in the memory of future generations. The same soul in the poem is Farkhad.

In Saif Sarai's book «Gulistan-bit-Turk», the personal life of a person is inseparable from the society, the fate of the country. For Saif Sarai, a person's name is the highest gift in life. The heroes of Saif Sarai are active, businesslike people who bring real benefits to those around them, improve their lives, and deserve every respect.

Thus, for writers of Islamic epoch, the main human trait is true faith in Allah. The second advantage of the ideal man is high morals and education. The example of such a man is the prophets and the pious. Islamic literature illustrates the relationship between man and society in varying degrees. Some try to be indivisible, while others act out of society.

Summarizing everything, we note that the righteous were also found in the formation of the Pious. Importantly, the literature of the Islamic era pays special attention to one's attitude toward the world and to its spiritual maturation.

In conclusion, it should be noted that for thinkers of the literature of the Islamic era, the main property of a person is true trust in Allah. The second advantage of the ideal person is high morals and education. Faith in the most high is the true, high moral and deep knowledge of the prophets and thrones. Noki contributed to the formation of other good qualities. In this regard, in the literature of Islam, special attention is paid to human views on the world and its spiritual improvement.

References

- 1 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркемдік дәстүр жалғастығы). Зерттеу / Н. Келімбетов. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 256 б.
- 2 Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. 5 томдық шығармалар жинағы / А. Қыраубаева. — 2-т. — Алматы: Өнер, 2008. — 216 б.
- 3 Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 1-кітап / Г. Умарова, С. Шарабасов. — Алматы: Қазақ университеті, 2001. — 467 б.
- 4 Ахмет Ясауи. Диуани Хикмет / Аударған Әнуарбек Бөкебаев. — Астана: Сарыарқа БУ, 2009. — 212 б.

Ж.А. Рустемова, А. Абдрасилова

Ислам дәуіріндегі әдебиет және адам мәселесі

Мақалада ислам дәуірі әдебиетіндегі адам мәселесі қарастырылған, антропологиялық мәселелердің дамуы әдебиеттің негізгі және өзекті тақырыптары ретінде талданған. Мақала авторлары нақты мысалдар негізінде әрбір жеке тарихи кезеңде әдебиет пен өнерде адам концепциясы өзгеретінін және әрбір дәуірдің адам туралы өз тұжырымдамасы бар екенін дәлелдейді. Адам өмірінің мағынасын, оның рухани-адамгершілік жетілуін және қоршаған әлемге қарым-қатынасын түсінуді ашатын ислам дәуірі әдебиетінің негізгі ескерткіштерін зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Нәтижесінде, қарастырылатын кезеңнің әртүрлі шығармаларын талдау негізінде адам тұлғасының рухани жетілуінің әртүрлі кезеңдері, сонымен қатар оның қоғаммен байланысы анықталды.

Кілт сөздер: өмірлік ұстаным, өмірдің мәні, имандылық, дүниетаным, шынайы сенім, шыдамдылық, әділдік, адам тұлғасы.

Ж.А. Рустемова, А. Абдрасилова

Литература исламского периода и проблема человека

В статье рассмотрены проблемы человека в литературе исламского периода и проанализированы пути развития антропологической проблематики как основной и актуальной темы литературы. Авторами статьи на основе конкретных примеров доказано, что в каждом отдельном историческом периоде в литературе и искусстве меняется концепция человека, и каждая эпоха имеет свое представление о человеке. Особое внимание уделено изучению основных памятников литературы исламского периода, раскрывающих понимание смысла жизни человека, его духовно-нравственного совершенствования и отношения к окружающему миру. В итоге, на основе анализа ряда произведений рассматриваемого периода, выявлены разные этапы в деле духовного совершенствования человеческой личности, а также ее взаимоотношений с обществом.

Ключевые слова: жизненная позиция, смысл жизни, нравственность, мировоззрение, истинная вера, терпение, справедливость, человеческая личность.

References

- 1 Kelimbetov, N. (1998). Kazak adebieti bastaulary (Korkemdik dastur zhalhastyhy) [The origins of Kazakh literature (Continuation of artistic traditions)]. *Zertteu*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 2 Kyraubaeva, A. (2008). *Ezhelhi adebiet [Ancient literature]*. (Vol. 1-5; Vol. 2). Almaty: Oner [in Kazakh].
- 3 Umarova, G., & Sharabasov, S. (Eds). *Kazak adebietinin kyskasha tarikhy. 1-kitap [The history of the Kazakh literature. 1-Book]*. Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- 4 Yasau, Akhmet (2009). *Diواني Hikmet (Audarhan Anuarbek Bokebayev) [Divani Hickmet (Translated by Anuarbek Bokebayev)]*. Astana: Saryarka BU [in Kazakh].

M.A. Alekseeva¹, B.O. Rakhymbayeva², A.Sh. Smailova², B.K. Dyussalinova²

¹*Specialized educational and scientific center of the Ural Federal University
named after the first President of Russia B.N. Yeltsin, Ekaterinburg;*

²*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan*

(E-mail: ma.aleksmaria@mail.ru, Bagir2201@mail.ru, sonti70@mail.ru, Bakyt@mail.ru)

Tursynbek Kakishev — literary kritik scholar

This article is devoted to the role of great scientist T.Kakishev's achievements who distinguished the national literature to create scientific school and his works have big value in the sphere of national scientific works. Authors try to investigate the works of great scientist and also their first aim is to research important ideas of his main works in accordance to nowadays point of view and estimating T.Kakishev's literary works. The subject of the research work can give systematic clear definitions for actual problems and authors try to analyze main problems and pay attention to their solution. Due to T.Kakishev's achievements in literary work and historical literature there are many valuable works which were integrated to literature.

Keywords: outstanding scientist, critic, researcher, literary-theoretical, critic of Kazakh literature, research article.

In every century there are many activists who deal with actual problems of society they live in. Such kind of people are an objective historical and social need. The development of humanity depends on degree of compliance of these needs to requirements of history and dependent from socially historical care. The life and creativity of persons who worked in different areas of science and culture, policy and economy is as the example of it.

«Valorous appearances of fighters for justice and truth, peaceful life of the people always in memory and hearts of the people... The life of Tursynbek Kakishev receiver of not only creative but also vital feats of such historic figures, prominent teacher, creator, critic and writer is closely connected with the people's life of native land» said scientist with whose point of sight we agree [1; 134].

Also, as well as many social sciences the Kazakh national literary science tested a historical way of revival, development, formation and creative searches and disappointments. The path of birth and flourishing of Kazakh literature in connection with the growth of the national and social consciousness of Kazakh land the possession of critical, aesthetic, research value, the formation of the literary concept, proclaiming literary heritage and sharing the research process into stages the practical and theoretical significance of the test is important.

Criticism of literature goes hand in hand with fiction. The process of artistic development and prosperity of aesthetic aspirations interconnected despite temporary shortages. It is legal. Solving the problem about the degree of criticism which goes hand in hand with the fiction it is necessary to pay attention on subjective and objective reasons. Summing up, the aesthetic power measures by the height of fiction. The attention paid to sociological and aesthetic criticism samples must not be forgotten certain period depending on the literature covered truth of life.

Famous scientist and professor T.Kakishev sharing methods of birth and formation to specific period, during the study given the relationship of criticism and literary criticism, their development replenishing each other divides into three major periods. First period is the era of the birth of Kazakh literature criticism. The kazakh literature criticism was continued to the October revolution. Second period is the era of birth of literature science and formation of kazakh literature criticism as the genre. This process is the interval period of 1917–1937. The third period is the age of development of criticism of Kazakh literature and science in the formation of literary in 1938–1985 [2; 43]. These three periods are directly related to the history of national literature. Because literary criticism since the beginning of its formation expresses an opinion on the history of national literature and literary theoretical problems. Although systematic scientific verification of Kazakh science literature, literary theory development judgments methodological problems are complex research monographic work, we have a sufficient number of articles and works on this subject. We can see the problems of birth, methods of development of national science stories in the works of literary criticism about the history of Kazakh literature. When discussing the Kazakh national science literary scholar E.Ysmailov says,

«If we return to the story we can see that there were two main periods: the first — training period of development ideologically creative principles. This period covers the era from the beginning of the revolution before the war. Second — post-war era, the era of the formation and development». In the initial period responding the life conditions science process of mastering the literary heritage and in the reason of teaching kazakh literature in schools and educational institutions became necessary writing of the first textbooks and anthologies[3; 197]. M. Auezov academician writes «The current state of Kazakh literature is entirely the result of the Great October revolution. The history of Kazakh literature and literary system came with the requirements of writing textbooks for secondary schools [4; 107].

If you look at the above said opinions despite the correctness point of view that the study of the history of literary scholarship from the Soviet era is necessary it can be seen that the historical origins before the formation of the science remains unaddressed. This facts also refers to some historical events.

At the present time when our history newly formes Eurocentric views and Marxism and Leninism teachings and Soviet ideology is directed in the wrong line the researches that could become a theory of scientific views is closely associated with a critical attitude to the problems of the history of the formation of literary science.

Everyone knows that no science is immediately formed and developed and the science gives its achievements to the world according to demands which people determine. Also Kazakh literature has traversed a long way since their first steps with understanding the work of art with a simple proposition which begins with an explaining of the spiritual and social importance, with introductions and interpretations of data and information about the history of the people, with the biographical researches.

These opinions lead to the new directions requiring to pay attention to the history of the formation, development of Kazakh literary. Everyone knows that no science can develop fully not deeply exploring the history of its origin only after investigating all features of history the science can be increased further.

Because these studies helping to achieve this good master of science, evaluating past problems and searches, opens the basic principles of research methodology and accompanies for the further development. Said above are directly related to Kazakh literature science.

The scientific systematic, complex verification of Kazakh science of literature, the process of development literary theoretic and research meanings and methodological problems is a monographic work we have articles and work devoted to this problem.

Many of the problems of birth, development techniques and literary history of the national science we can find in research works investigating literary criticism and they help with future researches.

Study of the history of literary criticism — analysis of the consistency and disagreement works of writers and scholars in literature and in the history of literature, searches and disruptions of methodological studies consisting of different directions and theory.

For the formation and development of science requires historical preconditions.

Because science as a form of social consciousness and knowledge systems in a certain stage of human society as a result of scientific research passed steps in the Renaissance. It can be called prehistoric period.

Literary scholarship should begin then when it formed the main subject of fiction. These prehistoric period must be received as source of literary criticism. First professor who examined national literary processes of this period which was not accepted by Eurocentric view was T.Kakishev.

The current criticism of Kazakh literature and literary criticism obliges to disassemble idea, thought, aesthetic significance and the edification of each art work. Since the formation of literary criticism questions related not only to the creative challenges of social policy but it is impossible to miss this point in the history of literary criticism. Sociological and aesthetic criticism depends on the degree of ascension of the fiction.

Prerevolutionary Eurocentric view did not recognize the critical and aesthetic, scientific, literary and theoretical thoughts and opinions which were the source of wrong decisions of 40s and literary classes and principles were particularly exalted. For example, «In the cultural history of the Kazakh people still short history of literary criticism. This — young scientist. This science divided into sectors such as «Literary Criticism», «Theory of Kazakh literature», «History of Kazakh literature» and just developing study. When Kazakh literature was formed, the first beginnings and current achievements in the full sense was a victory of the Socialist Revolution. Before the October Revolution, we did not have any productive heritage» [3; 55], — such thoughts were barriers in the history of Kazakh literature and criticism.

To destroy such opinions is not easy. T.Kakishev professor was one of the first who worked on similar scientific research directions in the period when the Soviet ideology was considered one honest word as Nazism.

During the review process of artistic development and criticism of aesthetic opinions scientist draws attention to the problems of scientific research, literary and theoretical nature, and speaks about the research in the field of national science.

Professor T.Kakishev «He was a great reward for the Kazakh literature by his methodologies and instructions, research papers compiling anthologies» [4; 64].

T.Kakishev's research on the Kazakh literary criticism requires special attention. It must be emphasized that one of the three components of the Kazakh literary criticism, formerly known as literary criticism T.Kakishev who was created the genre of science in the new history. If we look at the scientist's research in that area, we will witness the great scientific courage. Literary criticism is the most difficult field of literary criticism. As a result, the monographs «Critical trip» (1971), «The only family» (1982) were created. In 1994 the textbook «History of Kazakh literature criticism» was published.

Where there is a population, there will be literature derived from the spiritual need of the nation. Art and literature develop according to the nature of beauty, elegance, beauty, artistry, and respond to certain demands. That is the word art and criticisms come together and parallel. There is no one without it. Thus, the essence of literary criticism lies in the popular aesthetics, which has caused the art of paralyzing, which has split the beauty of the beauty into a cradle of magnificence. In particular the history of the Kazakh literary criticism has been studied in a separate section from the depths of the folk aesthetics in the «Critical trip».

The newspaper «Kazakh» was not mentioned in «The Son of Prayer» which was published in 1971. Later the gap was replaced by a considerable publication of the literary opinions in the «History of Kazakh Literature criticism» (1994). A. Baitursynov, M. Dulatov, A. Bukeikhanov, R.Maksekov and etc. works had been widely proved in his articles as a great school, new direction, high standard in the development of the Kazakh literary criticism. Thus, for the first time in his work, scientific works had been studied in the literary views of Alty Alash ancient Central Asian Association of peoples raised the problems, saddened by the absence of poverty and injustice. Also his critical materials published in the newspapers «Saryarka», «Abai» magazine, which had previously been «closed».

The development of literary criticism is directly related to the development of fiction. The Kazakh professional writing literature, which began to develop in the beginning of the twentieth century, created an objective precondition for the activation of critical thinking. Materials about the new books were published in the press. The researcher classifies them into genres-formal types, such as argumentative criticism, advertising critique, annotation, student letter, review, aitys article, publicist criticism, problematic article, review, biography, report, critical article, research article depending on their structural, content, target features.

Generally speaking, the twentieth year of T. Kakishev's literary process in the history of the Kazakh literature is quite obvious when it comes in the era of literary criticism. The social nature of the literary criticism calls for its linkage to the social and political conditions at that time. That is why literary criticism is closely linked to the political and social situation of that era. Especially it is widely mentioned literary opinions of prominent figures such as Alashorda movement, A. Bukeikhanov, A.Baitursynov, M. Dulatov, M.Zhumabayev are considered as a tribute to the development of critical thinking.

There were also reports of S.Seifullin, M.Auezov, A.Asarina, A.Beydildin, M. Kushekov, Zh.Aimauytov, G. Tugzhanov, T. Arystanbekov, D. Iskakov, Zh.Sarsenbina, K.Kemengerov, Sh.Tokzhigitov, S. Saduakasov, Y.Mustanbayev, I. Kabylov, A.Musin, H. Zhusupbekov, M. Kaipnazarov, K.Utepov, R. Ualiakhmetov and etc. The works of many critics involved in the literary process of that time were analyzed. In the midst of the stormy times, he is not only hiding the plight of the literary critics, who have lived a decent life.

The first characteristic feature of the research work of the scientist was the fact that the history of the literature and the man were indivisible. The young scientist «who is dreaming both hope and suspicion, until a pen in his hand falls on the ground» as if he had chosen his course in literary science.

Tursynbek Kakishev is a person he is not looking for cheap possessions, he has a deep study in literature. The literary region has a whole epoch which has been discovered only by its secret power and passion in the Kazakh literature. He is the commander of a literary school every day. One of the most painful researchers in the world was the history of the twentieth-century literature.

Kazakh literature in the 1920s is a very difficult period of Kazakh literature. After all, at that stage — a new era has begun in our human history. It is true that every new society will create different political forces that will be able to resist and persist when it comes to life. The twentieth anniversary is the beginning of twentieth century has been a turning point between the political parties and literary movements.

The twentieth-century literature is a golden gaze, which is constantly studying and exploring every aspect of the scientist. In this regard, «October Tree» is the main work of the scientist in this period, the teacher — E. Ismailov, the author of the book «The first epoch of the Kazakh Soviet Literature» by M. Dyusenov («The history of the Kazakh literature», volume 3, book 2), which is a contributing part of such a serious chapter as «The Sacred Visit», «The Sacred Oaue» (the school-made work in Kazakh Literature), «Red Sun», «Saken Seifullin», S. Sharipov, E. Bekenov, collection of literary heritage of Zh. Tlepbergenov greet mark and more complete search began researching on the proceedings. If you compare these full-fledged works, you will find an overview of the object «The Early Soviet Kazakh Literature», an article titled «October Tree» — a literary method, a study of the nature and fate of streams, «The only family» — literary model of periodical literature, various portraits — («The Dawn of the Figure»), we see the twentieth-century literature through the fate of individual talents and the results of the study.

From this point of view, outstanding scientist, Doctor of Philology, Professor Tursunbek Kakishev and other scientists who study the Kazakh literature of the twentieth century will serve the interests of the present day. Tursunbek Kakishev, another scientist, who works in the difficult period of our literature, is one of the roofs. The scientist who studied various aspects of the epoch of literature in his work. For example, Professor Tursunbek Kakishev's research:

Firstly, the result is a comprehensive study.

Secondly, he made his works a scientific concept.

Thirdly, scientific works are full of archival data. It increases the relevance and scientific significance of the work.

Fourthly, Professor T. Kakishev has a great deal of scientific findings. The research works reflect the political situation, social status, literary process of the whole epoch. His works are as portraits of the epoch.

History is good or bad, it should only be judged truthfully. In the study of the history the formation of the Kazakh literary science, Professor T. Kakishev said, «Looking at the example of what we have to do is not only to learn from it, to defend the candidate's thesis, to defend his doctoral dissertation from the Soviet literature, to gain a reputation, under the banner of socialist realism, let's now openly admit the fact that we have come to the conclusion of the Kazakh literary science». This is a heartwarming opinion of T. Kakishev a simple and amazing talent.

In conclusion, we can see the huge work invested in the Kazakh literature which took most of life of researcher T. Kakishev. Because of these valuable works towards science as a special person, he was a citizen, a patriot of his people and fighter for the happy life of the people, honest, in education was an influential scholar.

References

- 1 Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы / Ж. Смағұлов. — Алматы: Қазақ университеті, 1999. — 432 б.
- 2 Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. I бөлім / Т. Кәкішев. — Алматы: Білім, 2003. — 290 б.
- 3 Әуезов М. Әдебиет тарихы / М. Әуезов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 330 б.
- 4 Кәкішев Т. Кер заманның кереғар ойлары / Т. Кәкішев. — Алматы: Атамұра, 1995. — 200 б.

M.A. Алексеева, Б.О. Рахимбаева, А.Ш Смаилова, Б.К. Дюсалинова

Тұрсынбек Кәкішев — әдебиеттанушы ғалым

Мақалада ұлттық әдебиеттану ғылымында ғылыми мектеп қалыптастырған көрнекті ғалым Т.Кәкішевтің ұлттық ғылыми-зерттеушілік мұрамызға қосқан үлесі қарастырылған. Авторлар біртуар ғалымның ғылыми зерттеулерінің басты нысаналарын зерделеу мақсатында негізгі деп табылған еңбектеріне қазіргі таңдағы көзқарастар аясында баға беруге ұмтылған. Зерттеу нысанасы айқын да көкейкесті мәселелерді бір жүйелілікте саралауда назар аударарлық ой-тұжырымдар білдіре алған. Сол арқылы Т.Кәкішевтің ұлттық әдебиет пен әдеби сын тарихын зерттеу саласындағы қосқан мол үлесі нақты бағаланған.

Кілт сөздер: көрнекті ғалым, сыншы, зерттеуші, әдебиеттанушы, қазақ әдебиеті сыны, зерттеу мақала.

М.А. Алексеева, Б.О. Рахимбаева, А.Ш Смаилова, Б.К. Дюсалинова

Турсынбек Какишев — ученый-литературовед

В статье рассмотрена научная деятельность видного ученого-филолога Т. Какишева в области казахского литературоведения и создателя собственной научной школы, которая вошла в сокровищницу национального научно-исследовательского наследия. Авторы статьи в целях изучения основных научных исследований известного ученого попытались дать оценку его работ с точки зрения современных взглядов на казахское литературоведение. В реализации цели исследования, заключающейся в системном анализе наиболее существенных и важнейших проблем академической школы Т. Какишева, они приходят к конкретным выводам и заключениям о вкладе ученого в отечественную науку и литературную критику.

Ключевые слова: выдающийся ученый, критик, исследователь, литературовед, критика казахской литературы, исследовательская статья.

References

- 1 Smaǵulov, Zh. (1999). *Kazak adebiettanu hylymynyn tarikhy [History of Kazakh literature science]*. Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- 2 Kákishev, T. (2003). *Kazak adebieti synynyn tariky. I bolim [History of Kazakh literature. I chapter]*. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 3 Áýezov, M. (1991). *Adebiet tarikhy [Histoet of literature]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 4 Kákishev, T. (1995). *Ker zamannyn kerehar oilary [The thoughts of ancient times]*. Almaty: Atamura-Kazakstan [in Kazakh].

S.U. Takirov, A.E. Shardarbekova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: sarzhan68@mail.ru)*

Current methods of studying literary heritage

The article analyzes scientific approaches to the study of the literary heritage of the national literary science of the forties. During this period, literary criticism and literary criticism actively studied the classical heritage, and also studied the life and work of prominent representatives of Kazakh literature. The authors study the issues of systematization of the national heritage, in particular, the history of Kazakh literature. Special attention is paid to the stages of studying the classical heritage, which has become significantly reinterpreted in modern literary studies. Erroneous views on the literary process from the point of view of ideology began to be erased. The article raises the question of studying folklore essays and epic poems that have long been ignored by classical science.

Keywords: literary studies, criticism, literary heritage, Abai studies, epic works.

In the national Kazakh Soviet literature of the early forties, it was customary to write essays from the history of Kazakh Soviet literature and Kazakh literature of the XVIII–XIX centuries. Critics, literary scholars, scholars, writers and poets who are actively involved in topical issues of criticism, also participated in unresolved problematic issues of literary criticism. At that time, when there was a tangible need for national intellectuals, who were shot in the tragedy of Stalin, and qualified scholars and literary critics, which sent to the front during the Great Patriotic War, it was extremely necessary to show maximum activity in all areas of literary criticism by writers who had previously participated in literary processes. Every step that the literary scholars and scholars understand, aimed at resolving the issues assigned by the requirements of the era, can be assessed as honesty and sympathy for literature. Especially, the active participation of critics in questions relating to the research of Kazakh literature, the history of Kazakh Soviet literature, apparently set out to continue the search in the national research and literary-theoretical direction. As a result, in the second half of the forties, searches that were before heavy decisions adopted managed to achieve significant successes in the study of the history of literature as objectively as possible, as well as in ridding the literary and classical heritage of the science of national literary criticism from primitive sociologism.

Kazakh literary criticism tried to make the most of the small chance, which was aimed at conducting research work, a short time before the issuance of decisions in the period from 1939 to 1947, when the severity of the action of exposing the «enemies of the people» was settled.

Soviet ideology did not let go of any branch of science. But the defeat at the beginning of World War II inspired the spirit of the population to heroic deeds. Therefore, ideology allowed each nation to look into its own history, in the literary heritage that called for courage and to revive all this anew in consciousness. Party policy seized the exaltation and praise of the outstanding historical personalities of the Russian people by Stalin, and thus the propaganda of their heroes began in each nation. This positively influenced literature that is adjacent to history, literary criticism and paved the way for bold searches. Kazakh literary criticism, which experienced many difficulties in the study of literary and classical heritage, sought to make the most of this opportunity.

In particular, the theoretical and literary studies that began with the work of A. Baitursynov, «Theory of Literature», continued with the works of «Theory of Literature» by G. Zhumaliev and «Issues in the Theory of Literature» by E. Ysmaylova.

And in the study of the history of literature, the publication of S. Mukanov's book entitled «Essays from the history of Kazakh literature of the 18th-19th centuries» eliminated the barriers to correctly assessing the heritage of poets such as Bukhar Zhyrau, Shortanbai, Murat, Sherniyaz, Nysanbai, whose works were recognized as ideologically conflicting. With the help of this, in the study of the history of literature from the point of view of national interest, research thoughts about the literary course «The Age of Sorrow» which was studied by M. Auezov, H. Dosmukhamedov and about its main representatives were continued according to the historical relationship.

In examining the state and progress of the development of Kazakh literary criticism in the first half of the forties, one can see the docking and the relationship between criticism and the science of literary criticism. Therefore, we must consider issues of literary criticism in a unit by searches in literary criticism. In turn, the science of literary criticism clearly cannot be deployed where there is no criticism.

During this period, Kazakh literary criticism was in the process of becoming a genre types in the performance of important matters assigned by the requirements of the era. Abay's creativity had the main and decisive property in mastering, researching the heritage, creativity of famous representatives of the history of literature, and most importantly, in determining his own place in the art of the word of each gifted person.

It is becoming clearer, that despite the difficulties and obstacles that have been overcome, Kazakh literary criticism, including literary criticism, has a great merit in the transition of abaeology to a new level in the years 1940–1945.

In 1940, the poet's 95th birthday was celebrated, which contributed to prompting the study of Abay's work. Publication of the poet's works in 1940, for the first time in Moscow under the name «Abay Kunanbayev. Lyrics and poems» was the solution to the accumulated problems on a scientific basis. M.Auezov put a lot of work into the creation of a complete biography of the poet. He wrote a full biography of Abay in a complete collection of the poet's works published in 1940. At that time, it was evaluated as one of the main achievements of abaeology. Literary criticism, to the extent possible, contributed to this. The press publications from different angles examined the poet's life, work, and literary heritage, as well as critics, literary critics, along with scientists, writers and poets, who supported this. Articles on the theme of G.Zhumaliyev, «The language of Abay's poetry», «Abay is a great realist poet» E.Ysmaylov, «Outstanding Abay», A. Tokmagambetov «The Abay Poetical School», M.Akynzhanov «The Social Content of Abay Works», M.Bozheev «Translation Works of Abay», K.Bekkhokhin «The Great Poet of the Kazakh Nation» had a huge role in the study and promotion of the poet's heritage.

Another question in which art criticism took an active part, which had an albeit small impact on the way of promoting the literary process of developing national literature, and then experienced the crisis due to the demands of the times, was bold participation in mastering the literary heritage of the past era and the twenties and thirties.

Literary criticism also took part in the search aroused by the demand of time, such as the development and study of the classical heritage, as well as the life and work of prominent representatives of the history of literature. In particular, a great contribution of criticism was made to important issues of abaeology. For example, in 1940, a complete collection of Abay's works was published. Also in this collection there was presented full biography of the poet written by M.Auezov. The first bibliographic index of Abay's works was compiled by E.Ismayilov, K.Bekhozhin and published in Russian and Kazakh languages. This can also be considered another achievement of criticism. Because it is well known that bibliographic indexes, as a rule, provide the opportunity to put in order and clarify once written critical research articles and their verification.

A lot of articles, as well as the works of A.Zh.Tazhibayev «Abay and the objectives of Kazakh Soviet poets», M. Gabdullin «Abay and the Eastern literature», «The social content of the Abay's poetry» by M. Akynzhanov, «The language of Abay poetry» by K. Zhumaliyev, «Outstanding Abay» E.Ismayilov are published on the pages of periodicals. «This was a phenomenon closely related to the process of struggle against formalism and sociological knowledge, on the basis of which research was resumed as getting rid of the old-fashioned point of view of Abay's heritage researchers and recognition of Abay as a classical poet of Kazakh literature», wrote Myrzakhmetov, whose opinion clearly shows new searches in abaeology [1; 102].

Especially, in articles published in the forties of the 20th century and related to Abay studies, can be noticed the deliverance of the main shortcomings observed when examining the heritage of the great poet from the point of view of vulgar sociology. Subsequently, a growing feature was noticed in the scientific research opinion, and meaningful opinions began to be expressed about the Abay's language of poetry and his pupils. For example, K. Zhumaliyev in his article «The language of Abay's poetry» highly praised the language culture and features of the use of words and commented on the language of the Abay's works as «the most artistic, the most modern» and «Abay can be considered as an encyclopedia of the Kazakh language» [2; 61]. And the opinion of E.Ismayilov, M.Auezov about the poetry school of Abay, his students, was based on his article «Outstanding Abay». The main reason why we can combine literary criticism with Abay, firstly, is that attempts to test the nature of national speech with the help of Abay's work are obvious, and secondly, we see that criticism does not remain outside the study of the classical heritage. There are many reasons for this. Literary criticism, in addition to striving to determine its own orientation, also intervened in the prob-

lems of literary criticism. Articles devoted to the heritage of Abay were widely published in voluminous monographic research works and demonstrated the growing appearance of scientific-research, literary-theoretical, critical-aesthetic ideas [3; 105].

At the same time, the study of main ways in the history of literature led to critical scientific research in their systematization. In 1940, articles of a literary and historical format were published on prominent figures in the history of literature, such as Sh.Ualikhanov, Y.Altynsarin, Murat Monke, M.Zh.Kopeev, A.Tanirbergenov, S.Toraigyrov. All this shows not only the development in the study and mastering of the classical heritage, but also the scientific research idea, which began to get rid of erroneous views from the point of view of sociology which arose from class understanding. Important and literary-historically truthful opinions were also expressed about the folklore works rejected due to the class understanding that were considered unfamiliar to the people, including outstanding examples of the epic. For example, articles by M. Gabdullin on the topic «Folk Folklore», «Kobylandy Batyr», B. Kenzhebayev «On the «Kazakh Folk Epic», «Koblandy Batyr», «Epic Poetry» by A. Margulan, «The Historical Heritage in Formation of Epic Poetry» were written in 1940, and we can see that research in the field of national-scientific was not overwhelming. All this influenced literary criticism and contributed to the solution of problematic issues.

These statements on certain point indicate that some problems still remain relevant in the review of that period, which is based on scientific analysis from today's point of view. First of all, we tried to suggest and analyze the issue of free expression of our national identity of this period, the process of striving for the will of scientific research opinions and consciousness in the sphere of spirituality, that did not want to succumb to restrictions; Secondly, despite the fact that the totalitarian system tried to force to do its own things, thoughts and consciousness were restrained, nowadays we can talk about the literary heritage of that era; Thirdly, when there is a substantial literary science, then there is a science of literary criticism, if there is a basis for its research, that means there is an independent method based on truth. And this shows that it is necessary to understand in a new way those literary-theoretical and critical-aesthetic views that have been expressed for more than seventy years.

The first steps towards the development of domestic literary science came up to difficult a period as the beginning of the Great Patriotic War, because of which it survived the next difficulties. Some of the young specialists who survived from Stalin's time went to war when they were just starting to study literature, and at that time there was a shortage of literature specialists. This, in turn, negatively affected national literature and criticism.

In the first half of the forties, literary criticism comprehensively examined not only the history of literature, but also fiction, and began to concentrate on critical treatment of successes and shortcomings. Now the main goal of literature is to focus on the literary-theoretical, critical-aesthetic channel of art and genre and to increase the scientific character of criticism.

Famous writers and literary critics of that time actively participated in literary criticism and contributed to the development of criticism. «Kazakh literature and criticism during the war years did a great job in accordance with the requirements of that time. This is evidence that the good traditions of the science of Kazakh literary criticism that developed in the 20–30s of this century were successfully continued by literary scholars and critics» [4; 66]. The revival of literary criticism is a complex process closely related to the progress of literary criticism. The main goal of the Great Patriotic War was the defeat of fascism as a common enemy, and the question of strengthening the spirit of courage and patriotism of each nation at the all-Union level was exaggerated. It seemed that Soviet ideology, which carefully monitored the requirements of that period, gave freedom to a research ideas that could unite the whole nation on the road to victory.

This, firstly, affected the weakening of the classical approach to the requirements of the theory of «unscientific sociology» in the study of literary and folklore heritage, and secondly, the issue of increasing the sense of patriotism among the people and the exaltation of the historical figures of each nation who were dishonored after the revolution.

The names of historical figures such as Abylay, Kenesary began to be promoted, and historical and epic poems were published that were previously banned.

In 1941, E. Ismayilov, K. Bekozhin prepared for publication poems and legends about Kenesary-Naurzybay and their heroes. M. Akynzhanov «Military traditions of the Kazakh people», H. Adilgereev «From the history of the formation of the Kazakh people», E. Ismailov «Several fighting styles of the participants in the uprising of 1916», B. Kenzhebaev «Abylay», S.Mukanov «Heroic tradition». Also informative articles about Syrym Datuly, Isatay Taymanuly, Makhambet Utemisuly were published. As a result of such significant research, «the History of the Kazakh SSR» was published in 1943, which identified great

achievements in an objective study of the history of Kazakhstan in a complex and historical reality. Famous historians E.Bekmakhanov, A.Pankratov, as well as writers such as M.Auezov, S.Mukanov, K.Bekozhin, B.Kenzhebaev, E.Ismailov, made a great contribution to this fundamental work.

Historian M. Kozybayev noted that only after the publication of the «History of the Kazakh SSR» in 1943 the system of the social state, the state structure and the political system of the Kazakh state began to be widely discussed. The authors and editors of this work, Kassym, Haknazar, Tao-khan, have been centrally devastated, and have been convinced that their level of development was higher than the empire of Genghis Khan, the state of Kyiv, the Great Carl Empire, but subsequently it was exposed to feudal decay» [5; 19]. Russian scientists also took part in studying the history of Kazakhstan. This can be proved by the articles of L.Kuchkin and M. Vyatkin «The history of the Kazakh SSR», A.Piaskovsky's «History of the Kazakh SSR», A.Pankratova's articles «Basic problems of the Kazakh SSR's history». Particularly, E.Bekmakhanov's research has become a personal study of the history of the nation, and it is obvious that he is interested in Kazakh literature. Because the scientist studied Kenesary's movement not only with historical data, but also on the literary heritage. For example, «The role of folklore is especially important in studying the history of Kazakhstan. This is because in the second half of the XIX century there was no written literature of the Kazakh people. That is why great historical events have been passed on from generation to generation and remained in the memory of the Kazakh people in the form of oral history such as poems, poetry, saga, heroic epic, fairy tales, legends and so on. These folklore materials suggest that the social and social structure, life and customs of Kazakhs, and finally, the most important historical events in the life of the people have become clear» [6; 42]. The bold study of E. Bekmakhanov in the study of the Kazakh history with scientific depth has also contributed to literary criticism and the search for national interests. Because the history of literature and history is an inseparable concept. Whatever the people, especially for the conquered ones, freedom and courage of the nations on the way to independence, has left an indelible mark in history.

In the continuation of the activities of literature, including criticism, a special place was occupied by scientific perseverance, the principle of individual critics and literary critics. Evidence of this can be fundamental research, such as K.Zhumaliev «Kazakh poetry before Abay and the language of poetry Abay» (1948), «M. Otemisuly» (1948), B. Kenzhebaev «Poetry of Sultanmakhamut» (1949) which indicate that that devoted literary scholars and learned critics, despite ideological difficulties, political repressions at that time, without retreating, published valuable articles and research works.

«The articles of the works of this period in the development of the scientific ideas of E.Ysmaylov and B.Kenzhebayev about Sultanmakhamut, K. Zhumaliev about Makhambet showed a high example of research of such talents from a monographic point of view» [2; 348].

Also, such works as K. Zelinsky «Dzhambul», M.N. Ritman-Fetisov «Dzhabayev: Life and Creativity», a biographical essay titled «Dzhambul» of S. Begalin, A. Tazhibayev, M. Fetisov and bibliographic indicators are the main achievements in zhambology science.

«A talented critic correctly chooses the genre, which is necessary to achieve his goals, then skillfully uses it and will complement the lack of the genre if necessary. As a result, certain tendencies of each critic are formed for certain genres», writes D. Iskakuly, a researcher of the genre nature of Kazakh literary criticism, emphasizing the direct connection between the ways of improving the genre and the skill of the critic. Meanwhile, works with studies in the monographic nature of the works about Abay of M.Auezov, Makhambet and Abay of K.Zhumaliev, S. Toraigyrov of B.Kenzhebayev, Zhambyl of E.Ysmaylov, Sh.Ualikhanov of A.Margulan show their scientific skills and winning sides in choosing the right topics. Steps towards monographic research are a biographical article and a creative portrait. At the same time, there is a peculiar reason that these genre types of criticism are not shown at the full level. This was not allowed not only by the emergence of situations from Marxist-Leninist methodological requirements, but also by the confusion of creative thinking. Even if literary criticism could not go deeper into the problematic issues of word art, it did not stop the tradition of expressing an opinion on art collections and works in periodicals. However, there were shortages of critical articles in revealing the artistic features of works and theoretical analyzes. Literary criticism at the time, as M. Karatayev noted: criticism of literature has not yet rid itself of primitive sociologism and national nihilism, which were strengthened and nourished by the cult of personality, and for many years had a bad effect on Marxist-Leninist theory and criticism, on the method of sociological realism. Therefore, full-fledged studies entitled «The History of Kazakh Literature» (volume I, folklore) B.Kenzhebayev which were published in 1948, came under criticism from the point of view of primitive sociologism and national nihilism.

The first volume of the «History of Kazakh Literature» (1948) came under criticism on the pages of newspapers and was captured by a literary association. There were times when there were those who, reading this volume, turned into suspects and were taken administrative measures. In this work, an analysis of poems that are the main income of literary scholars such as M. Auezov, E. Ysmaylov, B. Kenzhebayev, B. Shalabayev and poems associated with historical names like Sarzhan, Kenesary, Nauryzbay, Zhankozha, Beket, which are not lost value even now, was considered as a political mistake. In a resolution issued in 1947, in connection with the «political mistake» of the Institute of Language and Literature, the first edition of the original collective work devoted to Kazakh folklore and the epic was also criticized.

In literary criticism of the second half of the forties, topical issues of Kazakh Soviet literature appeared in articles with a problematic character. Problematic articles, like B. Kenzhebayev «The First Period of the Development of Kazakh Soviet Literature» (1948), K. Zhumaliyev, «Stages of the Development of Kazakh Soviet Literature» (1949), were distinguished by the fact that they were able to pay attention to exploring the course of development and research directions of Kazakh literature after the October revolution. Known for incorrect articles, S. Bayishov himself, with the help of the article «Complex issues of Kazakh literature and literature research», sought to express a reasonable opinion about the consideration of Kazakh Soviet literature from the point of historical view..

The creation of the scientific history of Kazakh Soviet literature was an important task imposed by the requirement of the era, therefore, to fill in the place of this shortcoming in this direction, the «Essay on the History of Kazakh Soviet Literature», released in 1949, had temporary importance. It is impossible to talk about the birth of Kazakh Soviet literature, its history of formation without the work of writers, such as S. Seifullin, I. Zhansugurov, B. Maylin. Therefore, it is possible to assess at what level the scientific nature of this essay was. And party decisions sorted out the basic mistakes and shortcomings of the works that were written before the October Revolution about Kazakh literature. Now, the direction, the ideological channel for studying Kazakh Soviet literature has become dependent on the class and party principles of the Marxist-Leninist methodology.

Despite such difficulties and barriers, there were significant successes and problematic issues in the literary criticism of the second half of the 1940s. Firstly, in the national literary criticism fundamental works of studying the work of Abay, Makhambet, Zhambyl, Sultanmakhmud from a monographic point of view were published, the scientific field of science to abaeology also expanded, the legacy of Abay was studied theoretically, a bibliographic indicator was published. Secondly, the «History of Kazakh Literature» (1948) was published, historical poems about Kenesary, Nauryzbay were examined, and an essay on the history of Kazakh Soviet literature was published.

In national criticism and literature, the theory of «primitive sociology» again began to dominate, and at the basis of the principles of socialist realism of fiction began to create literature «view — national, content — socialist». The ideological destructive attacks are reflected in a fair historical assessment not only of our literature, but also of the heritage, students of the literary school of Abay, who is the honor, dignity and pride of the nation.

The beginning in literary criticism from the political and ideological point of view of the destruction of scientific research in two directions contributed to the revival of the nihilist point of view and the beginning of mankurtism in the spiritual world with a «new» character.

References

- 1 Мырзахметов М. Абайтану тарихы / М. Мырзахметов. — Алматы: Ана тілі, 1994. — 192 б.
- 2 Жұмалиев Қ. Абай поэзиясының тілі / Қ. Жұмалиев // Әдебиет және искусство. — 1940. — № 12. — Б. 61–66.
- 3 Такиров С.У. Әдеби сын белестері: моногр. / С.У. Такиров. — Алматы: Эверо, 2014. — 152 б.
- 4 40–50 және 60 жылдардағы қазақ әдебиеті. 2-кітап. — Алматы: Ғылым, 1998. — 440 б.
- 5 Қозыбаев М. Қазақ мемлекетігі тарихының кейбір мәселелері / М. Қозыбаев // Ақиқат. — 1997. — № 2. — Б. 18–20 б.
- 6 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жылдарында / Е. Бекмаханов. — Алматы: Санат, 1994. — 416 б.

С.У. Такиров, А.Е. Шардарбекова

Әдеби мұраны зерттеудің өзекті арналары

Мақалада қыркыншы жылдардағы әдеби мұраның ұлттық әдебиеттану ғылымындағы зерттелуі сарапқа салынған. Аталмыш кезеңде әдеби сын классикалық мұраны игеру және зерттеу, әдебиет тарихының айтулы өкілдерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеу сияқты дәуір талабынан туындаған тың ізденістерге де ат салысқаны да зерделенген. Атап айтқанда, абайтанудағы келелі мәселелерге сынның қосқан үлесі аз емес. Сонымен қатар, бұл мақалада әдебиет тарихының өзекті арналарын зерттеу, оны жүйеге келтіруде сынның ғылыми ізденістерге түрткі салып отырғаны сөз етіледі. Мұның бәрі классикалық мұраны игеру, зерттеу ісіндегі ілгерілеуді танытып қана қоймай, таптық танымнан туындаған тұрпайы социологизм тұрғысындағы қате көзқарастардан арыла бастаған ғылыми-зерттеушілік ой-пікірді де көрсетеді. Сондай-ақ, таптық көзқарасқа сай теріске шығарылған, халыққа жат деп танылған фольклорлық шығармалар, соның ішінде эпостардың көрнекті үлгілері туралы әдеби-тарихи шындыққа сай, келелі ойлар айтыла бастағаны осы мақалада жан-жақты айтылған.

Кілт сөздер: әдебиеттану, сын, әдеби мұра, абайтану, эпостық жырлар.

С.У. Такиров, А.Е. Шардарбекова

Актуальные методы изучения литературного наследия

В статье проанализированы научные подходы к изучению литературного наследия национальной литературоведческой науки сороковых годов. В указанный период представители литературной критики и литературоведения активно изучали классическое наследие, а также вопросы исследования жизни и деятельности ярких представителей казахской литературы. Авторами исследованы проблемы систематизации национального наследия, в частности, истории казахской литературы. Особое внимание уделено этапам изучения классического наследия, которое стало значительно переосмысливаться в контексте современного литературоведения. Стали стираться ошибочные взгляды на литературный процесс с точки зрения идеологии. В статье затронут вопрос об изучении фольклорных очерков и эпических стихов, которые долгое время игнорировались классической наукой.

Ключевые слова: литературоведение, критика, литературное наследие, абаеведение, эпические произведения.

References

- 1 Myrzakhmetov, M. (1994). *Abaitanu tarikhy [History of Abay's study]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 2 Zhumaliyev, K. (1940). Abai poesiasynyn tili [Abay poetry language]. *Adebiet zhane iskusstvo — Literature and Arts*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Takirov, S.U. (2014). *Adebi syn belesteri [Literary criticisms]*. Almaty: Evero [in Kazakh].
- 4 *40–50 zhane 60 zhyldardahy Kazakh adebiyeti [The Kazakh literature of 40–50 and 60 years]*. (1998). 2-kitap. Almaty: Hylym [in Kazakh].
- 5 Kozybaev, M. (1997). Kazakh memlekettihi tarikhyyn keibir maseleleri [Some issues of the history of the Kazakh statehood]. *Akikhat*, 2, 18–20 [in Kazakh].
- 6 Bekmahanov, E. (1994). *Kazakhstan XIX hasyrdyn 20–40 zhyldarynda [Kazakhstan in 20–40 years of the XIX century]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

DOI 10.31489/2020Ph1/32-38

ӨОЖ 821.512.133

З.Н. Жуынтаева, А.З. Қазанбаева, М.А. Тұрсынова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: zamza_bota@mail.ru)*

Жалғаулықтардың мәтін түзудегі қызметі

Қазіргі қазақ тіліндегі мәтін синтаксисін қарастыруда сөз таптарының да мәтін байланыстырушылық сипаты ерекше екендігі байқалады. Тіл білімінде соңғы зерттеу жұмыстарының бағыты дәстүрлі құрылымдық жүйе деңгейінен асып, тіл қатысым, білім беру, таным құралы ретінде зерттеу деңгейіне көтерілді. Осымен байланысты ерекше назар аударылып зерттеле бастаған тілдік қатысым құралы — мәтін. Дәстүрлі грамматикада сөз таптарын таптастыруда оның лексика-семантикалық, морфологиялық, синтаксистік қызметтеріне көңіл бөлініп келді. Сөз таптарының тілімізде жан-жақты зерттелгені белгілі. Алайда, сөз таптарының тағы бір қыры, яғни сөйлемдердің арасын байланыстырушылық қасиеті бар екендігі ғылымда дәлелденіп отыр. Сондықтан мақалада қазақ тіл біліміндегі морфологиялық құрылымдардың мәтін байланыстырудағы қызметі сөз болады. Жалғаулықтарды дербес сөйлемді контекстке тәуелді ету үшін жұмсағанда, олардың өздеріне тән мағынасы даралана, айқындала түсетіні тілдік деректер арқылы көрініс береді. Жалғаулықтардың бірыңғай мүшелердің арасын, құрмалас сөйлемдердің және мәтін арасын байланыстырудағы қызметтері айқындалған.

Кілт сөздер: сөз таптары, шылау, жалғаулықтар, мәтін, күрделі синтаксистік тұтастық, мәтін байланыстырушылық қызмет.

Мәтін — тұтасқан, аяқталған құрылым. Оны құраушы элементтер бір-бірімен жымдасып, іштей ұйымдасып жатады. Бұл бөлшектердің мәтін құрамында атқарар қызметі зор. Бір бөлшектің өзгеріске ұшырауы, бүтін мәтін құрылымы мен мағынасының өзгеруіне әкеп соғады. Өйткені барлығы бірлесе келіп, бір идеяны жасауға атсалысады. Сөйтіп, мәтіннің басты сипаты тұтастығы және оның мүшеленуі болып табылады. Біздің мақсатымыз — шылаулардың, оның ішінде жалғаулықтардың мәтінтүзімдік қызметін қарастыру.

Шылау сөздердің толық мағынасы болмағанымен, атқаратын қызметіне тән грамматикалық мағынасы болады. Осымен байланысты шылаудың өзіндік мынадай ерекшеліктері бар:

1. Шылау сөздердің толық лексикалық мағынасы болмайды;
2. Контексте толық мағыналы сөздердің жетегінде қолданылып, оған қосымша әр түрлі грамматикалық мағына, рең үстейді;
3. Шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді сабақтастыра не салаластыра байланыстырады;
5. Шылау сөздер түрленбейді, басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайды. Олар — лексикалық мағынасынан айрылу негізінде қалыптасқан көмекші сөздер [1; 556].

Грамматикалық сипаттарына қарай шылаулар 3-ке бөлінеді: жалғаулықтар, септеуліктер және демеуліктер.

Шылау сөздер жеке сөздердің арасын байланыстыруда ерекше қызмет атқарады. Бұндай ерекшелікті шылаулар арқылы әртүрлі синтаксистік қатынасты білдірулермен түсіндіруге болады.

Шылау сөздер осындай ерекшеліктердің негізінен туындайтын сөйлемдерден алдыңғы қатарда жүреді. Себебі сөйлемдер мен сөздер арасын байланыстырудағы өрісінің кеңдігі олардың бойына тән өзіндік қасиеттерінен шығып жатады. Шылау сөздердің грамматикалық жүйеде алатын орны, оның өзге де категориялық мағынаға әсері синтаксистік қатынаста ғана жүзеге аспақ [2; 142].

Жалғаулықтар — дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер [3; 363]. Жалғаулық шылаулардың мағыналары мен қызметтері де өмірмен байланысты алуан түрлі заттар мен құбылыстардың аралықтарындағы неше қилы қатынастардың негізінде туып қалыптасқан да, сол негізде сөйлеу тілінде жарыққа үнемі шығып, үнемі көрініп отырады.

Қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулықтар — лексикалық мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді әр түрлі ыңғайда (мағыналық қатынаста) салаластыра байланыстыратын сөздер [1; 557]. Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тіркестерінің және бірыңғай сөйлемдердің аралығындағы әрқилы қатынастарды білдіреді. Жалғаулықтар ең кемі өзара тең екі сөзге не екі сөз тіркестеріне бірдей қатысты болады. Мысалы: *Қыс пенен жаз, күн менен түн, тақ пенен жұп, жақсылық пен жамандық*— *болды егіз* (Абай) деген *мысалдағы пенен, менен, пен* жалғаулықтары тек я бұрынғы, я соңғы сөзге ғана емес, екі жағындағы сөздердің екеуіне де бірдей қатысты болып, оларды бір-бірімен жалғастыру үшін қолданылып тұр. Жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдерді де өзара байланыстырып, олардың ара қатынасын білдіру қызметін атқарады. Мысалы: *Амантай әлсіреп көзін біраз жұмып жатты да, қайтадан ашты* (С.Мұқанов). Сөйлемде *да* жалғаулығы сөйлемдер арасын байланыстыру үшін қолданылған.

Жалғаулықтардың өзге тілдерден де ауысып келгендері бар. Мысалы, әлде, я, яки, егер, яғни сияқты жалғаулық шылаулар араб, иран тілдерінен ауысып келген болса, құй жалғаулығы орыс тілінен енген [4; 132].

Жалғаулықтардың мағыналары мен функцияларын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Өйткені олардың сөйлемде қолданылауына байланысты мағыналары әрбір жалғаулықтың функциялық қызметіне орай және соған сәйкес сараланып отырады. Сондықтан жалғаулықтарды жіктегенде, түпкі тірек етіліп, олардың функциялық қызметі негізге алынып отырады. Жеке сөздер мен сөйлемдерді байланыстыру қабілеті жағынан олар: салаластырғыш жалғаулықтар және сабақтастырғыш жалғаулықтар деген екі топқа бөлінеді.

Салаластырғыш жалғаулықтар негізінен салалас сөйлемдердің арасын байланыстырады.

Сабақтастырғыш жалғаулықтар тек құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдерді бір-бірімен жалғастырып, байланыстырып, солардың арақатынасын анықтап көрсету үшін жұмсалады. Ондай қатынастар байланыстыра түскен сөйлемдердің мағыналары қарсылықты, себептік, салдарлық, шартты, айқындағыш, ұштастырғыш болып бөлінеді [5; 202]. Осылардың ішінде ұштастырғыш жалғаулықтардың мәтін байланыстырудағы қызметіне тоқталуға болады.

Ұштастырғыш жалғаулықтарға ендеше, олай болса шылаулары жатады. Мұндай жалғаулықтар мағына жағынан бір-біріне орай қолданылатын екі жай сөйлемді ұштастырып байланыстыру үшін жұмсалады да, бірінші сөйлемнен кейін іле екінші сөйлемде анықталатын ойды бастау үшін дәнекер ретінде қызмет етеді [6; 80]. *Сөйледің сен де аямай. Ал Барластан сөз шығар, Асылдан ұшқан қылаудай* (М.Ә.). *Мал дүниенің иесі осы кісі. Ендеше бәріміз де әжемнің төрелігіне тоқтайық* (М.Әуезов). *Ал, ендеше* жалғаулығы дәл осы мағынада қолданылып, осы қызметті атқарады. Шылаулардың да мәтін түзуге қатысатындығын былай көрсетеді: «Шылау сөздер мәтін құрылымындағы сөйлемдерді мағыналық жағынан іліктестіріп, мәтіндегі ой жалғастығына ықпал етеді. Алдыңғы айтылған сөйлемді кейінгі сөйлеммен байланыстыруда көбінесе сонымен бірге, осыған дейін, сондықтан, сол себепті, бірақ, алайда деген шылау және шылау мәндес құрылымдар жиі жұмсалады» [7; 25].

Шылаулар басқа сөздермен тіркесу қабілеті жағынан да, орналасу тәртібі жағынан да біркелкі емес. Олардың кейбіреулері ешбір сөзді жетектемей, оны басқа сөздермен байланыстырмай, оған тек көмекші, үстеме мағына беріп, оның мағынасын күшейтіп тұрса, екінші біреулері сөздерді немесе сөйлемдерді бір-бірімен байланыстырып, синтаксистік дәнекер қызметін атқарады.

Қодар қиналып, қатуланған соң, Жәмпейіс өз естігенін тегіс айтқан жоқ. Және айтам десе де, өзі сөз білмейтін, сөзін ұғымды ғып кісіге айта алмайтын аса бір орашалақ адам еді. Сонысынан тағы жасқанып, Қодарды қинамайын деп қойған-ды (М.Әуезов). Бұл үзіндіде *және* жалғаулығы өзінен бұрынғы сөйлемде айтылған ойды нақтылау үшін жұмсалып тұр.

1.Бұл ауылдағы осындай барлық бейіл, бар ажар Абайға дәл бір өз туысының, жақын жанының үйіне келгендей жылылық, достық белгісін білдірді. 2.Тегінде, Жігітек, Көтібақ сияқты өзге жақын елдермен салыстырғанда, Абай Бөкениіні әрқашан артық көруші еді. 3.Және бұл ауылдардың адамында өзгеше бір мінезділік пен адал момындық бар. 4.Және жақсы көрген адамынан қолда барын аямайтын шынышыл бейіл бар. (М.Әуезов). Және жалғаулығы 3, 4-сөйлемдердің басында келіп, оларды бір-бірімен байланыстыру үшін, әрі қазіргі қазақ тіліндегі және жалғаулығы мәнінде қолданылған.

Қазіргі қазақ тілінде осы және жалғаулығымен синонимдес келетін «уа» жалғаулығының бірыңғай мүшелер арасында, тіпті кейде белгілі бір оқиғаны, көріністі баяндау, суреттеу түрінде келетін бір тектес сөйлемдер арасында да бірнеше рет қайталанып келетін түрі өте жиі кездеседі. «Уа» жалғаулығының бірыңғай мүшелерден кейінгі қолданылатын орны — сөйлем арасы. Бұл орында ол бір оқиғадан екінші оқиғаға, бір ойдан екінші ойға көшуге табалдырық тәрізді қызмет атқарады [8; 102]. Осы көзқарастан шылаулардың күрделі синтаксистік бірлік арасын байланыстыратын құрал екендігін байқаймыз.

Жоғарыда келтірілген Т.Қордабаевтың пікіріне тағы бір нығыз дәлел — уа жалғаулығының Абайдың қара сөздерінде осылайша қолданылуы. Мысалы: Уа және *назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді* (3-қара сөзінен).

Мұндай қолданыста дербес сөйлемде, яғни мәтін жосығында қолданылуында уа жалғаулығы дербес сөйлемдерді байланыстырып қана қоймайды, оның өзіне қатысты ақпаратты актуалдандыратын да қызметі бар. Әрі үстемелік мән айырықшалана түседі. Сөз зергері М.Әуезовтің «және» жалғаулығын бас әріппен дербес сөйлемде еркін қолдана беруі автордың стильдік ерекшелігі (нормадан ауытқуы) ғана емес, мәтін түзу дәстүрін жалғастыруы деп санаған да жөн. Дәлел үшін бір мысал: *Абай бір жағынан еріксіз күліп, екіншіден қысылып, бойын жиып алайын деп еді. Денесі кесек, қолы қайратты Оспан түрегеліп алып, шалқалата жығып салды. Және соның үстіне, ұртына тығып жүрген бір сілекейлі қатты нәрсені әп сәтте Абайдың көйлегінің омырауын ашып, жалаңаш етіне тигізіп тастап жіберді* (М.Әуезов).

Л.Г. Бабенко мен Ю.В. Казарин «мәтінде суреттелген заттар, құбылыстар, оқиғалардың шындығында бір-бірімен байланыстылығы, бұзылмағандығы тек мазмұндық және композициялық деңгейде ғана берілмейді, сонымен қатар мәтіннен тыс логика-мағыналық байланыстар түрінде де беріледі. Ондай байланыстардың негізгі құралы шылаулар болып табылатындығын көрсетеді» [9; 186].

Жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан сөйлемдер тек ресми құжаттардың мәтінінде ғана көзге түспейді. Көркем әдебиет стилінде, әсіресе, өлеңнің синтаксистік құрылысында күрделі синтаксистік тұтастық құрамына енген сөйлемдердің ең соңғысының алдында тұрып, оны алдыңғы тармақтармен байланыстырады. Мәтін — коммуникацияның әмбебаптық формасы ретінде көрінеді, автор мен адресаттың арасындағы сөйлеу өзара әрекеттестікті жүзеге асырады, әр уақытта автордың білім аясы, идеясы, ойы, санасы т.б. мәтінде өз көрінісін табады, белгілі қарым-қатынас аясының ерекшелігі танылады, барлық уақытта адресатқа бағытталады, информация таратады, стилистикалық амал-тәсілдерді қолданады, осының арқасында прагматикалық тиімділікті жүзеге асырып отырады [10; 21].

Тарихи шежірелердің синтаксистік құрылысын зерттеген ғалым Т.Қордабаев уа жалғаулығы туралы былай дейді: «Уа жалғаулығы қазақ тілі жазбаларында XX ғасырдың басына дейін қолданылып келді. Ол ХҮІІІ ғасырдағы қазақ хандарының, би, сұлтандарының қатынас қағаздарында, ХІХ ғасырдың аяқ кезіндегі мерзімді баспасөздерде едәуір жиі қолданылғанымен, қазақ тіліне сіңісе алмады. Оны қазіргі да (де, та, те), мен, пен, я, не деген тәрізді жалғаулықтар ығыстырып шығарып тастады. Сөз болып отырған еңбекте уа жалғаулығы дара түрде, һәм (уаһәм), яна (уаяна), тақы (уатақы) ләкін (уаләкін) жалғаулықтарымен бірігіп күрделенген түрде өте жиі кездеседі және оның мағынасы мен қолданылу орны да түрлі-түрлі» [8; 55]. Мысалы: 1. Уа тақы *Гурбасу хатун ерді, ол найман ның Тайан хан (ы) ның улуг хатуны ерді. 2. Чиңгиз хан Тайан хан ны өлтүрген дін соң ол хатунны Чиңгиз хан моғол дәстүрінче никак қылыб алды. 3. Тақы таңқут ның падишаһы ның қызыны Чиңгиз хан га сауқат келтүрүб берүб ерді. 4. Аны һәм кім ерсә гә бахишии қылды. 5. Уа тақы Чиңгиз хан ның алған хатун лары һәр бірі бір уилайат ның һәр бір қаум ның улугы ның қызы ерді. 6. Нечә анлар улуглар қызы болса, бу баиш хатун дын оздурмады лар* (Жами ат-Тауарихтан). — Аудармасы: 1. Және *тағы Гурбасу хатун еді, әуелі Таян ханның үлкен хатуны еді. 2. Шыңғыс хан Таян ханды өлтіргеннен соң, ол хатунды Шыңғыс хан моғол дәстүрінше неке қылып*

алды. 3. Тағы да таңғұт патшасының қызын Шыңғыс ханға сауқат (сыйлық) ретінде әкеліп берді. 4. Сондай-ақ Шыңғыс ханның хатундары әрқайсысы бір уәлаяттың әлдебір қауымның ұлықтарының қызы еді. 5. Олар қанша ұлықтың қыздары болғанмен, әлгі бес хатуннан оздырмады, яғни олармен тең дәрежеде жете алмады. Бұл жерде уа жалғаулығы уа тақы түрінде қолданылып, және мағынасында қайталанып келіп, контекстегі сөйлемдер арасын байланыстырушы мәнде қолданылып тұр. Немесе: 1. Бешінші оғлы Белгұтай нойан ерді. 2. Аның анасы баиқа ерді. 3. Дайым Қутула хан, оның ұлы Жошы хан еді. 4. Өз әскерімен Чингиз хан ның хикматы дан айрылмады. 5. Аның оғлан лары көб ерді. 6. Қайм мақамында Жауту атлығ оғлы бар ерді. 7. Уа бу сабабдын Жауту ат берділер. 8. Аның йүз хатуны бар ерді. 9. Уа йүз оғлы бар ерді (Жами ат-Тауарихтан). — Аудармасы: 1. Бесінші ұлы Белгұтай ноян еді. 2. Оның бұлардан анасы басқа еді. 3. Қутула хан, оның ұлы Жошы хан еді. 4. Әрдайым Шыңғыс ханның қызметінен айрылмады. 5. Оның оғландары көп еді. 6. Каим Мұкамындағы оның Жауту атты ұлы бар еді. 7. Және бұл Жаутуға осы себептен Жауту ат берді. 8. Оның жүз хатуны бар еді. 9. Және жүз ұлы бар еді. Осы мысалдағы уа (және) шылауы сол сөйлемге ерекше назар аудартып тұр және өзіне екпін түсіріп, әрі ерекше интонациямен айтылып, одан соң ой жалғастығын қажет етеді.

Тарихи жазбаларда кездесетін уа жалғаулығы және жалғаулығымен мағыналас келіп, қазірде тілімізде қолданылатындығын байқадық.

Жалғаулықтардың құрмалас сөйлем компоненттерін байланыстыруы мен дербес сөйлемдерді байланыстыруының арасына теңдік белгісін қоюға болмайды. Дербес сөйлемнің синсемантикалылығының көрсеткіші ретінде жалғаулықты қолдануда айтушының-жазушының субъективті-коммуникативтік мүддесі болады. Қарапайым айтқанда, жазушы жалғаулықты жеке сөйлемге жіберіп я бас әріппен жазуына қайтсе де белгілі бір мақсат болады, ал ауызша сөйлеуде сөйлемнің басты белгілерінің бірі интонация құрмалас сөйлем жағдайына қарағанда өзгеше болады [11; 52]. Ғалым пікірін тілдік деректер арқылы дәлелдеп көрейік.

1. Ал Сүйіндік сол сөзді оп-оңай, бір айналмай айтып салса ертеңгі тауқымет мұнда. 2. Және алдымен Қодардың сол Құнанбай айтқандай айыптылығына да көзі жеткен емес. 3. Ол Қаратайдың шапшаңдығынан бір пайда тапқандай болды (М.Әуезов). Немесе: 1. Бүгін түсте шешелері Абайды шақырып алып, мәлім етіп еді: қонақтар ертең түстеніп аттанатын болса, ет аздық етеді. 2. Ұялып қалмас үшін қазірден қаи ету керек. 3. Абайдың ас қызығына бармай қалғаны сол болатын. 4. Ол Ызғұтты мен Мырзаханды Ботақандағы Құдайбердіге шаптырды. 5. Бөгелмей, тез ғана қысырдың бес тайын ұстатып жіберсін деп тапсырды. 6. Сол сойысты күтті. 7. Және арттағы ауылдар ас бітті деп салақсып қалып, ертеңгі қымыздан құр тастамасын. 8. Өзге жұрттың дені кешке тараса да, Абай қонақтары қайтпайды. 9. Соны білдіріп қадағалау керек (М.Әуезов). Бірінші үзіндінің екінші сөйлеміндегі және шылауы сол сөйлемге айрықша назар аудартып тұр, оның үстіне осы контексте бұл жалғаулықта ыңғайластықтан басқа үстеме мағына байқалады, әрі осы жалғаулықтың салдарынан бұл сөйлем логикалық жағынан тиянақсыз. Сол сияқты екінші контекстің 7-сөйлеміндегі және шылауы да алдыңғы ойларды жалғастыру үшін қолданылған.

Кейде және жалғаулығы не бірыңғай сөйлем мүшесі де емес, не құрмалас сөйлем де емес, өзара аралас бір топтарды да жалғастырады [12; 126]. Біз бұл пікірден автордың және шылауының күрделі синтаксистік бірліктердің арасын байланыстырушылық қасиетін айтып тұрғанын аңғарамыз. Осы көзқарастың дұрыстығын жоғарыдағы мысалдар дәлелдей алады.

Жалғаулықтарды дербес сөйлемді контекстке тәуелді ету үшін жұмсағанда олардың өздеріне тән мағынасы даралана, айқындала түседі. Осыдан болар, есімдік негізгі жалғаулықтар дербес сөйлемде қолданылғанда, сөйлем мүшесінің қызметін атқара алады. Мысалы: Абай әкесінің сөз желісін, түп мәнісін түсінген жоқ. Кейбір мақалдарын ғана таңдана шешіп отыр. Осы бар үлкеннің мұндай жердегі салты бойынша, әкесі де тұспалдап, орағытып ұқтырмай сөйлейді. Бір сөзімен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгірмей, адасып қап отыр. Өзіне салса, жаңағы көңілді үйге, шешесінің жанына қазір кетер еді. Бірақ әкесі шақырған соң енді шығып болмайды.

Сондықтан бір уақыт ол әке сөзінің сыртын, ағымын тыңдайды (М.Әуезов). Берілген үзіндінің соңғы сөйлеміндегі сондықтан жалғаулығы өзінің алдындағы контексте берілген ойларды бойына жинақтап тұрғандықтан «неліктен» деген себеп пысықтауыштың сұрағына жауап бере алатынын байқауға болады.

1. Оспан әкесі ұрғанда жыламаса да, шешесі ұрған уақытта тіпті жылауық. 2. Әкесі жылағанға қарамайды. 3. Ал, шешесіне қарсы кейде бұның емі бар. 4. Бас қорғаудың жылауы. 5. Қазірде де бақырып, бар даусымен шырқап, азан-қазан қылды. 6. Шешесінен босап барып сол

жақтағы биік сүйек төсектің үстіне секіріп шығып, етпетінен жатып ап жылады. 7. Бірақ бұл жолы қанша жыласа да, оған қайысып, уатам деген шеше жоқ. 8. Оны біледі. 9. Сондықтан аяқ кезде көзде жас болмаса да, өтірік анда-санда бір бақырып қойып жатыр (М.Әуезов). Мәтіндегі 9-сөйлемдегі сондықтан шылауы алдыңғы ойларды айқындау мақсатында, яғни Оспанның не себепті бақырып жатқандығын білдіріп, әрі сөйлем қызметін (пысықтауыш) атқарып тұр. Сондықтан салдарлық жалғаулығының да мәтінтүзімдік қасиеті байқалады.

Сол себепті жалғаулығы да мәтін байланыстыруда ерекше қызмет атқарады. Оны төмендегі мысалдардан байқауға болады.

1. Құнанбай — өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғызы. 2. Қара шаңырақ иесі. 3. Қалың дәулет пен әмір, билік иесі. 4. Жасқа да көп туысынан өзі үлкен. 5. Сол себепті үлкен әкесі Ырғызбайдан тараған осы мына жиырма ауылдың мынандай топтарының ішінен бірде-бір жан әлі күнге Құнанбайдың алдынан көлденең шығып көрген емес. Тіпті, өкпе-назы болса да, ашып-жарып айта алмайтын (М.Әуезов). 5-сөйлемдегі сол себепті шылауы өзінен бұрын ойдың болғандығын көрсетіп, Құнанбайдың алдынан көлденең шықпауының себепін өзінен бұрынғы сөйлемдер аңғартып тұр.

Өйткені (үйткені) жалғаулығы да тұтастық арасын байланыстыра алады. Мысалы: 1. Оның ата-тегінде бар Тобықты, бар Қарқаралы «Қаракөк» деп атайды. 2. Алишынбай белгілі би Тіленішінің баласы, одан арғы атасы — Қазыбек би. 3. Осының бәріне қарағанда Абайдың қалыңдығы Ділдә, тіпті бір үлкен, асқақ жердің қызы тәрзіденеді. 4. Сол қалыңдықтың қалың малы да осал болмаған болу керек. 5. Үйткені Құнанбай аулынан Қарқаралыға қарай шығатын топ-топ жылқы, түіе, көбінше, осы Алишынбай аулына барушы еді. 6. Жалғыз ғана құлдық па, жоқ басқа ілік пе, әйтеуір Алишынбай, Құнанбай әбден айқасқан, ішек-қарын араласқан дейтін жақындардың өздері (М.Әуезов). Мәтінде үйткені жалғаулығы сөйлемдер арасында себептік мағына тудырып, әрі сөйлемдер арасын байланыстыру үшін жұмсалып тұр.

Бірақ жалғаулығы сөйлемдер арасын байланыстырып, қарсылықты мағынада қолданылады. Қарсылықты жалғаулықтар негізінде бұрынғы сөйлемде айтылған ойға соңғы сөйлемдегі ойдың мағына жағынан қарама-қарсы екенін аңғартуға дәнекер болады.

1. Жұмабайдың қалаға бұл жолы не жұмыспен барғанын Абай дәлді білмейді. 2. Бірақ оның Байтасқа айтқан бір сөзінде Құнанбай тапсырған бір жұмыспен барып келе жатқаны мәлім еді (М.Әуезов).

Немесе: 1. Бұл Көтібақ ішінде Байсалдың жақын туысқаны Шоқанның баласы. 2. Байсал ардайым қасына ертіп жүреді. 3. Әрі жігіті, әрі сөз ұғып, адам болар деген жасы. 4. Ол әңгіме атаулыны көп біледі. 5. Қызық көп айтады. 6. Өзі күлдіргі. 7. Абайды еркелетіп қоятын кезі бар-ды. 8. Қазіргі осы жиында Абайдың оңаша кездесуді іздейтін жалғыз ыңғайлы көрер адамы осы.

9. Бірақ оның шыны ма, я әдейі үлкендерге көз қыла ма, әйтеуір қазір Құнанбай сөзінен басқа бар дүниені ұмытқан. 10. Сонымен бірге Абайды да былай қоя тұрған сияқты (М.Әуезов). Бірінші мысалда бірақ қарсылықты жалғаулығы күрделі синтаксистік тұтастық арасын байланыстыруда жұмсалса, екінші мысалда абзац арасын байланыстыру үшін қолданылған.

Әрі жалғаулығының мәтінтүзімдік сипатын аңғаруға болады. Іштерінен осының бәріне жеткізіп, өзге қазақтан бұларды әрі жуан, әрі сыйлы қып жүрген Құнанбайға дән риза (М.Әуезов). Мұнда әрі жалғаулығы бірыңғай мүшелердің арасын байланыстырып тұр.

Балық аз түсіпті, әрі тайызға салған аудың арқалығы мұзға жабысып қатып қалған екен. (Ө.Нұрпейісов.). Әрі жалғаулығы құрмалас сөйлем компоненттерін байланыстыруға атсалысып тұр. Енді әрі жалғаулығының сөйлемдер арасын байланыстырудағы қызметін мысалдар арқылы дәлелдеп көрейік.

1. Қадырбай бұл мәжілістер тұсында даңғыл жолға түскендей боп, жазылып кетті. 2. Кейде соқтырып өлең айтып кетеді. 3. Өзі жаңылып ұмытыңқырап қалған жерлер болса, жалт етіп Қуандыққа қарайды. 4. Әрі сұлу, әрі майда мінезді Қуандық әкесінің мүдірген жерлерін тез айтып, есіне түсіріп жібереді. (М.Әуезов).

1. Мынандай жанның маңында күңгірт кеш те, жабық көңіл де болмау керек. 2. Оның аты — үлкен үміт. 3. Әрі сұлу, әрі сенімді, мықты үміт. 4. Оның бас иер күші жоқ (М.Әуезов).

Үзінділердегі әрі жалғаулығы өзінен бұрынғы ойды нақтылау үшін жұмсалып тұр.

Не, немесе жалғаулықтары контексте қолданылу ерекшеліктеріне қарай салалас құрмаластардың құрамындағы жеке сөйлемдердің арақатынастарын білдіру үшін де қолданылады.

Не Көкше, не оның балапан таулары, не көлдері еш уақытта Асқарды тойғызған емес. (С.М.). Бұл жерде бірыңғай мүшелерді байланыстыру үшін қолданылған.

Не ғылым жоқ немесе еңбек те жоқ. Ең болмағанда кеттің ғой мал баға алмай. (Абай) дегенде, құрмалас сөйлемдерді байланыстыруда қызмет етіп тұр.

1. *Отырғандар осы күйді танып қалды.* 2. *Құнанбайдың бұлай беттеп алғанда қайта оралар қайырымы жоқ, оны бәрі біледі.*

3. *Не айтысып, шарпысып кету бар.* 4. *Немесе іштен қоштамаған уақытта Байсал, Бөжейдің бір тәсілі: міндет, мысалды Құнанбайдың өзіне бастатып, артын өзіне тастап кететін әдеті барды (М.Әуезов).* Мұнда күрделі синтаксистік тұтастық арасын байланыстырып мәтінтүзімдік қызмет атқарған.

1. *Піспеген адамның қолындағы билік жас баланың қолындағы ұстара пышақ есепті.* 2. *Не өзі арандайды.* 3. *Не өзгені арандатады.* 4. *Абай өзін аямаса да, бұған еріксіз күні түсетін халықты аяйды (М.Әуезов).* Бұл мысалда да не талғаулық шылауы автордың стильдік қолданысына байланысты мәтін байланыстыру мақсатында қолданылған. Күрделі синтаксистік тұтастықты қалыптастыру үшін немесе шылауының қызметі ерекше көрініс тапқан.

Қорыта келгенде, тіліміздегі шылаулардың, оның ішінде, жалғаулықтардың күрделі синтаксистік тұтастықтар арасын байланыстырудағы қызметі ерекше екендігі байқалады. Әсіресе, ыңғайластық, себеп, қарсылықты, талғаулықты жалғаулықтардың мәтінтүзімдік қызметі зор.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. — Астана, 2002. — 784 б.
- 2 Молғаждаров Қ. Руника жазбаларындағы шылау сөздерді зерттеудің тиімді жолдары. (Дөңгелек үстел материалдары) / Қ. Молғаждаров // Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. — Астана, 2004. — 230 б.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: морфология / А. Ысқақов. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 329 б.
- 4 Бейсенбаева К.А. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков / К.А. Бейсенбаева. — Алматы: Ана тілі, 1994. — 240 с.
- 5 Оралбаева Н. Қазақ тілі / Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасым. — Алматы: Қазақ университеті, 1993. — 336 б.
- 6 Сариева К. Қазақ тілі / К.Сариев. — Алматы: Білім, 1997. — 104 б.
- 7 Абикенова Г. Көркем мәтінтүзуші мағыналық-құрылымдық бірліктердің теориялық негіздері: фил. ғыл. док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дис. авторефераты: 10.02.02 / Г. Абикенова. — Алматы, 2010. — 40 б.
- 8 Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері / Т. Қордабаев. — Алматы: Ғылым, 1964. — 244 б.
- 9 Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. — М.: Флинта; Наука, 2004. — 496 с.
- 10 Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы / Д.Әлкебаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2008. — 258 б.
- 11 Жакупов Ж.А. Сложные синтаксические единства в современном казахском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 – «Казахский язык» / Ж.А. Жакупов. — Алма-Ата, 1990. — 140 б.
- 12 Иманалиева Ғ.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі: фил. ғыл. канд. ... дис / Ғ.Қ. Иманалиева. — Алматы, 1994. — 117 б.

З.Н. Жуынтаева, А.З. Казанбаева, М.А. Турсынова

Текстообразующая функция союзов

При рассмотрении вопросов синтаксиса текста в современном казахском языке особое внимание привлекают текстообразующие функции частей речи. Направление последних исследовательских работ в языкознании отходит от традиционной структурной лингвистики, поэтому исследование их осуществляется в русле приоритетного нового направления анализа функционирования союзов в качестве средства, которое формирует текст в языке. В связи с этим особое внимание уделено тексту как основной единице коммуникации. В традиционной грамматике при классификации частей речи за основу принимаются их лексико-семантическая, морфологическая и синтаксическая функции. Части речи в языке всесторонне изучены. Однако в науке доказано, что еще один аспект частей речи — связующее свойство между предложениями рассмотрено недостаточно. В этой связи авторами исследована текстообразующая функция морфологических структур. На языковом материале проанализировано употребление союзов как связующих средств между однородными членами предложения, сложными предложениями и текстами, а также изучены структурные, семантические и функциональные особенности союзов в сложных синтаксических целых и их текстообразующие

функции. Отмечено, что они объединяют смежные компоненты текста в одно семантико-синтаксическое единство, более четко устанавливая смысловые отношения между ними.

Ключевые слова: части речи, союзы, текст, сложное синтаксическое целое, текстообразующая функция.

Z.N. Zhuyntaeva, A.Z. Kazanbaeva, M.A. Tyrsynova

Text-forming function of conjunctions

When considering the issues of text syntax in the modern Kazakh language, special attention is drawn to the text-forming functions of parts of speech. The direction of recent research works in linguistics departs from traditional structural linguistics, so their research is carried out in line with the priority of a new direction of analysis of the functioning of unions as a means that forms the text in the language. In this regard, special attention is paid to the text as the main unit of communication. In traditional grammar, the classification of parts of speech is based on their lexical-semantic, morphological, and syntactic functions. Parts of speech in the language are all-party studied. However, it has been proved in science that another aspect of parts of speech — the connecting property between sentences-has not been studied enough. Therefore, the article considers the text-forming function of morphological structures. The language material analyzes the use of conjunctions as binding agents between homogeneous sentence members, between complex sentences, and between texts, and also analyzes the structural, semantic, and functional features of conjunctions in complex syntactic integers, as well as their text-forming function. It is noted that they combine adjacent text components into one semantic-syntactic unity, more clearly establishing semantic relations between them.

Keywords: parts of speech, conjunctions, text, complex syntactic unit, text-forming function.

References

- 1 *Kazak hrammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfolohiia, sintaksis* [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] (2002). Astana [in Kazakh].
- 2 Molgazhdarov, K. (2004). Runika zhazbalyryndahy shylau sozderdi zertteudin tiimdi zholdary [Rational ways to study noise words in runics (Materials of the round table)]. *Kone turki zhazularynyn zerttelui: buhini men bolashahy — Study of ancient Turkic inscriptions: present and future*, 230. Astana [in Kazakh].
- 3 Yskakov, A. (1996). *Kazirhi kazak tili* [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 4 Beisenbayeva, K.A. (1994). *Sopostovitelnaia hrammatika russkoho i kazakskoho yazykov* [Comparative grammar of the Russian and Kazakh languages]. Almaty: Ana tili [in Russian].
- 5 Oralbayeva, N., Madina, G., & Abilkaev, A. (1993). *Kazak tili* [Kazakh language]. Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- 6 Sarieva, K. (1997). *Kazak tili* [Kazakh language]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 7 Abikenova, G. (2010). *Korkem matintuzushi mahynalyk-kurylymdyk birlikterdin teoriyalyk nehzideri* [Theoretical foundations of artistic text-forming semantic-structural units]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Kordabayev, T. (1964). *Tarikhi sintaksis maseleleri* [Problems with syntax]. Almaty: Halym [in Kazakh].
- 9 Babenko, L.G., & Kazarin, Yu.V. (2004). *Linhvisticskii analiz khudozhestvennoho teksta* [Linguistic analysis of a literary text]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Alkebaeva, D. (2008). *Kazak tilinin prahmastilistikasy* [Pragmastylistic Kazakh language]. Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- 11 Zhakupov, Zh.A. (1990). *Slozhnye sintaksicheskie edinstva v sovremennom kazakskom yazyke* [Complex syntactic unities in the modern Kazakh language]. Alma-Ata [in Russian].
- 12 Imangalieva, G.K. (1994). *Kazirhi kazak tilindehi shylaulardyn sintasisi* [Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі]. Almaty [in Kazakh].

Ж.Н. Жунусова, А.Н. Нугуманова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: aliya-mj@mail.ru)*

Лексические особенности политических слоганов предвыборных кампаний России и Казахстана

Менее изученным до настоящего времени в российской и казахстанской политической лингвистике остаётся вопрос о таком специфическом элементе политической коммуникации, как слоган. Сегодня этот жанр политического текста преимущественно осваивается учеными разных наук (социологи, политологи, имиджмейкеры и т.д.), занимающимися вопросами выборных технологий. Настоящая статья посвящена изучению функционально-семантических особенностей лексических единиц политического слогана, характерных для предвыборных кампаний России и Казахстана, осуществлённых за последние десятилетия. Сопоставительный анализ текстов указанного жанра позволяет выявить универсальные лексические единицы, которые находят отражение в рамках лозунгов избирательных кампаний двух стран.

Ключевые слова: политическая лингвистика, слоган, политическая лексика, предвыборная кампания, лексико-семантическая группа.

Введение

Одним из жанров политического дискурса по причине функциональной специфики является слоган. Выполняя регулятивную функцию, он участвует в роли инструмента политической борьбы и играет ведущую роль в политической коммуникации.

Несмотря на многочисленные исследования в области политической лингвистики, менее изученным остаётся вопрос о таком специфическом элементе, компоненте политической коммуникации, как слоган. Сегодня этот жанр политического текста преимущественно осваивается исследователями и аналитиками, занимающимися вопросами выборных технологий.

В Большом словаре современного русского языка дается определение слогана: «призыв, в краткой форме выражающий руководящую идею, задачу, требование». Из этого определения следует, что одной из особенностей интенции слогана является директивность, а главная цель — оказать влияние не столько на установки, оценки и мнения, сколько, прежде всего, на поведение агентов политики [1; 72].

Для создания положительного образа кандидата, оценки его деятельности и мотивации избирателей видеть на определённом посту конкретного политического деятеля решающую роль играет выбор языковых средств слогана. Содержание любого политического слогана предполагает наличие в нём общеупотребительных слов и специализированных средств выражения, которые получили название «политическая лексика».

Постановка задачи: проанализировать общеупотребительные лексемы, связанные с избирательным процессом и обнаруживающие высокую степень частотности в слоганах российских и казахстанских средствах массовой коммуникации.

В задачи нашего исследования входят:

– анализ функционально-семантических особенностей лексических единиц политического слогана;

– выявление универсальных лексических единиц, которые находят отражение в рамках лозунгов избирательных кампаний России и Казахстана.

Результаты и их обсуждение

Исследователи выделяют ряд черт, которые присущи политической лексике: зависимость от экстралингвистических факторов, идеологическая детерминированность, интернациональность, наличие особых функций и специфика коммуникативного воздействия [2].

Важной чертой политической лексики является идейная направленность, транслируемая словами-идеологемами [3]. Хотя понятие *идеологема* широко используется в современном

языкознании, его единое понимание еще не выработано. В работах Н.А. Купиной показан процесс трансформации слова в идеологему, которая отмечает, что это «идеологизация слов с помощью догматических добавок: на традиционную семантику слова искусственно накладываются идеологические смыслы» [4; 14].

Среди идеологем выделяют группу слов, которая имеет фундаментальное идеологическое значение (*справедливость, свобода, равенство, социализм, рабство* и др.), и группу слов, которые имплицитно выражают значимые и очевидные идеологические смыслы (*будущее, победа, правда, труд, Родина* и др.) [5; 108]. Слова первой группы отличается нечастое, избирательное употребление; лексические единицы второй группы получили широкое распространение. А.П. Чудинов отмечает, что идеологемы рожают новые мифы, а филологи и политологи «нередко их называют «орудием лжи и обмана», но следует помнить, что в действительности лгут и обманывают не слова, а авторы политических текстов» [6; 93].

В данном исследовании мы проанализируем общеупотребительные лексемы, связанные с избирательным процессом и обнаруживающие высокую степень частотности.

Общеупотребительная лексика составляет основу словаря любого языка. Существенной особенностью лексической системы, которая служит универсальным средством «объективации индивидуального сознания и культурной традиции», является её непосредственная обращённость к явлениям действительности [7; 125].

Исходя из структуры коммуникативного акта, участниками которого являются адресат и адресант (в нашем случае — избиратель и кандидат), передающего информацию для достижения определённого эффекта, мы можем разделить лексемы общеупотребительной лексики на две группы: к первой будут относиться лексемы, характеризующие кандидата (адресант, субъект действия), вторую, группу образуют, лексемы, относящиеся к избирателю (адресат, объект действия).

В семантическом пространстве первой группы субъект действия формируется рядом частных составляющих, которые распределяются по лексико-семантическим группам (ЛСГ).

1. ЛСГ, обозначающая в слогане субъект (кандидата). Проблема «я-позиционирования» для субъекта является чрезвычайно важной на всех этапах избирательной кампании. С одной стороны, кандидату необходимо заявить о себе, выделиться среди соперников, с другой — навязчивое, явное позиционирование может изначально сузить аудиторию избирателей. Зачастую не всегда возможно основную идею позиционирования выразить одним словесным знаком, поскольку такая самопрезентация будет носить однобокий и поверхностный характер. Эти обстоятельства обязывают кандидатов осторожно подходить к выбору «идентификационного слова»: в круг единиц, называющих кандидата, включаются только такие, которые имеют для избирателей исключительно важное значение в силу экономических или нравственно-этических причин. Данная группа редко встречается в слоганах предвыборных избирательных кампаний: в казахстанских составляет 3,2 %, а в российских равняется 3,1% от общего числа. Встречается слоган с лексемой *лидер*: *Лидер новой эпохи* (М. Елеусизов, кандидат в Президенты Казахстана, 2005), *Сильный лидер — успешная страна* (партия «Нур Отан», 2011), *Новый лидер — сильный Алтай* (О. Хорохордин, 2019).

Для «я-позиционирования» российские кандидаты используют в слоганах название своей профессии, которое выполняет своеобразную роль компрессированной характеристики баллотирующегося: *Врач должен лечить! Педагог учить! А женщина наводит порядок* (Ю. Васильченко, 2016), *Врач Лилия Беленко: стабильная помощь* (Л. Беленко, выборы депутатов Городской думы, 2000), *Учитель, голосуй за своего! За Алексея Ульянова, 4 года проработавшего Школьным учителем, ЗА ЯБЛОКО!* (партия «Яблоко», 2005).

2. ЛСГ, обозначающая статус оседлости субъекта (кандидата). Данная группа лексем призвана информировать избирателей о статусе оседлости кандидата по принципу «свой/чужой». Согласно мировым стандартам политического маркетинга слоган должен быть национально окрашенным. В предвыборных кампаниях высокого уровня наиболее частотными оказались слоганы с лексемами *Россия и Казахстан* и её производными: *Вместе мы сделаем Россию единой, сильной* (партия «Единая Россия»), *Россия! Родина! Победа!* (партия «Родина», 2015), *За новый Казахстан!*, *Мы объединились, чтобы создать новый Казахстан!* (партия «ОСДП»), *Ак Жол, Казахстан!* и др.

В слоганах региональных и муниципальных выборов кампаний кандидаты часто используют лексемы: *город, район, село*, которые не транслируют значение «в пределах определённой территории»: *Жизнь села — наша жизнь!* (партия «Ауыл», 2016), *Город для людей! Я для города!* (Ф. Джандосова, 2016), *Комфортный город — счастливые жители!* (Ж. Толегенова, партия

«Нур Отан», 2016). Реже используются топонимы, обозначающие определенное место жительства: *Сила Урала — команда Единой России!*, *Сумкино — под крылом надежного депутата!* (А. Крылова, КПРФ, 2017).

3. ЛСГ, обозначающая личные и деловые качества субъекта (кандидата). Данная группа лексем достаточна многочисленна: одним из самых распространённых личных качеств, которые позиционируют кандидаты, транслируется через лексемы *дело* и *слово*. Употребляя упомянутые выше лексемы, кандидаты стремятся сформировать о себе мнение как о толковых, серьёзных, предприимчивых потенциальных политиках: *Выбирай реальные дела!* (М. Азирбаев, партия «Нур Отан», 2016), *Железное слово — железное дело* (А. Терентьев, 2016), *За наше общее дело!* (КНПК), *Мои слова — не просто пустые обещания!* (С. Сарсенов, партия «Нур Отан», 2011), *Партия реальных дел* (партия «Ак Жол»), *Преданность делу, верность слову!* (Ф. Бахтигозин, партия «Нур Отан», 2016).

Третью позицию по частотности употребления занимает лексема *работа*. Для избирателя данное качество — способность кандидата выполнять результативно работу является решающим фактором. Разумеется, это понимают и адресанты политической коммуникации, обращаясь к структурной семантике лексемы *работа*: *Работать умею, слово держу* (Г. Зубов, партия «Родина», 2016), *Энергия, здравый смысл, работа на результат* (Е. Шеваловский, выборы депутатов Московской городской думы, 2001), *Я честно говорю, что не могу обещать вам многого, но обещаю много и честно работать...* (С. Потиченко, партия «Нур Отан», 2016), *Ак Жол — время работать* (партия «Ак Жол», 2016).

Заметим, что лексемы, обозначающие личные и деловые качества кандидата, в значительной части носят формальный характер. Кандидат может «приписать» себе любое качество, не будучи его обладателем, главное для него — правильно подать себя избирателям, стать обладателем умело созданного имиджа, политического образа.

4. ЛСГ, обозначающая основную идею выборной программы субъекта (кандидата). Лексемы данной группы дают кандидатам возможность позиционировать себя таким потенциальным политиком, для которого значимы и важны интересы избирателей. Социологи и психологи выделяют шесть потребностей, которые, вне зависимости от политического строя страны и социального статуса избирателей, являются главными составляющими частной жизни:

- 1) физиологические (*пища, вода, жилье, здоровье*);
- 2) потребность в безопасности, уверенность в будущем;
- 3) потребность быть частью общества (*семьи, компании и друзей*);
- 4) потребность в уважении, признании;
- 5) потребность в самореализации;
- 6) потребность в положительных эмоциях [8; 60].

Проанализировав слоганы предвыборных компаний, мы пришли к выводу, что большая часть из них, варьируясь в вербальном оформлении, находит место в слоганах кандидатов в целях воздействия на избирателя.

Лексемы, описывающие основную идею выборной кампании (в терминологии О.А. Феофанова «лексемы предмета обещаний»), в рекламном тексте могут реализовываться в «тёплом эмоциональном поле» (*мир, семья, социальная справедливость*) и «холодном эмоциональном поле» (*кризис, преступность, коррупция*) [9].

Анализ фактического материала показал, что предвыборные программы в большинстве были построены в парадигме «тёплого семантического пространства».

Семантический каркас предмета обещаний формируется следующими лексемами: *здоровье, работа, защита, благосостояние, образование, строительство, семья, экономика, экология*. Но необходимо отметить, что в российских избирательных кампаниях кандидаты используют лексемы «холодных эмоциональных полей», используя прием отрицания: *Нищая старость — не демократия!* (Л. Иванов, «Партия социальной справедливости», 2005), *Россия без жуликов и воров* (ЛДПР, 2013), *Ни одного безработного, бездомного, голодного* (В. Жириновский, кандидат в Президенты РФ, 2018).

Высокую частотность демонстрируют лексемы *благо* и *достойный*, обозначающие качество жизни: *Достойную жизнь — всем и сегодня!* (партия «Ак Жол», 2000), *Каждому человеку достойную жизнь в нашем прекрасном городе!* (Е. Шайхутдинов, 2004), *Благополучие для всех!* (К. Токаев, кандидат в Президенты РК, 2019), *Благополучие семьи и дома — забота настоящего мужчины!* (В. Яценко, выборы депутатов Московской городской думы, 2001). Использование их в слоганах мо-

тивируется прагматическими действиями кандидатов: избиратели непременно должны поддержать программы по улучшению качества жизни граждан.

Третью позицию в казахстанских слоганах заняли лексемы, связанные со здравоохранением, экологией и здоровьем: *Главный капитал страны — это здоровые люди!* (С. Шуменбаев, 2016), *Воплотим в жизнь экологические принципы, Экологическая компетентность и промышленная безопасность — наши главные задачи* (А. Кусаинов, кандидат в Президенты РК, 2015). Частотность данной лексико-семантической подгруппы мотивируется не только вопросом качественного медицинского обслуживания населения, но и тем, что среди претендентов в политическую борьбу вступила экологическая партия «Табиғат» (2015 г.). Упомянутые выше лексемы также используются кандидатами в российских предвыборных кампаниях: *Голосуй за своё здоровье* (В. Соляников, 2005), *Зелёные — природе нужен твой голос* (Партия «Зелёные», 2016).

В своих предвыборных кампаниях кандидаты используют также понятия не глобального, а частного, адресного характера, — помощь, защита, забота: *Защита. Забота. Работа* (Т. Жомова, партия «Единая Россия», 2018), *За Александра Хлопонина. Занятость, Зарплата, Законность, Забота* (А. Хлопонин, выборы губернатора, 2001).

Данную тенденцию можно объяснить тем, что кандидаты в своих предвыборных программах обращаются к решению проблем, связанных с духовной жизнью горожан. Заявленные обещания предполагают их выполнение. Набор языковых средств, обозначающих способы или условия их реализации, чрезвычайно мал и представлен стандартным набором вербальных рефлексий, которые пронизывают предвыборные кампании всех уровней. В качестве основного условия реализации заявленных программ кандидатами рассматривается закон (*законность*) и порядок с указанием лица, способного обеспечить их гарантию: *Сила правды! Власть Закона! Торжество справедливости!* (В. Бессонов, КПРФ, 2016), *Мы сделаем всё, что возможно в рамках закона, чтобы помочь людям* (О. Митволь, выборы депутатов Московской городской думы, 2009), *Жириновский — железный порядок. Каждый получит своё* (ЛДПР, 2017); *Где женщины — там порядок* (Д. Еспаева, кандидат в Президенты РК, 2019); *Туякбай — справедливость и порядок* (Ж. Туякбай, кандидат в Президенты РК, 2019); *Мне нужен Ваш голос, чтобы обеспечить честные выборы и защищать законные права граждан, а Вам нужен честный депутат* (Р. Честных, 2016).

В целом, мы можем отметить, что в структуре политического слогана каждое слово выполняет определённую семантическую нагрузку, в связи с чем в него включаются такие лексические единицы, имеющие прагматический потенциал.

Обратимся к анализу лексических единиц, относящихся к избирателям (объект действия). Их можно разделить на две группы.

1. *ЛСГ, обозначающая адресат (избирателя) слогана.* В проанализированных нами казахстанских предвыборных кампаниях данная группа не наблюдается. В российских слоганах название лиц осуществляется таким спектром лексем, как *россияне, москвичи, горожане*. В структуре слоганов подобные лексемы выполняют призывную и оценочно-экспрессивную функции: обозначают не просто призыв к адресату, но и отношение к нему со стороны адресанта.

Редкое использование слоганов с прямым обращением объясняется тем, что это связано с интенсивным распространением слогана-имиджа, структура которого не предполагает прямого обращения к кандидату, и включением в состав слоганов местоимений *наш, ваш*, позволяющих прямо идентифицировать кандидата и избирателей: *Вихарев — наш, он за «Уралмаш» и «Эльмаш»!* (А. Визарев, 2018); *Жить достойно! Галина Хованская — ваш кандидат в депутаты по избирательному округу № 7* (выборы депутатов Московской городской думы, 2001); *Мы — вместе! Бисетаев Кайрат — наш кандидат!* (партия «Асар», 2004); *Казахстан — наш общий дом. Казахстан — наша крепость. Нурсултан Назарбаев — наш Лидер* (партия «Нур Отан»).

2. *ЛСГ, обозначающая побуждение адресата (избирателя) к действию.* Настоящая группа представлена императивными формами. Кандидаты в своих предвыборных кампаниях использовали глаголы, выражающие приказ, желание говорящего/пишущего: *Будь с нами!* (партия «Единая Россия», 2011), *Отдай голос за справедливость* (Е. Стрельцов, 2005). Однако наиболее частотно используются глагольные формы, выражающие побуждение к совместному действию кандидатов и избирателей: *Вместе возродим Пятигорск!* (В. Булавин, выборы в Думу г. Пятигорска, 2006); *Вернём украденную Родину!* (КПРФ, 2011); *Построим светлое будущее для ваших детей и внуков! Политика руками молодых!* (О. Маратайулы, 2011); *Сделаем город лучше!* (А. Котенев, партия «Нур Отан», 2016).

Проведенный нами анализ общеупотребительных лексических единиц в рассмотренных слоганах показывает, что их авторы отдают себе отчёт в том, что политическая реклама рассчитана на большие группы населения с различным уровнем образования и культуры, личным опытом и интересом к политике.

Политическая лексика в структуре слогана используется с целью акцентуации внимания избирателей на образе кандидата и важности происходящего события в жизни города, региона или страны. Все языковые единицы, относящиеся по своему семантическому и функциональному статусу к политической лексике, согласно условиям политической коммуникации, представляется возможным классифицировать также на два понятийных блока:

- группа лексем, имеющая отношение к кандидату;
- группа лексем, имеющая отношение к избирателю.

Рассмотрим особенности функционирования лексических единиц первой группы, имеющих отношение к кандидату.

Одной из распространённых лексем, встречающейся в предвыборных кампаниях этих стран, является лексема *кандидат*: *Джексенова Аида — самый доступный кандидат в депутаты маслихата города Астаны; Бисетаев Кайрат — наш кандидат!* (партия «Асар», 2004); *Сделано для вас! Кто он — ваш кандидат в губернаторы Александр Беляев* (А. Беляев, 2001); *Демократический выбор России: свобода, собственность, законность. Голосуйте за кандидатов партии в Городское Собрание!* (партия «Демократический выбор России, 2001).

В последнее время фиксируется употребление названий партий без родового компонента — этот факт объясняется прагматическими мотивами: понятие *партия* в современном обществе воспринимается как отрицательное, и эта оценка проектируется на политику как неотъемлемый компонент жизни общества и на тех, кто политическую деятельность осуществляет [6; 86]: *Планы КНПК — планы народа!* (2019); *ОСДП: О — Обеспеченность, С — Справедливость, Д — Достоинство, П — Порядок* (2005); *Яблоко — Свобода, уважение, ответственность* (партия «Яблоко», 2009), *Северяне за КПРФ, КПРФ за северян* (КПРФ, 2013).

При рассмотрении особенностей употребления политической лексики, имеющей отношение к избирателю, мы наблюдали заметное снижение удельного веса лексемы в политическом обороте. Это связано, прежде всего, с растущим количеством в слоганах лично-притязательных местоимений, создающих иллюзию личного знакомства баллотирующегося с избирателями и одновременно призывающего отдать свои голоса за него. Так, среди лексем, побуждающих избирателей к действиям, по-прежнему лидируют императивы *выбирай, голосуй*: *Время выбирать молодых!* (А. Котенев, партия «Нур Отан, 2016), *Выбирай реальные дела!* (М. Азирбаев, партия «Нур Отан», 2016), *Голосуй за свою мечту! Голосуй за Ак Жол!, Выбери себе будущее! У тебя все получится, только решай сам!* («Союз Правых Сил», 2003), *Голосуй разумом!* (КПРФ, 2009), *Голосуй за красивых! Ангелина Лочмель, Надежда Загвозкина — наши кандидаты!* (выборы депутатов Муниципального собрания, 2008).

В группе лексем, предписывающих определённые действия избирателям, они остаются актуальными, однако на данный момент наблюдается тенденция к сокращению их употребления. Объясняется этот факт тем, что баллотирующиеся стали обращаться к слоганам, в которых призыв имеет не прямой, а косвенный характер, так как прямой призыв воспринимается избирателями как давление, что ни в коей мере не способствует развитию диалога между кандидатом и избирателем.

Политическая лексика, характерная для обеих групп понятийных блоков, в слоганах сопрягается, не всегда органично, со словами-идеологемами.

Лексема *будущее* берёт на себя функцию идеологема, что является закономерным: людей всегда интересует и заботит их будущее, будущее близких, а также будущее города, региона, страны в целом: *Построим будущее вместе!* (А. Амирханян, партия «Нур Отан, 2016), *Голосую за Чиликбаева Асхата, соглашаюсь на свое лучшее будущее!; Создать и защитить будущее России — наша цель* (партия «Единая Россия, 2016); *Будущее за профессионалами* (В. Тавадов, выборы депутатов Московской городской думы, 2005).

Слоганы с идеологемой *справедливость*, несмотря на частое употребление, могут оказать меньшее влияние на формирование избирательских симпатий из-за неясных, абстрактных обещаний: *За правду и справедливость* (Оппозиционный народный союз коммунистов и ДВК, блок Абдильдина-Жакиянова, 2004), *Политическая стабильность! Духовное возрождение! Социальная справедливость!* (партия «Руханият», 2007), *За справедливость, культуру, Москву* (Н. Губенко, КПРФ, 2005), *За справедливую власть!* (Г. Клочкова, партия «Справедливая Россия», 2018).

Итак, исследование политической лексики в слоганах российских и казахстанских СМИ предвыборных кампаний, частотность их употребления определяются определенными конкретными коммуникативными задачами каждого кандидата.

Заключение

Анализ языковых единиц в структуре политического слогана показывает, что их функционирование определяется его основной коммуникативной задачей — установлением диалога между участниками избирательного процесса. Статистические данные свидетельствуют, что лексико-семантическое пространство слогана формируется двумя пластами лексики: общеупотребительной и политической, со значительным перевесом единиц общенародного языка.

В группе общеупотребительной лексики, пронизанной личностным началом, доминируют ЛСГ, позиционирующие субъект и объект избирательного процесса, а также лексемы, называющие ключевые положения выборной программы кандидата. В исследовании политической коммуникации существует необходимость в научном обосновании этого явления с учетом всего многообразия методологических инструментов междисциплинарных областей. Политическая лексика, представленная двумя ЛСГ, используется в репрезентации слоганов предвыборных кампаний с целью акцентуации внимания реципиентов, массового адресата на важность или значимость происходящего события в жизни двух стран.

Список литературы

- 1 McConnell F D. Toward a Lexicon of Slogans / F D. McConnell // The Midwest Quarterly. — Vol. XIII, #1№ — 1971. — P. 69–90.
- 2 Лейберова Н.М. Терминология государственного устройства в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 – «Русский язык» / Н.М. Лейберова. — Л., 1984. — 21 с.
- 3 Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии / Т.Б. Крючкова. — М.: Наука, 1989. — 149 с.
- 4 Купина Н.А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры / Н.А. Купина. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 176 с.
- 5 Киселев К.В. Политический слоган: проблемы семантической политики и коммуникативная техника / К.В. Киселев. — Екатеринбург: УрО РАН, 2002. — 242 с.
- 6 Чудинов А.П. Политическая лингвистика / А.П. Чудинов. — М.: Флинта; Наука, 2008. — 254 с.
- 7 Новейший философский словарь / Сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. — 2-е изд., перев. и доп. — Минск: Книжный дом, 2003. — 1280 с.
- 8 Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. — СПб.: Питер, 2006. — 352 с.
- 9 Феофанов О.А. Реклама: новые технологии в России / О.А. Феофанов. — СПб.: Питер, 2003. — 384 с.

Ж.Н. Жүнісова, Ә.Н. Нұғманова

Ресей мен Қазақстанның сайлау науқандарының саяси ұрандарының лексикалық ерекшеліктері

Орыс және қазақстандық саяси лингвистикада аз зерттелген мәселе — бұл ұран сияқты саяси коммуникацияның ерекше элементі туралы мәселе. Бүгінгі таңда саяси мәтіннің бұл жанрын негізінен элективті технологиялар мәселелерімен айналысатын әртүрлі ғылымдардың ғалымдары (әлеуметтанушылар, саясаттанушылар, имиджмейкерлер және т.б.) игеруде. Бұл мақала соңғы онжылдықта Ресей мен Қазақстанның сайлау науқандарына тән саяси ұран лексикалық бірліктерінің функционалды-семантикалық ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Осы жанрдағы мәтіндерді салыстырмалы талдау екі елдің сайлау науқандарының ұрандарының аясында көрініс табатын әмбебап лексикалық бірліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: саяси лингвистика, ұран, саяси лексика, сайлау науқаны, лексика-семантикалық топ.

Zh.N. Zhunussova, A.N. Nugumanova

Lexical features of political slogans of the election campaigns of Russia and Kazakhstan

Until now, less studied in Russian and Kazakh political linguistics is the question of such a specific element of political communication as the slogan. Today, this genre of political text is predominantly mastered by scientists from various sciences (sociologists, political scientists, image makers, etc.) who are engaged in issues of elective technologies. This article is devoted to the study of the functional and semantic features of the lexical units of the political slogan, characteristic of the election campaigns of Russia and Kazakhstan, carried out over the past decade. A comparative analysis of the texts of this genre allows us to identify universal lexical units, which are reflected in the framework of the slogans of the election campaigns of the two countries.

Keywords: political linguistics, slogan, political vocabulary, election campaign, lexico-semantic group.

References

- 1 McConnell, F.D. (1971). Toward a Lexicon of Slogans. *The Midwest Quarterly*, Vol. XIII, # 1, 69–90.
- 2 Leiberova, N.M. (1984). Terminologiya gosudarstvennogo ustroystva v sovremennom russkom yazyke [Terminology of government in Modern Russian]. *Extend abstract of candidate's thesis*. Leningrad [in Russian].
- 3 Kryuchkova, T.B. (1989). *Osobennosti formirovaniya i razvitiya obshchestvenno-politicheskoi leksiki i terminologii* [Features of the formation and development of social political vocabulary and terminology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Kupina, N.A. (1999). *Yazykovoe soprotivlenie v kontekste totalitarnoi kultury* [Linguistic resistance in the context of a totalitarian culture]. Yekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 5 Kiselev, K.V. (2002). *Politicheskii slohan: problemy semanticheskoi politiki i kommunikativnaia tekhnika* [Political slogan: problems of semantic politics and communication technology]. Yekaterinburg: Uralskoe otделение Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 6 Chudinov, A.P. (2008). *Politicheskaya lingvistika* [Political Linguistics]. Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].
- 7 Gricanov, A.A. (Ed.). (2003). *Noveishii filosofskii slovar* [The latest philosophical dictionary]. Minsk: Knizhnyi dom [in Russian].
- 8 Maslow, A. (2006). *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and personality]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
- 9 Feofanov, O.A. (2003). *Reklama: novye tekhnologii v Rossii* [Advertising: new technologies in Russia]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

Е.М. Антонова

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: yelena_antonova@mail.ru)

К вопросу о дифференциации фактивных и субъективных суждений

В статье представлен опыт лингвоэкспертного исследования дискредитирующего медиатекста, направленного на умаление деловой репутации юридического лица. В процессе анализа решены такие задачи лингвистической экспертизы, как выявление высказываний, содержащих негативную информацию; установление объекта, о котором идет речь в данных суждениях. Автором определена информационная природа исследуемых высказываний: осуществлена их дифференциация на утверждения о фактах и субъективные суждения, которые являются лингвистическими коррелятами для таких терминов права, как сведения и мнения. Выявлены речевые ходы, направленные на выражение мнения субъекта. Мнение рассмотрено как тип высказывания, отражающий субъективную позицию говорящего, в силу этого не подлежащий верификации и не являющийся предметом судебного разбирательства. В ходе осуществленного исследования выявлена негативная информация о субъекте публикации, которая может быть проверена на соответствие действительности, что способствует правовой квалификации спорного текста по статье «Защита чести, достоинства и деловой репутации».

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, негативная информация, утверждения о фактах, субъективные суждения, имплицитная информация, стратегия дискредитации.

Объектом осуществленного исследования выступили видеоматериалы «Вся правда о работе службы снабжения АО «АМТ»», размещенные на видеохостинге YouTube.

На разрешение специалиста были поставлены следующие вопросы:

1. Содержат ли представленные для исследования видеоматериалы негативную информацию о деятельности АО «АМТ»? Если да, то в каких конкретно выражениях содержится негативная информация?

2. Если в указанных выше материалах имеется негативная информация об АО «АМТ», то в какой форме она выражена: утверждений о фактах, которые могут быть проверены на соответствие действительности, или оценочных суждений?

Негативной признается информация о нарушении гражданином или юридическим лицом действующего законодательства, совершении нечестного поступка, неправильном, неэтичном поведении в личной, общественной или политической жизни, недобросовестности при осуществлении производственно-хозяйственной и предпринимательской деятельности, нарушении деловой этики или обычаев делового оборота.

Представленные для исследования видеоматериалы «Вся правда о работе службы снабжения АО «АМТ»», размещенные на видеохостинге YouTube, содержат следующую негативную информацию о деятельности АО «АМТ»:

1. *Не будет он работать с нашим предприятием не поэтому. А потому, что мы не предоставляем полностью заказов, проще говоря, откаты группе лиц, которые управляют данным заказом. Это служба снабжения и Иванов В.Г., который отвечает за качество работы тех или иных комплектующих, поставляемых организациями в адрес «АрселорМиттал Темиртау».*

2. *Никаких откатов мы никогда не предоставим сотрудникам «АрселорМиттал Темиртау».*

3. *Я сам лично получил ответ от постоянного поставщика «АрселорМиттал Темиртау», что они «откатывают» по 400 тг с каждого диска.*

4. *Передаю привет поставщикам, которые предоставляют откаты в адрес АМТ.*

5. *У меня есть большая просьба к поставщикам, которые имеют проблемы с «АрселорМиттал Темиртау»: не молчите.*

В перечисленных высказываниях объект речи назван при помощи имени собственного.

6. *Даже если вы поставляете качественный товар <...>, это не является гарантией того, что с вами (представители АМТ) будут работать, а будут работать с теми организациями, которые предоставляют бонусы — откаты за то, что им дали тот или иной заказ.*

7. *Таких, как я, очень много, с которыми (представители АМТ) ведут нечестную игру, которым не платят вовремя деньги.*

Данные высказывания находятся в композиционной связи с высказываниями, непосредственно указывающими на АО «АМТ». Контекстуальная связь предложений с ближайшими высказываниями обуславливает их отнесенность к одному и тому же объекту речи — АО «АрселорМиттал Темиртау».

Согласно закону целостности каждый элемент текста служит реализации авторского замысла. В соответствии с этим все элементы речевого произведения интерпретируются слушающим как части более общего сообщения. Согласно закону связности все элементы текста зависимы друг от друга по смыслу и грамматически. В соответствии с этим, если связь между рядом стоящими элементами речевого произведения явно не выражена, то она восстанавливается слушающим.

Негативная информация может быть фактологической (о поступках, обстоятельствах деятельности людей или событиях) или оценочной (содержать субъективное мнение, основанное на какой-либо системе ценностей, действующей в какой-либо картине мира — индивидуальной или групповой).

Деление высказываний на фактивные и субъективные предполагает смысловой анализ суждений, лежащих в их основе.

Утверждения о факте — тип суждений, обладающий следующими различительными признаками: дескриптивность (описывают предметы, действия, признаки объективной действительности), объективность (не выражают отношение говорящего субъекта или персонажа к действительности), верифицируемость (соотносимы с событиями объективной действительности) [1].

В класс субъективных суждений входят суждения о будущем положении дел, оценки, мнения, предположения, суждения о намерениях другого лица, суждения о его психологических состояниях и др. В отличие от утверждений о фактах, субъективные суждения отражают не реальный мир, а состояние сознания говорящего или персонажа [2].

Негативная информация в речевом произведении может быть имплицитной (скрытой). «Скрытый смысл — это неявный смысл, открывающийся реципиенту текста не сразу, а в результате некоторой мыслительной операции, интерпретации воспринятых им языковых единиц, высказываний, текстовых фрагментов по определенным правилам» [3; 9].

Имплицитная языковая информация извлекается из эксплицитной при помощи определенных ментальных (когнитивных) схем, представленных в готовом виде в языковом сознании носителя языка [2; 452]. Такие ментальные (когнитивные) схемы восприятия скрытого смысла текста называются рецептивными схемами, то есть присущими сознанию людей схемами (моделями) понимания, которые основаны на формировавшемся в сознании этноса или отдельной социальной группы на базе когнитивного и языкового опыта носителей языка понятия равнозначности информации: некая информация, переданная определенным эксплицитным способом, рассматривается языковым сознанием как равнозначная другой информации, которая в данном конкретном случае не выражена вербально, эксплицитно.

Имплицитная информация может быть обязательной и факультативной, вербализуемой и невербализуемой. Под вербализацией понимается возможность воспроизведения скрытого смысла в виде высказывания, содержащего пропозицию, которая передает смысл импликации [4; 44].

Основанием для выводов эксперта являются скрытые утверждения, выступающие обязательной и вербализуемой частью имплицитного компонента плана содержания языкового выражения [4; 46, 47].

В исследованных видеоматериалах используется речевая стратегия дискредитации — речевой замысел (намерение, цель) говорящего подорвать репутацию, вызвать сомнение в положительных качествах кого-либо [5; 160, 161]. Внимание адресата концентрируется на отрицательных сторонах деятельности субъекта речи — АО «АрселорМиттал Темиртау». Указанная стратегия в представленных речевых произведениях реализуется при помощи следующих приемов.

Автором использованы негативные суждения о деятельности сотрудников АО «АрселорМиттал Темиртау».

Отрицательная оценка работы сотрудников АО «АМТ» содержится, например, в следующих высказываниях: *Возникли проблемы с оплатой со стороны «АрселорМиттал Темиртау» в нашу сторону; там были не чертежи, а не понято что* = представленные АО «АрселорМиттал Темиртау» чертежи выполнены некачественно; *этот человек (Иванов В.Г., главный специалист АО «АМТ» по мех. оборудованию) намеренно предоставил нам не тот чертеж дисков* = использовал обманные методы ведения бизнеса; *так и не получили никаких ответов, пока я не выложил ролик* = сотрудники «Арсе-

АО «АрселорМиттал Темиртау» не ответили на официальный запрос поставщика, пока последний не придал свои претензии огласке; *какая комиссия, это просто предвзятые люди будут* = АО «АМТ» включает в состав технической комиссии людей, которые произведут необъективную экспертную оценку; *люди, которые <...>присылают лживые какие-то фотографии* = сотрудники «АрселорМиттал Темиртау» используют обманные методы ведения бизнеса.

В совокупности указанные высказывания наводят, во-первых, общеоценочный негативный смысл: деятельность АО «АМТ» не соответствует общепринятым нормам, во-вторых, актуализируют смысл: «сотрудникам «АрселорМиттал Темиртау» следует предоставлять «откаты».

Понятие «откат» вошло в русский язык сравнительно недавно, потеснив такие понятия, как «взятка» и «коммерческий подкуп». Откат — вид взятки должностному лицу в виде возврата ему части суммы заключенного контракта или совершенной покупки. Обычно осуществляется после совершения незаконного действия [6; 134].

Откатом называют любое негласное вознаграждение служащего коммерческой фирмы или административного органа сторонними лицами или организациями за принятие выгодного им управленческого или хозяйственного решения в рамках его должностных полномочий.

И.А. Стернин также отмечает, что слово «откат» в подобных контекстах обозначает неофициальное название части денежных средств, выделяемых на выполнение работ по государственному заказу, которую исполнитель заказа в благодарность за получение данного заказа возвращает заказчику в лице чиновника, руководителя государственного органа [6; 134].

В исследуемом материале слово «откат» использовано для обозначения незаконной финансовой операции, поскольку речь идет об отношениях должностного лица с его контрагентами, о принятии в рамках должностных полномочий управленческого или хозяйственного решения, выгодного для организации-поставщика. По мнению Е.И. Галяшиной, «все подобные коммуникации так или иначе вращаются вокруг такого явления, как взятка (вопросы дачи взяток, пособничества при передаче взяток и т.д.)» [7].

Информация о том, что сотрудникам АО необходимо передавать денежное вознаграждение за получение заказов», несомненно, отрицательно характеризует «АМТ» как делового партнера.

В числе аргументов, имеющих целью подтвердить названный факт, упоминается сообщение некоего постоянного поставщика «АрселорМиттал Темиртау», т.е. используется прием «игра на повышение» [5; 155] — придание информации большей достоверности за счет расширения круга ее носителей.

Ремой, т.е. актуальной информацией всех видеоматериалов, становится обращение: *я предлагаю сделать выводы из всего этого*. Побуждение к самостоятельному осмыслению приведенных негативных фактов о деятельности АО «АрселорМиттал Темиртау» равнозначно утверждению данных негативных фактов (рецептивная схема «Думайте сами...»).

Таким образом, в формировании стратегии «на понижение» в исследованных видеоматериалах значимы и структурно-логические, и композиционные особенности рассматриваемого текста. Каждый отрезок, связанный с предыдущим основной мыслью, представляет собой определенную подтему в развитии отрицательного образа объекта речи, т.е. АО «АрселорМиттал Темиртау».

Среди высказываний, содержащих негативную информацию о деятельности АО «АМТ», к утверждениям о фактах относятся следующие.

Таких, как я, очень много, с которыми (представители АМТ) ведут нечестную игру, которым не платят вовремя деньги.

Информационный статус высказывания «(представители АМТ) не платят вовремя деньги» определяется наличием глагола «не платят», употребленного в форме настоящего времени. Все слова в данном выражении имеют дескриптивный характер (описывают реальную действительность), в выражении отсутствуют служебные маркеры субъективных смыслов. Следовательно, выражение является утверждением о факте нарушения АО «АМТ» договорных обязательств по срокам оплаты выполненных заказов.

В высказывании «(представители АМТ) ведут нечестную игру» негативная информация выражена с помощью словосочетания «нечестная игра», актуальное значение которого формирует такой слой плана содержания, который фактически идентичен эксплицитному слою — пропозиции. Рассматриваемая фраза понимается как «(представители АМТ) ведут бизнес нечестным путем». Именно это и оказывается пропозицией рассматриваемого выражения. Таким образом, в исследуемом высказывании утверждается факт ведения АО «АрселорМиттал Темиртау» бизнеса с использованием незаконных или обманных методов.

В высказывании *Передаю привет поставщикам, которые предоставляют откаты в адрес АМТ* содержится имплицитное (скрытое) утверждение, т.е. такое, содержание которого выявляется на основе дополнительного осмысления значения слов и выражений, входящих в высказывание, с учетом всего контекста и ситуации употребления этого высказывания.

Способом выражения скрытого смысла в рассматриваемом выражении является пресуппозиция, образующая обязательную часть плана содержания высказывания, которая предполагается известной участникам ситуации общения и является основой его осмысленности [4; 189].

Продуцент текста построил фразу таким образом, что пресуппозиция утверждения факта «получения сотрудниками АМТ откатов, т.е. денежного вознаграждения за размещение заказов», воспринимается реципиентом как само собой разумеющееся, истинность утверждения даже не обсуждается.

В качестве критерия выделения указанной пресуппозиции — «сотрудники АМТ получают откаты» — использована постройка предложения в контекст общего отрицания: *Я НЕ передаю привет поставщикам, которые предоставляют откаты в адрес АМТ*. Как видим, отрицается только утверждение (самая явная, эксплицитная часть семантики) — «я не передаю привет», а компонент смысла «поставщики предоставляют сотрудникам АМТ «откаты» = сотрудники АМТ получают «откаты»» не попадает в сферу общего отрицания, образуя пресуппозицию рассматриваемого высказывания.

Информативный статус выводимых суждений определяется так же, как и имплицитных. Глагол, являющийся грамматическим центром предложения, употреблен в форме настоящего времени изъявительного наклонения в основном грамматическом значении; все слова в данном выражении имеют дескриптивный характер (описывают реальную действительность); в выражении отсутствуют служебные маркеры субъективных смыслов. Следовательно, выражение является утверждением о факте.

Аналогичный способ выражения имплицитной информации наблюдается и в следующем высказывании: *У меня есть большая просьба к поставщикам, которые имеют проблемы с «АрселорМиттал Темиртау»: не молчите*.

При постройке данного выражения в контекст общего отрицания — *У меня НЕТ просьб, молчите* — сохраняется компонент смысла «существуют поставщики, у которых возникли проблемы в деловых отношениях с АО «АрселорМиттал Темиртау»» = «у поставщиков, имеющих деловые отношения с АО «АрселорМиттал Темиртау», возникают проблемы», образуя пресуппозицию рассматриваемого высказывания. Информационный статус выделенного суждения — утверждение о факте.

В высказывании *Я сам лично получил ответ от постоянного поставщика «АрселорМиттал Темиртау», что они «откатывают» по 400 тг с каждого диска* отсутствуют средства субъективной модальности, поэтому изложение чужих слов «поставщики «АрселорМиттал Темиртау» возвращают заказчику по 400 тг от контрактной стоимости каждого диска» = «представители «АрселорМиттал Темиртау» принимают неофициальное денежное вознаграждение от фирмы-исполнителя за предоставление заказа на поставку дисков» воспринимается как утверждение о факте в соответствии с общим правилом нулевого способа выражения фактивности. Говорящий, решив распространить имеющуюся у него информацию в утвердительной форме, берет на себя ответственность за ее истинность.

К числу субъективных суждений, содержащих негативную информацию о деятельности АО «АрселорМиттал Темиртау», относятся следующие.

Не будет он работать с нашим предприятием не поэтому. А потому, что мы не предоставляем полностью заказов, проще говоря, откатов группе лиц, которые управляют данным заказом. Это служба снабжения и Иванов В.Г., который отвечает за качество работы тех или иных комплектующих, поставляемых организациями в адрес «АрселорМиттал Темиртау».

Здесь использован прием выражения уверенного мнения — экспликация рассуждения: *мы не предоставляем откатов, следовательно, с нашим предприятием не будут работать*. «Вербализованная операция логического следствия вводит в повествование фигуру говорящего субъекта и является средством выражения частного модального значения персуазивности — субъективной уверенности автора в истинности установленных причинно-следственных связей» [2; 69]. Показатель логического вывода — «не поэтому — потому что» — выражает авторизационный смысл и придает суждению субъективный статус.

Рассмотрим другой пример: *Даже если вы поставляете качественный товар <...>, это не является гарантией того, что с вами (представители АМТ) будут работать, а будут работать с теми организациями, которые предоставляют бонусы — откаты за то, что им дали тот или иной заказ*. В данном высказывании выделяется импликация, т.е. дополнительный, производный смысл текста.

Рецептивная схема актуализации смысла позволяет восстановить следующую информацию: «представители АМТ будут работать с теми организациями, которые предоставляют бонусы, т.е. «откаты» = «представители АМТ будут брать «откаты». Однако установленное выражение является прогнозическим, так как в его основе лежит процедура мысленного моделирования будущего положения дел [2; 68]. Поэтому информационный статус данного высказывания — субъективное суждение.

Следующее высказывание — *Никаких откатов мы никогда не предоставим сотрудникам «АрселорМиттал Темиртау»* — относится к волеизъявлениям, так как нацелено на создание нового положения дел. Оно не может быть истинным или ложным, поскольку, как и все интерпретативные высказывания, отражает не реальный мир, а состояние сознания говорящего. Дескриптивное содержание волеизъявления всегда субъективно окрашено, поэтому анализируемый отрывок квалифицируется как субъективное суждение [2; 67]. Имплиcitная негативная информация: «сотрудникам «АрселорМиттал Темиртау» следует предоставлять «откаты». Единица, вмещающая деонтическую модальность, выступает в роли индикатора оценки, чем, в свою очередь, определяется информационный статус высказывания — субъективное суждение.

Таким образом, для правовой квалификации высказываний по ст. «Защита чести, достоинства и деловой репутации» от лингвиста-эксперта требуется помощь в разграничении в спорном тексте фактивных и субъективных суждений, являющихся лингвистическими коррелятами для таких терминов права, как сведения и мнения.

Список литературы

- 1 Доронина С.В. Факт: семантика и прагматика / С.В. Доронина // Филология и человек. — 2009. — № 4. — С. 29–38.
- 2 Доронина С.В. Факты и мнения: речевые средства выражения персуазивного модуса в публицистическом дискурсе с точки зрения лингвистической экспертизы / С.В. Доронина // Журналистика и культура русской речи. — 2012. — № 3. — С. 62–82.
- 3 Стернин И.А. Анализ скрытых смыслов в тексте / И.А. Стернин. — Воронеж: Истоки, 2011. — 66 с.
- 4 Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста / А.Н. Баранов. — М.: ФЛИНТА; Наука, 2007. — 592 с.
- 5 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С. Иссерс. — 5-е изд. — М.: Изд-во ЛКИ, 2008. — 288 с.
- 6 Стернин И.А. Откат и взятка: семантический и юридический подходы / И.А. Стернин, С.И. Шепелевич // Язык и национальное сознание. — Вып. 18. — Воронеж: Истоки, 2012. — С. 133–139.
- 7 Галяшина Е.И. Теория и практика судебной экспертизы / Е.И. Галяшина, С.А. Смотров, С.Б. Шашкин, Э.П. Молоков. — СПб.: Питер, 2003.

Е.М. Антонова

Фактілік және субъективтік пайымдауды жіктеудің мәселесі туралы

Мақалада заңды тұлғаның іскерлік беделін кемітуге бағытталған, беделін түсіретін медиамәтіннің лингвосараптамалық зерттеу тәжірибесі ұсынылған. Талдау барысында лингвистикалық сараптаманың жағымсыз ақпараты бар пікірлерді анықтау, онда сөз болып отырған объектіні анықтау сияқты міндеттері шешілді. Автор зерттелетін пікірлердің ақпараттық табиғатын анықтады: мәлімет (дәйек) пен пікір (пайым) сияқты құқық терминдері үшін лингвистикалық коррелят болып табылатын фактілер мен субъективтік пайымдауларды саралаған. Субъектінің пікірін білдіруге бағытталған сөйлеу тәсілі анықталған. Пікір сөйлеушінің субъективтік ұстанымын көрсететін, осыған байланысты верификацияға (тексеруге) жатпайтын және сот талқылауының мәні болып табылмайтын пікір түрі ретінде қарастырылған. Жүргізілген зерттеу барысында даулы мәтіннің құқықтық біліктілігі «Арнамысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау» бабына сәйкес екендігі, шындыққа сәйкестігі тексерілуі мүмкін жарияланым субъектісі туралы кері ақпарат анықталды.

Кілт сөздер: лингвистикалық сараптама; теріс (кері) ақпарат; фактілер туралы тұжырымдар; субъективтік пайымдаулар; имплициттік ақпарат; дискредиттеу стратегиясы.

Ye.M. Antonova

On the issue of differentiation of factual and subjective judgments

The article presents the experience of linguistic expert research of discrediting media text aimed at diminishing the business reputation of a legal entity. In the process of analysis, such tasks of linguistic expertise as identifying statements containing negative information, and establishing the object in question in these judgments are solved. The paper defines the informational nature of the studied statements: they are differentiated into statements of facts and subjective judgments, which are linguistic correlates for such legal terms as information and opinions. The article reveals speech moves aimed at expressing the subject's opinion. An opinion is considered as a type of statement that reflects the speaker's subjective position, and therefore is not subject to verification and is not the subject of legal proceedings. The study revealed negative information about the subject of the publication, which can be checked for compliance with reality, which contributes to the legal qualification of the disputed text under the article «Protection of honor, dignity and business reputation».

Keywords: linguistic expertise; negative information; statements of facts; subjective judgments; implicit information; discredit strategy.

References

- 1 Doronina, S.V. (2009). Fakt: semantika i prahmatika [Fact: semantics and pragmatics]. *Filolohia i chelovek — Philology and man*, 4, 29–38 [in Russian].
- 2 Doronina, S.V. (2012). Fakty i mneniia: rechevye sredstva vyrazheniia persuasivnogo modusa v publitsisticheskom diskurse s točki zreniia lingvisticheskoi ekspertizy [Facts and opinions: speech facilities of expression of persuasive mode in publicism discourse from the point of view of linguistic examination]. *Zhurnalistika i kultura russkoi rechi — Journalism and culture of Russian speech*, 3, 62–82 [in Russian].
- 3 Sternin, I.A. (2011). *Analiz skrytykh smyslov v tekste [An analysis of the hidden meaning is in text]*. Voronezh: Istoki [in Russian].
- 4 Baranov, A.N. (2007). *Lingvisticheskaya ekspertiza [Linguistic expert examination of text]*. Moscow: Flinta [in Russian].
- 5 Issers, O.S. (2008). *Kommunikativnye strategii i taktiki russkoi rechi [Communicative strategies and tactics of Russian speech]*. (3d ed.). Moscow: LKI [in Russian].
- 6 Sternin, I.A., & Shepelevich, S.I. (2012). Otkat i vziatka: semanticheskii i iuridicheskii podkhody [Rollback and bribe: semantic and legal approaches]. *Yazyk i natsionalnoe soznanie — Language and national consciousness*. Voronezh: Istoki [in Russian].
- 7 Galashina, E.I., Smotrov, S.A., Shashkin, S.B. & Molokov, E.P. (2003). *Teoriia i praktika sudebnoi ekspertizy [Theory and practice of judicial examination]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

Қ. Кенжалин¹, А. Илкер², А. Мирзахметов¹, Қ. Тұрарханова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

²Желал Байар университеті, Маниса, Түркия

(E-mail: mirza_achmet@mail.ru)

Қазақ және түрік тілдеріндегі адамның тыныс алу жүйесі атауларына қатысты тұрақты тіркестер

Қазақ лингвистикасында тұрақты тіркестерге қатысты ауқымды зерттеулер жасалса да, әлі де ашылмаған қырлары бар. Олардың бірі — объект ретінде тіл тұрғысынан зерттелуі. Бұл мақалада лексика-стилистикалық қабатты қолдану ерекшеліктері жан-жақты талданған. Тілдердегі тыныс алу мүшелерінің атауларымен байланысты тұрақты үйлесімдерді адам факторы тұрғысынан маңызды топтарға жіктеу оның ішкі семантикалық белгілерін анықтаудың ұтымды әдісі болып саналды. Мақала ішкі органдардың атауларымен байланысты соматикалық фразеологизмдердің жекелеген атауларының ерекшелігін көрсете отырып, қазіргі қазақ әдеби тіліндегі орнын анықтау мақсатында жазылған. Ол үшін семантикалық топтарға бөлу әдісі қолданылды. Яғни, олардың тарихи дәуірде өз мәртебесін жоғалтпауы және қазіргі әдеби тілге қол жеткізуі, бұл екі тармақ бір-бірінен бөлінбегенін дәлелдеген. Мақалада қазіргі лексикалық құрам мен тілдік қорды толықтырып тұрған тұрақты тіркестердің ішінде ішкі соматикалық фразеологизмдердің өзіндік орны бар екендігіне олардың екі тілге ортақ ерекшеліктерін талдау арқылы ішкі мағынасын ашқан.

Кілт сөздер: лингвистика, анатомия, ішкі организм, концепт, тыныс алу жүйесі, фразеология, соматизм.

Қазіргі таңда қазақ әдеби тіліндегі сөздердің жалпы қолданысы аясында түрлі мәселелер кездесіп жүр. Бұған тілдік қор, тілдік құрамдағы сөздердің қалыптасуы ықпал ететіні айқын. Нақтырақ айтсақ, әр тілдің фразеологиялық қорында 30 % үлесі бар жалпы соматизмдердің аталмыш тілдер семантикасындағы маңызы зор. Сондықтан «адам» концептісінің зерттелуі тұрақты тіркестерді салыстыра талдауда өзекті мәселе болмақ. Себебі адам — қоғамның және өндірістік қызметтің негізі. Ол қоғам субъектісі болғандықтан, әрбір ұлт оны қабылдау үрдісінде әртүрлі тұжырым жасайды. Адамның ішкі ағза атауларына байланысты фразеологизмдерді талдау арқылы қазақ және түрік тілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға мүмкіндік аламыз. Фразеологизмнің құрамындағы сөздер өздерінің жеке-дара мағыналарынан айырылып, дербес сөздерге балама ретінде қолданылады. Мұндай сөздердің тіркес құрамындағы мағынасы жеке алғандағы мағынасына сәйкес келмейді (көре алмау — қызғану; іші күйу — өкіну, т.б.).

Гүлдархан Смағұлова «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері» атты еңбегінде қазақ фразеологиясындағы мағыналас қатарлардың топтарын антропоцентрлік және тілдегі адамдық фактор тұрғысынан фразео-семантикалық өрістерге жіктейді. Яғни, мағыналас қатарларды, ең алдымен, жалпы фразеологиялық семантикаға негіздей отырып, жалпыдан жалқыға сияқты иерархиялық принциппен жүйелейді. Сонымен, тыныс алу жүйесіне жататын ішкі ағза атауларына байланысты фразеологизмдердің қазақ және түрік тілдеріндегі семантикалық ерекшелігін ескере отырып, этимология, семасиология, лексикографиямен бірге лексикологияның құрамында қаралатын фразеология саласындағы талдауларға ойыссақ.

Фразеология фразалық тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерге бөлінеді. Ғалым Р.Авакова қандай да бір тілдің фразеологиялық бірліктерін фразеология деуден гөрі морфемика, лексика терминдеріне сәйкестендіріп фраземика деп атау керектігін алға тартып, фраземика терминін ұсынған [1; 14]. Сондықтан қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер мен түрік тіліндегі мақал-мәтел үлгісіндегі фраземикаларды адамның ішкі ағза атаулары тұрғысынан қарастыру орынды. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің көптеген ортақ белгілері бар. Соған орай тұрақтылық белгісі тұрғысынан фразеологизмдерге Р.Сәрсенбаев ерекше топ ретінде мақал-мәтелдерді жатқызады [2; 10]. Жалпы тыныс алу жүйесі мүшелері бойынша жүргізілген талдаулар нәтижесінде табылған фразеологиялық тіркестерді ғалым Г.Смағұлованың еңбегіне сүйеніп, 5 мағыналық топқа бөліп қарауға болады: адамның жағымды, жағымсыз қимыл-әрекеттеріне негізделген, адамның физикалық қалпын бейнелейтін, адамның жеке басына тән қасиеттері туралы жасалған, уақыт,

кеңістік, өлшемге негізделген, тілек-бата, ырым, садақаға байланысты айтылатын мағыналас тіркестер [3; 72]. Осы топтарға жататын тыныс алу мүшелері атауларына қатысты тұрақты тіркестерді қарастырайық.

Адамның жағымды, жағымсыз қимыл-әрекеттеріне негізделген тұрақты тіркестер:

1. Аузы-мұрнын тас қылды. Дыбысын шығармайтындай етіп, аузы-мұрнын әбден бекітті, таңды.

Мысалы: Патша сарайы жігіттің өзіне таныс. Ол күзетшіге байқатпай келіп, оның аузы-мұрнын тас қылып, дыбысын шығартпай, жерге көтеріп ұрып, аяқ-қолын байлап тастайды («Қаз. ертегі.») [4; 83];

2. Аузы-мұрнын шиедей (шие жегендей) қылды. Аузы-мұрнын қан қылды, қан жалатты.

Мысалы: Аңдып жатқан дуадақ жақындаған кезде қанатымен қағып қалып, түлкінің аузы-мұрнын шиедей қылып, жұлынын үзіп кетіпті («Қаз. ертегі.») [4; 86];

3. Ат тұмсығын тіреді. Қонақ болып түсті, белгілі бір межелі жерге келіп жетті, тоқтады.

Мысалы: Абай ауылынан кеткен бетінен қалаға бүтін жетіп, Мұқаметжан жаңа кеп, ат тұмсығын тіреген жері осы (М.Әуезов) [4; 72];

4. Мұрнымен жер тіреп, маңдайымен көк тіреп. Түн ұйқысын төрт бөліп деген мағынада да, аспан тіреп тұрған кісідей деген мағынада да айтыла береді [4; 95].

Адамның физикалық қалпын бейнелейтін фразеологизмдер:

5. Аузы-мұрны қисаймай. Бет-аузы бүлк етпей, ұялмай, шіміркпей.

Мысалы: Сонда Шермек аузы-мұрны қисаймастан өлсең борыштанбай өлсеңші, неңді бересің деді-ау (Б.Майлин) [4; 82];

6. Аузы-мұрнынан шығып отыр. Айы-күніне жетіп, босанғалы отырған әйелге айтылады.

Мысалы: Анау отырған біздің тоқал да, — деді Тұрағал, жас бір әйелді иегімен нұсқап, — аузы-мұрнынан шығып отыр, оған әлгі бұрау басын сындыртпайды, бірдемеге қолғабыс тигіз десең, іштегі баласына зақым келер деп зыр-зыр етеді (С.Мұқанов) [4; 83].

Адамның жеке басына тән қасиеттері туралы жасалған фразеологиялық тіркестер:

7. Ашуы мұрнының ұшында. Ашуы тез келетін, шертіп жіберсең, «жарылып» кететін тыз етпе, күйіп-піспе кісі туралы айтылады [4; 93].

Уақыт, кеңістік, өлшемге негізделген мағыналас фразеологизмдер:

8. Аузы-мұрнынан келді (шықты). Лық толды.

Мысалы: Сөйтіп әр жерден сығылысып өтер жымба із жасап, екі бөлмені аузы-мұрнынан келтіре сықап толтырды да қойды (С.Шаймерденов). Аласа, қараңғы мектеп үйі аузы-мұрнынан шығып тұр (Б.Майлин) [4; 83];

9. Аузы-мұрнынан шыққанша. Кеңірдегінен келгенше ішіп-жеп, ыңқия тою [4; 83].

Тілек-бата, ырым, садақаға байланысты айтылатын тұрақты тіркестер:

10. Алаөкпе тигір (болғыр)! қ а р ғ ы с. Кеселге ұшырағыр!

Мысалы: Мына алаөкпе тигірлеріңді кидірмелетіп қайда апарасың, үйге кіргізейін деп пе едің соншама? (Х.Есенжанов) [4; 40];

11. Жегенің мұрныңнан (желкеңнен) шықсын! қ а р ғ ы с. Өзіңе бұйырмасын деген мағынада.

Мысалы: Таңқыбай: — Келінжан-ау, ақ келін-ау, түн көрмейін, күн көрмейін, жегенім мұрнымнан шықсын, Шоқ бикенің өзі мені қорқытып, қолындағыны қағып жүр (С.Адамбеков). Мен төремін. Білмедім қатер төнерін. Болмады дегенім, Желкемнен шықты жегенім (Д.Еркімбеков) [4; 42].

Негізінен адамзаттың өзіне тән даму жолы кез келген бір іс-әрекетпен шұғылдануына тікелей байланысты болып келеді. Жоғарыдағы тұрақты тіркестердің алғашқы төртеуі түрлі қажеттіліктерді өтеуге байланысты белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған үдеріске байланысты. Яғни, «организмге оттегінің түсуін, көмірқышқыл газы мен су буларының организмнен шығарылуын қамтамасыз ететін» [5; 38] тыныс алу жүйесі мүшелерінің атауларына қатысты тұрақты тіркестердің біршама үлесі адамның қимылына негізделеді. Аталған жүйеге, ең алдымен, мұрын қуысы жатады. Мұрын бірде ауызбен қосарланып келіп бірнеше фразеологизмнің жасалуына ұйытқы болса, енді бірде синонимдері арқылы да тұрақты тіркес құрай алады. Демек, мұрын қуысы атауының қазақ әдеби тіліндегі фразеологиялық тіркес ретіндегі қолданыс аясы өте кең. Оның ауызбен қосарланып келуі адамның айналасында стереотип тұрғыда өтіп жататын қалыпты жағдайда да көрініс табады. Мәселен, ұялмай, шіміркпестен деген мағынадағы *аузы-мұрны қисаймай* тіркесі ешқандай эмоцияға бағынбай, тек табиғи қалыпта болады. Сол секілді айы-күні жетіп отырған әйелге *аузы-мұрнынан шығып отыр* деген тіркес айтылады.

Жеке дара субъект ретінде қарағанда кез келген адам өзіне тән қасиеттері арқылы басқалардан ерекшеленіп тұрады. Демек *ашуы мұрнының ұшында* тұрған адамның өзіндік ашуланшақтық қасиеті дараланып көрінеді. Бұл тіркестің мағынасы сөздікте көбінесе мысқал ретінде қолданылатынын дәйектейді. Ал қазақ мәдениетінде бұрыннан қабылдау ерекшеліктерімен түсіндіріліп келген өлшем ұғымына тоқталар болсақ, жоғарыда аталған мағыналары ұқсас фразеологизмдердің белгілі бір шекті, өлшемді білдіретіні сөзсіз. *Аузы-мұрнынан шыққан* кез келген дүниенің асып-тасып, лық толып жататыны бәрімізге белгілі. Мұның бірі мұрын қуысын ауыспалы мағынада қолданса, екіншісі ыңқия тойып алған адамның аузы-мұрнын тура мағынада бейнелеп тұр.

Қазақ халқының мәдени өмірі әдет-ғұрып түрлеріне аса бай. Солардың бірегейі — тілек-бата, садақа және ырымдар. Тілектің кейбір элементтері қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде жиі кездеседі. Мысалы, *алаөкпе тигір, жегенің мұрныңнан шықсын* деген тіркестер қарғыс мағынасында жұмсалып, тыныс алу жүйесі мүшелеріне байланысты фразеологизмдер қатарын толықтырып тұр.

Қазақ тіліндегі адамның ішкі ағзасына қатысты тұрақты тіркестер тұлғасы мен мағынасы жағынан түрік тіліндегі мақал-мәтел үлгісіндегі фразеологиялық тіркестерге ұқсас болып келеді. Ö.A. Aksoy сынды түрік ғалымдарының фразеологиялық сөздіктерінде тыныс алу мүшелері қатысатын көптеген тіркестер кездеседі. Солардың кейбіріне тоқталып талдау жүргізетін болсақ, екі тілдегі ішкі соматикалық фразеологизмдердің ортақ ерекшеліктерін айқындаймыз.

Kulaktan burun yakın, kardeşten karın yakın [6; 603]. Адам тыныс алуының қалыпты тіршілік әрекетін қамтамасыз ететін мұрын қуысы фразеологизмдердің бұл ерекше тобында үйленгеннен кейін әрбір адамның ең жақыны қасындағы жары болатынын салыстырмалы түрде сипаттайды. Мұрынның тыныс алудан басқа, иіс сезу қызметін де атқаратыны осы тұста көрініп тұр. Яғни, кез келген иіске қатысты ақпаратты мұрын арқылы тез білуге болады. Надандық, түк білмейтіндік мағынасындағы *onun burnu koku almaz* [6; 719] тіркесінде иіс сезбейтін мұрын ауыспалы мағынада ақылсыздықпен, оқымағандықпен сәйкес алынған. Бұл тұста 3-жақ тәуелдік жалғауының қосылғанынан *bugun* түбіріндегі екінші дауысты дыбыстың түсіп қалғанын байқаймыз.

Özveri, яғни адалдықты, берілгендікті білдіретін *burun, kulak başa sadaka olsun* [6; 235] тіркесі де құлақ атауымен бірге тіркесіп келіп бір мағынаны береді. Сол секілді аузы-мұрны қатар қолданылатын *öksüz kız beslersen, ağzın burnun yağ olur; öksüz oğlan beslersen, ağzın burnun kan olur* [6; 796] деген мақал-мәтел үлгісіндегі фразеологиялық бірлік қыз баланың әрқашан өзіне қамқоршы, жақын болып келетінін білдіріп тұр. Ал белгілі бір мәселе мағынасындағы *burun yüzden düşerse elden arbet olur* [6; 290] тіркесінде мұрынның адам денесіндегі аса маңызды тыныс алу мүшелерінің бірі екенін түрік тіліндегі нұсқада дәлелдейді. Қазақ тіліндегі әр нәрсеге киліге берме, мұрныңды көкке көтерме деген сияқты тыйым сөздер мағынасын білдіретін *burnunu her deliğe sokma* [6; 200], *başın gökte, burnun havada olmasın* [6; 163] деген сынды фраземикалардың біріне «kişi kendisini ilgilendirmeyen her işe kalkışmamalı, aksi halde başına dert açabilir» анықтамасы берілсе, екіншісі *gurur*, яғни мақтаншақтық, кеудемсоқтық ұғымдарымен түсіндіріледі. Сонымен бірге, ана сүтін ақтамау, ана сүтін көкке сауу деген сияқты негативті мағынадағы тіркестер түрік тілінде мұрынға қатысты айтылады. Мысалы, «асі шекме» дегенді білдіретін *anasından emdiği süt burnundan (fitil fitil) geldi* [6; 101] фраземикасы бар. Яғни, ана сүтінің қадір-қасиетімен өлшенердей қатты қайғыланды деген мағынада айтылған.

Анатомиялық еңбектердегі мәлімет бойынша тыныс алу жүйесіне көмей де жатқызылады. Соған байланысты төменде берілген түрік тіліндегі фраземикаларды талдайтын болсақ, осы соматизмдердің мағыналық ерекшеліктері толықтырыла түсетіні анық. Мысалы, *hocanın ağzı ile gırtlığı arasına bir kuzu sığar* [6; 356] тіркесі астарлы түрде «sözde dindar kişi aç gözlü olur» дегенді білдіріп тұр. Яғни, білімді екенін тек сөзбен ғана дәлелдейтін адамның «аузы мен көмейінің арасы бір қозы сиятындай» болады. Қозы денесінің көлемін ескерсек, бұл тіркестің ауыспалы мағынада берер мағынасы толық ашылады. Ал әйел затының ерекше қасиетін түрік тілінде «kadının ihtiyaçları sınırsızdır, ne kadar iyi şekilde karşılanırsa karşılanсын hep daha fazlasını ister» деп түсіндіреді. Демек, *kadının gırtlığı olmaz* [6; 446] деген фраземиканың сөздікте кездесуі тыныс алу жүйесіне қатысты тұрақты тіркестердің қатарын толықтыра түседі. *Gırtlak* сөзі тамақ ұғымында да кездеседі. Демек, 3-жақ тәуелдік жалғауының жалғануынан қатанды ұяңға айналдыратын үндестік заңы түрік тілінде де көрініс табады. Сонымен, қазақ және түрік тілдеріндегі тыныс алу мүшелері атауларына қатысты фразеологизмдердің мағыналары ашылып, салыстырыла талдану барысында оларға тұлғасы жағынан да, ішкі мағынасы жағынан да ортақ адам факторының әсері тиетініне көз жеткіздік.

Тыныс алу мүшелерін анатомиядағы ғылым тілінде респираторлық жүйе деп атайды. Осы респираторлық жүйе мүшелерінің көпшілігі аталған екі тілдегі тұрақты тіркестерге негіз болып отыр. Қарастырған фразеологизмдердің ерекшеліктерін ескере отырып, осы түркі тілдері ұқсастықтарының болуын екі үлкен ғылым саласының бір-бірімен тығыз байланысты екенінің бір белгісі деп білеміз. Қазіргі лексикалық құрам мен тілдік қорды толықтырып тұрған тұрақты тіркестердің ішінде ішкі соматикалық фразеологизмдердің өзіндік орны бар екендігіне олардың екі тілге ортақ ерекшеліктерін талдау арқылы ішкі мағынасын аша отырып көз жеткіздік. Яғни, қазіргі тіл білімі ғылымының даму үдерісінде антропоцентристік бағыттағы жалпы адамзаттық мәселелер аясында респираторлық жүйе мүшелеріне негізделген фразеологизмдерді салыстырмалы әдіс тұрғысынан талдаудың тарихи да, тілдік те құны артып, сапасы салмақтана түспесе, кемімейтіні айқын.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Авакова Р. Фразеология теориясы / Р. Авакова. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 290 б.
- 2 Сарсенбаев Р. Лексико-семантические особенности казахских пословиц и поговорок: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. Сарсенбаев. — Алма-Ата, 1961. — 21 с.
- 3 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері / Г. Смағұлова. — Алматы: Елтаным баспасы, 2010. — 244 б.
- 4 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік / І. Кеңесбаев. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. — 356 б.
- 5 Сонин Н.И., Қисымқызы Ә. Биология. 8 сынып. Адам: Жалпы білім беретін мектептерге арналған оқулық / Н.И. Сонин. — Алматы: Дрофа-Кітап, 2004. — 216 б.
- 6 Aksoy Ö.A. II Deyimler sözlüğü / Ö.A. Aksoy. — Türk dil kurumu yayınları, 1964. — 968 s.

К. Кенжалин, А. Илкер, А. Мирзахметов, К. Турарханова

Фразеологические устойчивые словосочетания, касающиеся названия органов дыхания человека, в казахском и турецком языках

В казахской лингвистике имеют место нераскрытые вопросы относительно устойчивых словосочетаний, хотя были проведены масштабные исследования. В статье подробно проанализированы особенности функционирования лексико-стилистического слоя устойчивых сочетаний. Классификация устойчивых сочетаний, связанных с названиями органов дыхания на разных языках, считалась рациональным методом определения его внутренних семантических признаков. Автором определены место и специфика соматических фразеологизмов, связанных с названиями внутренних органов, в казахском и турецком языках. Использован метод деления на семантические группы. Результаты исследования свидетельствуют, что соматические фразеологизмы, сформированные в определенную историческую эпоху, не потеряли своего статуса и в современных тюркских языках. Сравнительный анализ значений соматических словосочетаний в двух языках показал их типологическое и историческое родство.

Ключевые слова: языкознание, анатомия, внутренний организм, концепция, респираторная система, фразеология, соматизм.

K. Kenjalın, A. İlker, A. Mirzahmetov, K. Turarhanova

Regular expressions about the names of the human respiratory organs in the Kazakh and Turkish languages

In Kazakh linguistics, there are still undiscovered facets, although large-scale studies have been conducted on stable combinations. This article analyzes in detail the features of the lexical and stylistic layer of stable combinations. Classification of stable combinations associated with the names of respiratory organs in different languages was considered a rational method for determining its internal semantic features. The article defines the place and specificity of somatic phraseological units associated with the names of internal organs in the Kazakh and Turkish languages. The authors used the method of division into semantic groups. The results of the study showed that somatic phraseological units formed in a certain historical epoch have not lost their status in modern Turkic languages. A comparative analysis of the meanings of somatic phrases in the two languages showed their typological and historical relationship.

Keywords: linguistics, anatomy, internal organism, concept, respiratory system, phraseology, somatism.

References

- 1 Avakova, R. (2009). *Frazeolohiia teoriiasi [The theory of phraseology]*. Almati: Kazak universiteti [in Kazakh].
- 2 Sarsenbaev, R. (1961). *Leksiko-semanticheskie osobennosti kazahskikh poslovits i pohovorok [Lexical and semantic features of Kazakh Proverbs and sayings]*. Alma-Ata [in Russian].
- 3 Smagylova, G. (2010). *Mahinalas frazeolohizmderdin ulttyk madeni aspektileri [National-cultural aspects of semantic phraseological units]*. Almati: Eltanim baspasi [in Kazakh].
- 4 Kenesbaev, I. (2007). *Frazeolohiialyk sozdik [Phraseological dictionary]*. Almati: «Aris» baspasy [in Kazakh].
- 5 Sonin, N.I., Kisimkyzy, A. (2004). *Biologia. 8 synyp [Biology. Grade 8]*. Almati: Drofa Kitap [in Kazakh].
- 6 Aksoy, O.A. (1964). *II Deyimler sözlüğü [II Glossary of idioms]*. Türk dil kurumu yayınları [in Turkish].

Z.K. Temirgazina, E.O. Belova

*Pavlodar state pedagogical University, Kazakhstan
(E-mail: zifakakbaevna@mail.ru)*

Linguocultural type of «gover official» in Kazakhstan media

The article discusses the evaluative component of the linguistic and cultural type «official». At present, the theory of linguocultural characters is one of the rapidly developing areas of linguistics, since modern linguistics has accumulated significant material regarding cultural concepts and linguistic personality. Type modeling involves a phased analysis of the conceptual, figurative and evaluative components of the concept. Assessment is one of the most important linguistic categories, taking direct part in language communication. This article identifies the most important evaluative characteristics of the linguocultural type based on the analysis of value judgments. To identify and describe the estimated characteristics of the linguocultural character «official», text fragments containing an assessment of events are examined in detail. Research material was provided by the Kazakhstan media. The moral and intellectual qualities, professional characteristics are studied in detail, as well as the activity side of the personality — behavior and speech. During the study, different types of assessments were considered: ethical assessment, intellectual assessment, emotional assessment.

Key words: linguistic and cultural character; evaluative component; official; values.

The anthropocentric paradigm of scientific knowledge, adopted in modern linguistics, manifests itself in the fact that the focus of researchers is not the analysis of formal language structures, but the study of the linguistic personality and sociocultural environment in which this personality was formed.

The interaction of language and culture is studied by disciplines of the synthesizing type — ethnolinguistics, ethnopsycholinguistics, linguistic axiology. There is no doubt that the formation and development of linguistic axiology is directly related to the development of philosophical axiology and the logic of estimates developed in the works of A.A. Ivin, where the main subject was value judgments of two types: descriptive and value (axiological); they reflected various types of human relationships to phenomena of reality [1; 5].

According to A.A. Ivin, such words as «good», «bad», «indifferent», «worse», «better» do not refer to formal logic [1; 8]. The categories of assessment in language and speech are devoted to many works in Russian and Kazakh linguistics. This is research of Z.K. Temirgazina, E.M. Wolf, N.D. Arutyunova, and others.

At the intersection of linguoanthropology (works of Yu.D. Apresyan, Yu.N. Karaulov) and linguoaxiology, the concept of «linguo-cultural type» (hereinafter referred to as LT) arose. By definition, V.I. Karasik, the «linguistic and cultural type» is a generalized personality type, distinguished by specially significant parameters within a particular socio-ethnic community [2; 103] and therefore includes stereotypical ideas about the type of personality: figurative characteristics, features of communicative behavior, value system, in accordance with which the type builds its behavior

Type modeling involves a phased analysis of the conceptual, figurative and evaluative components of the concept. In this article, we consider the estimated component, i.e. We will try to identify the most important estimated characteristics of the type based on the analysis of value judgments.

Assessment is one of the most important linguistic categories, taking direct part in language communication. Understanding the language category of assessment is based on the principles of the philosophical theory of values — axiology. As a category of language assessment, on one side it addresses the thinking of a person, his cognitive activity, the other on his practical activity, social and cultural reality [1; 5].

In this article, we consider the moral qualities of a civil servant «official», including moral and intellectual qualities, professional characteristics, as well as the activity side of a person — behavior and speech.

The main sources of material were Kazakhstan sites: www.nur.kz, www.kursiv.kz, www.sputnik.kz, www.kapital.kz, www.24.kz, www.zakon.kz, etc.

Types of activities containing professional characteristics, we consider as an assessment of events. Eventuality in the broad sense is semantically heterogeneous and includes the designation of signs, properties, qualities, actions, processes, events, situations and situations [1; 237]. Events are rated as good and bad, dangerous and non-dangerous, etc.

To identify and describe the estimated characteristics of the LT «official», we analyzed text fragments containing an assessment of events, the main participant — the hero of which is the official:

a) *«The official was caught on a bribe. Dosaev was suspected of receiving a bribe of \$ 60 thousand and two apartments. This is not the first detention on corruption charges of the head of a water utility in Kazakhstan. In October 2017, the head of Atyrau su Arnasy Andrei Tashlykov was detained in Atyrau on suspicion of embezzlement of more than 1 million tenge (\$3.3 thousand at the then exchange rate)»* [3].

b) *«An investigation has been launched into the abuse of authority. By using his digital signature, he illegally transferred to the contractor's account budget funds in the amount of 414 million tenge for the construction of external engineering networks of residential areas»* [4].

c) *«The disciplinary case against an official from Atyrau was terminated due to the statute of limitations. The civil servant, using his official position, preferred his close relatives»* [5].

The above statements refer to various violations of the law of a criminal nature by officials (taking a bribe, embezzlement of state funds, abuse of authority). A negative assessment is reflected in the combinations: *«damage of 1 million tenge», «transfer of budget funds in the amount of 414 million tenge», «use of official position», huge bribes in the amount of an apartment and receiving a large amount of money. The «official» reinforces the negative attitude towards LT that such situations can be terminated «due to the statute of limitations», which is explicated as «lack of justice».*

Next, we consider one of the axiological components — the category of labor. The category of labor means professional functions, attitude to work, which are the most important aspect of assessing the intellectual properties of LT «official». For example: *«... Deputy Speaker of the Mazhilis Vladimir Bozhko told him what his salary was and complained about the hard work of the people elected; for the majority of people elected, their monthly income does not reach one million tenge; «... working with people is very hard work, a year goes in three». The deputy chairman himself when accounting for pension money receives 1 million tenge»* [6].

In the statement, the speech act of the complaint is carried out, expressed in lexical means: *«hard work», «complains»* that *«income does not reach one million tenge»*. Talking i.e. official, trying to take his side: *«it is difficult to work with people», «a year goes by three»*. The use of the stable expression *«a year in three»* causes the listener to associate with hard physical labor in the Far North. This hidden comparison helps us understand the speaker's illocutionary purpose. In this context, the use of the verb «complained» to characterize a speech act of an official acquires negative meaning, it is perceived by readers with irony.

In modern Russian, the word «official» has a negative connotation. In connection with this, the material prefers the euphemism «public servant», proceeding from recognition of the priority of national tasks in the activities of representatives of the state administration, which is neutral and does not cause negative associations. For example: *«Alik Shpekbayev stated that it is necessary to ensure an optimal balance between work and the personal life of a Kazakhstani civil servant; exempt civil servants from overtime work; it is necessary to work out the introduction in all government agencies of a flexible schedule, a system for automatically shutting down computers after an eight-hour working day»* [7].

In the Russian value picture of the world, a special place is held by the work and qualities of a person, determined on the basis of their attitude to work, their professional functions, skill, which are socially significant and most important aspect of assessing the intellectual properties of LT. In the above example, the meaning of the words *«overtime»* is that civil servants work much longer and longer than others, which even led to the need to create *«a flexible schedule»* for civil servants in order to *«ensure a balance between work and personal life»*. This attitude to work is evaluated positively.

When considering the conceptual component of LT, it is revealed that the sign of industriousness is not associated with the notion of «official»:

1. **The official** is a person who relates to his work with official indifference, without an active approach, interest, bureaucrat (reproach) *This is not an administrator, but an official! Officials have no place in Soviet work* [8].

In the Russian value picture of the world, labor is conceived as a purely moral category that can bring satisfaction to a person in front of himself and people. This stereotypical attitude for Russian self-consciousness is: *«it is not worthy of a person to engage in ineffective affairs», to be a loafer, to engage in work without apparent benefit to others does not seem something attractive* [1; 257]. For example, there are times when an official himself admits this fact and resigns: *«Arman Evniev admitted that he was tired of always having a tie, running from meeting to meeting and wasting a ton of time on reports instead of doing real business...They force us to register: what will you do? And the officials are sitting. Instead of realizing*

this, they write letters about it. This is what I had in mind that in our country a conversation about a case is considered to be a matter. It's as if we're busy. But in fact, we are deceiving ourselves and others» [9].

In the phrases «*tired of being with a tie*», «*running from meeting to meeting*», «*losing a lot of time*» (writing reports), «*writing letters about this*» (i.e. writing letters about a case), readers can conclude that the officials are not engaged in the «*real business*». The phrase «*and the officials are sitting*» is used in a figurative sense, indicates to us repeated and constantly repeating action. These semantic attributes are recorded in the «Russian Associative Dictionary» under the editorship of Yu.N. Karaulov: «*a man sitting idle*», «*bourgeois*», «*bureaucrat*» and others [10]. In this example, in addition to speech act recognition, speech act of self-criticism is used in the phrase «*we are deceiving ourselves*».

In this example, the category of labor is critically evaluated, inconsistent with the norm, causes negative connotations. This led to the consolidation of the meaning in the language and was reflected in the conceptual and value component of the official.

The problems of the moral foundations of civil service led to the compilation of the «Code of Ethics for Civil Servants of the Republic of Kazakhstan» (Rules of the Service Ethics of Civil Servants). For violation of this code, civil servants conduct preventive discussions, write fines, remove from their posts, etc.

With a general axiological characteristic of a person, the assessment of his moral qualities dominates. In the media, articles on the violation of ethical standards by officials are presented in large volumes, which allows them to be classified into assessment groups on an ethical basis: a) moral qualities of an official; b) violations of ethical officials.

The first group is characterized by an instructive tone of information, a speech act of censure, the use of imaginative means, metaphors and comparisons, for example: «*Civil servants should treat people like human beings, be crystal clear. Shpekbayev emphasized the phrase «humane attitude» and cited telephone conversations as an example when an employee of a state agency does not even present himself when answering. The head of the agency said that they would introduce a special check on the integrity and stability of corruption for civil servants*» [11].

In this example, the phrase «*should treat people like human beings*», reinforced by the modality of duty, indicates that this does not happen after the fact, but with a certain amount of control, pressure from above — «*checking for integrity and stability in corruption*». Elementary rules of business style are violated: «*they are not presented when answering*». For moral influence on civil servants, artistic means are used, such as a comparison — «*to be crystal clear*».

The material describe in detail the moral qualities inherent in a public servant to be evaluated: «*Honesty, openness, responsibility, accountability are not just words. These are the core values of a society free of corruption... Even the death penalty does not stop officials from continuing to take bribes*» [12].

The author of the statement lists the nouns with positive content: «*honesty, openness*»; claims that these moral qualities are «*the core values of society*»; gives examples of other countries where «*even the death penalty does not stop officials from taking bribes*», thereby trying to «*awaken*» the conscience of officials.

Information about a violation of ethical standards that compromises civil servants becomes an object of discussion in the media: «*People are rightly asking themselves the question «Where does the money come from?» When they find out about the smart toys of officials. «Dear civil servants, we must change. To be easier. More modest. A real civil servant should not arrange lush toy and do not turn the holiday into a vanity fair, Shpekbayev wrote. «Often send videos from large and beautiful weddings. Full flower room. Stars of show business. 500–600 guests. As it turns out later, the next head of the department of one of the regions played the wedding for his daughter or son. Where did the money come from?»* [13].

Using incomplete sentences, the author focuses on the speech act of the council, expressed by the verb: «*to be simpler*» and the speech act of the call — «*must be changed*». In order to evaluate such holidays, the following epithets are used: «*chic, lush toy*», «*full flower room*», «*beautiful wedding*». To convey the disapproving attitude of society to such phenomena, the precedent expression «*vanity fair*» is used, referring readers to the novel by U. Thackeray, in the meaning of «*caring for prestige*», «*striving to be at the top of the social ladder and show everyone their success*». Such holidays are held constantly, phrases indicate «*often send a video*», «*the next leader*».

Of interest are materials specifying the behavior of the LT «official» at the place of work and outside it: «*Officials, when using social networks, blogs, forums and messengers, should not post photographs, videos and other materials that violate the civil service that violate the rules of the Code of Ethics.... As it turned out, a civil servant used obscene language in his statement.... Among the «unethical» pictures found photos from entertainment venues, with the image of alcoholic beverages, places of*

rest abroad. In addition, officials posted photos against the backdrop of expensive cars, interiors and jewelry, as well as other luxury goods» [14].

In the example, the pastime of officials causes a negative assessment among the population. It manifests itself in the phrases «*using foul language*», posting photos of «*alcoholic beverages*», «*places of foreign leisure*», «*entertainment facilities*», which compromises the civil service. The pelocutionary effect of the utterance is enhanced by artistic means — epithets — «*expensive cars*», «*jewelry*», «*luxury goods*». Such actions cause cognitive dissonance among native speakers — the civil service is not perceived as «*hard work*» [3], information about the «*small salary*» [3] is perceived as unreliable, and the «*flexible schedule*» [4] is not necessary.

In addition to evaluation from a moral, intellectual, professional and functional point of view, an essential place in the value model of a person is the assessment of emotions and feelings. A person's ability to manifest feelings and emotions is determined by the Russian linguistic consciousness primarily as a moral quality associated with the attitude to other people. Specific human emotions are mostly axiologically relevant, and the words that manifest them in the language are evaluative. For example: «*Serik Zhumangarin, asked the journalists who asked him the question about tariffs, not to enrage him.... Zhumangarin and I carried out appropriate work to correct the situation, any incorrect statements, behavior are unacceptable;... journalists, representatives of the media, are not just asking questions, they are questions posed by our population, our people*» [15].

In this example, an emotional assessment is expressed at the beginning of the words «*do not enrage him*», which allows us to attribute it to a negative emotional assessment. A negative assessment is also expressed in tokens: «*wrong*», «*unacceptable*». In such situations, they do «*appropriate work*» and side with the journalists, arguing that «*these are not just questions*», but «*questions of the population*». The phrase «*our people*» adds pathos to the statement, there is an element of deliberation.

Summing up the results of the study, we came to the conclusion that the evaluation component of the official's LT in the Kazakhstan material discourse is represented by negative assessments in all areas of intellectual qualities, professional characteristics, as well as the activity of the personality — behavior and speech.

References

- 1 Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: Оценочные высказывания в русском языке / З.К. Темиргазина. — Павлодар, 2010. — 310 с.
- 2 Карасик В.И. Лингвокультурный типаж: к определению понятия / В.И. Карасик, О.А. Дмитриева // Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типаж / под ред. В.И. Карасика. — Волгоград: Парадигма, 2005. — С. 5–25.
- 3 Сайт журнала «Фергана» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.fergana.agency/news/106377/>
- 4 Сайт журнала «Курсив» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-02/414-mln-tenge-popytalsya-nezakonno-perevesti-chinovnik-ispolzuya-ecp>
- 5 Сайт журнала «Мой город» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mgorod.kz/nitem/disciplinarnoe-delo-v-otnoshenii-chinovnika-iz-atyrau-prekratili-iz-za-sroka-davnosti/>
- 6 Сайт журнала «Новости Казахстана» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.nur.kz/1753573-bozko-ozvucil-svou-zarplatu-i-pozalovalsa-na-trudnuu-rabotu-deputatov.html>
- 7 Сайт журнала «Спутник News» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://m.ru.sputniknews.kz/society/20181019/7692990/gossluzhashchie-kompyutery-otklyuchenie.html>
- 8 Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка / Д.Н. Ушаков. — М.: Альта-Принт, 2007. — 1248 с.
- 9 Сайт журнала «Закон» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4959243-vitse-ministr-selskogo-hozyaystva-rk.html>
- 10 Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь / Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева и др. — М., 2002. — 781 с.
- 11 Сайт журнала «Новости Казахстана» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://politics.nur.kz/amp/1777360-spekbaev-gossluzasie-dolzny-po-celoveceski-otnosit-sa-k-ludam.html>
- 12 Сайт журнала «Хабар-24» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/social/item/306996-a-shpekbaev-rasskazal-o-formirovanii-antikorrupsionnogo-mentaliteta>
- 13 Сайт журнала «Спутник News» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://m.ru.sputniknews.kz/society/20181018/7676689/toi-chinovniki-shpekbaev.html>
- 14 Сайт журнала «Спутник News» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://m.ru.sputniknews.kz/regions/20180208/4526321/pavlodarskih-chinovnikov-nakazali-za-komprometiruyushchie-foto-v-socsetyah.html>
- 15 Сайт журнала «Курсив» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-02/ruslan-dalenov-o-grubosti-chinovnikovmy-budem-presekati-eto>

З.К. Темірғазина, Е.О. Белова

Қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарындағы «шенеунік» лингвомәдени типажы

Мақалада «шенеунік» лингвомәдени типажының бағалау компоненті қарастырылған. Қазіргі уақытта лингвомәдени белгілер теориясы лингвистиканың қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі болып табылады, өйткені қазіргі тіл білімінде мәдени ұғымдар мен лингвистикалық тұлға туралы маңызды материалдар жинақталған. Типтік модельдеу концепті құрайтын тұжырымдамалық, бейнелік және бағалау компоненттерін кезең-кезеңмен талдауды болжайды. Бағалау — бұл тілдік қарым-қатынасқа тікелей қатысатын маңызды лингвистикалық категориялардың бірі. Авторлар құнды пікірлерді талдауға негізделген лингвомәдени типтің ең маңызды бағалау сипаттамаларын анықтайды. «Ресми» лингвомәдени сипатының бағаланған шкаласын анықтау және сипаттау үшін оқиғаларды бағалауды қамтитын мәтін үзінділері егжей-тегжейлі қарастырылды. Қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдары зерттеу материалы ретінде алынды. Моральдық және интеллектуалдық қасиеттер, кәсіби сипаттамалар, сондай-ақ тұлғаның іс-әрекеті — сөйлеу және сөйлеу әрекеті жан-жақты зерттелген. Зерттеу барысында бағалаудың әртүрлі түрлері қарастырылды: этикалық бағалау, зияткерлік бағалау, эмоциялық бағалау.

Кілт сөздер: лингвомәдени типаж; бағалау компоненті; шенеунік; құндылықтар.

З.К. Темиргазина, Е.О. Белова

Лингвокультурный типаж «чиновника» в казахстанских средствах массовой информации

В статье рассмотрен оценочный компонент лингвокультурного типажа «чиновник». В настоящее время теория лингвокультурных типажей является одним из активно развивающихся направлений языкознания, поскольку в современной лингвистике накоплен значительный материал, касающийся культурных концептов и языковой личности. Моделирование типажа предполагает поэтапный анализ понятийной, образной и оценочной составляющих концепта. Оценка является одной из важнейших лингвистических категорий, принимающих непосредственное участие в языковом общении. Авторами выявлены наиболее важные оценочные характеристики лингвокультурного типажа на основе анализа оценочных суждений. Для выявления и описания оценочных характеристик лингвокультурного типажа «чиновник» подробно рассмотрены текстовые фрагменты, содержащие оценку событий. Материалом исследования послужили казахстанские СМИ. Подробно изучены моральные и интеллектуальные качества, профессиональные характеристики, а также деятельностная сторона личности — поведение и речь. В ходе исследования были рассмотрены разные виды оценок, такие как этическая оценка, интеллектуальная оценка, эмоциональная оценка.

Ключевые слова: лингвокультурный типаж, оценочный компонент, чиновник, ценности.

References

- 1 Temirgazina, Z.K. (2010). *Lingvističeskaja aksiologija: Otsenočnye vyskazyvaniia v russkom yazyke* [Linguistic axiology: Evaluative statements in the Russian language]. Pavlodar [in Russian].
- 2 Karasik, V.I., & Dmitrieva, O.A. (2005). *Lingvokulturnyi tipazh: k opredeleniiu poniatii* [Linguocultural type: to the definition of the concept]. *Aksiologičeskaja lingvistika: lingvokulturnye tipazhi — Axiological linguistics: linguocultural character types*, 5–25. Volhograd [in Russian].
- 3 Sait zhurnal «Ferhana» [Site of journal «Fergana»]. *fergana.agency.ru*. Retrieved from <https://www.fergana.agency/news/106377/> [in Russian].
- 4 Sait zhurnal «Kursiv» [Site of journal «Cursive»]. *kursiv.kz/ru*. Retrieved from <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-02/414-mln-tenge-popytalsya-nezakonno-perevesti-chinovnik-ispolzuya-ecp> [in Russian].
- 5 Sait zhurnal «Moi horod» [Site of journal «My city»]. *mgorod.kz*. Retrieved from <http://mgorod.kz/nitem/disciplinnoe-delo-v-otnoshenii-chinovnika-iz-atyrau-prekratili-iz-za-sroka-davnosti/> [in Russian].
- 6 Sait zhurnal «Novosti Kazakhstana» [Site of journal «Kazakhstan news»]. *nur.kz/ru*. Retrieved from <https://www.nur.kz/1753573-bozko-ozvucil-svou-zarplatu-i-pozalovalsa-na-trudnuu-rabotu-deputatov.html> [in Russian].
- 7 Sait zhurnal «Sputnik News» [Site of journal «Sputnik News»]. *sputnik.kz/ru*. Retrieved from <https://m.ru.sputniknews.kz/society/20181019/7692990/gossluzhashchie-kompyutery-otklyuchenie.html> [in Russian].
- 8 Ushakov, D.N. (2007). *Bolshoi tolkovyi slovar sovremennoho russkogo yazyka* [Big explanatory dictionary of modern Russian language]. Moscow [in Russian].

- 9 Sait zhurnala «Zakon» [Site of journal «Law»]. *zakon.kz/ru*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/4959243-vitse-ministr-selskogo-hozyaystva-rk.html> [in Russian].
- 10 Karaulov, Yu.N., Cherkasova, H.A., & Ufimtseva, N.V. (2002). *Russkii assotsiativnyi slovar [Russian associative dictionary]*. Moscow [in Russian].
- 11 Sait zhurnala «Novosti Kazakhstana» [Site of journal «Kazakhstan news»]. *nur.kz/ru*. Retrieved from <https://politics.nur.kz/amp/1777360-spekbaev-gossluzasie-dolzny-po-celoveceski-otnositsa-k-ludam.html> [in Russian].
- 12 Sait zhurnala «Khabar-24» [Site of journal «Khabar-24»]. *24.kz/ru*. Retrieved from <https://24.kz/ru/news/social/item/306996-a-shpekbaev-rasskazal-o-formirovanii-antikorrupcionnogo-mentaliteta> [in Russian].
- 13 Sait zhurnala «Sputnik News» [Site of journal «Sputnik News»]. *sputnik.kz/ru*. Retrieved from <https://m.ru.sputniknews.kz/society/20181018/7676689/toi-chinovniki-shpekbaev.html> [in Russian].
- 14 Sait zhurnala «Sputnik News» [Site of journal «Sputnik News»]. *sputnik.kz/ru*. Retrieved from <https://m.ru.sputniknews.kz/regions/20180208/4526321/pavlodarskih-chinovnikov-nakazali-za-komprometiruyushchie-foto-v-socsetyah.html> [in Russian].
- 15 Sait zhurnala «Kursiv» [Site of journal «Cursive»]. *kursiv.kz/ru*. Retrieved from <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-02/ruslan-dalenov-o-grubosti-chinovnikovmy-budem-presekat-eto> [in Russian].

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

DOI 10.31489/2020Ph1/63-70

УДК 398

Д.В. Дьяков

*Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан
(E-mail: diakovd@mail.ru)*

Специфика контаминации и хронологии фольклорного цикла

Статья посвящена изучению механизмов контаминации и хронологии генетически близких сюжетов, формирующих фольклорные циклы. Существуют различные научные толкования контаминации, подходы к дифференциации её видов. Признавая, что контаминация есть объединение сюжетов, учёные спорят о генезисе и механизмах проявления психологии творчества. На примере сказочных сюжетов о «невинно гонимых героях» автор исследует природу фольклорной контаминации, выявляет признаки творческой и механической консолидации, которая способствует проявлению эпопейности в пределах русской сказочной прозы. Опираясь на историю развития жанра, автор иллюстрирует собственную методику определения архаичности повествовательных элементов сказок о «невинно гонимых героях» и выстраивания хронологии сюжетов цикла. В связи с этим важная роль отводится анализу поэтики сказки, принципам изображения действительности, внефольклорным факторам.

Ключевые слова: контаминация, циклизация, хронология, сюжет, фольклорный цикл.

Наблюдения за развитием традиционности в пределах фольклорного цикла обнаруживает взаимовлияние составляющих его произведений. Это обусловлено тем, что исполнитель, пусть не всегда осознанно, руководствуется одним из важнейших фольклорных принципов сосуществования исполняемого произведения, способностью одних заимствовать компоненты других, т.е. контаминироваться.

С научной точки зрения явление контаминации носит проблемный характер, так как в силу различного толкования её художественной природы она не получила общепризнанных критериев дифференциации. Традиционно под контаминацией понимается соединение в одном произведении двух или нескольких самостоятельных сюжетов, необязательно используемых полностью и не претендующих на статус основных. Тот факт, что всякая контаминация есть объединение сюжетов, признан всеми. Однако спорным остаётся вопрос, может ли контаминация носить творческий характер. Так, Н.М. Ведерникова пишет: «Творческая контаминация выполняет в сказке идейную и художественную функцию. Такая сказка воспринимается как единое художественное целое, в ней ощущается стремление осмыслить рассказываемое. Одна идея объёмлет всё повествование действием» [1; 7].

В свою очередь В.П.Аникин, отрицая данное утверждение, признаёт за контаминацией только механическое свойство: «Нет контаминаций, которые бывают творческими. Где творчество, там нет места контаминации» [2; 84]. Творческий принцип, по мнению исследователя, может иметь место в тех «соединениях», которые осуществляют процесс поиска произведением своего художественного оформления. Такое, как правило, является возможным только на стадии «становления произведения». Настаивая на сугубо разрушающей природе контаминации, В.П.Аникин выделяет характерные для неё признаки: отсутствие идейно-образного единства, неслаженность в композиции и стилистическую неоднородность [2; 91].

Учитывая сказанное, проследим проявление контаминации в сказочном цикле, где объективное тяготение родственных сюжетов обусловлено не столько внутритекстовыми причинами, сколько естественной способностью интегрироваться между собой. При этом степень интеграции сюжетов цикла может быть самой разной, что приводит порой к нарушению повествовательной логики произведения. Словом, этот процесс в контексте циклообразования непредсказуем, поэтому требует специального изучения.

Не будем отрицать очевидный в большинстве случаях факт, что контаминация портит произведение. Но не станем утверждать также, что при определенных условиях контаминированная часть, сочетаясь с основным сюжетом, становится органичной и не всегда различимой. Это означает, что контаминация не исключает совместимости, причем достаточно закономерной. Художественная слаженность контаминированных сюжетов в пределах произведения, на наш взгляд, может осуществляться только при условии идейно-тематической консолидации. В этой связи Н.М.Ведерникова пишет: «Контаминированная сказка представляет собой цельное произведение, что достигается единством художественной логики и единой идейной направленностью соединяемых сюжетов» [3; 57]. При всей категоричности данного утверждения по отношению к сказочной циклизации оно может оказаться не только верным, но и распространенным. Так, из девяти сюжетов о «невинно гонимых» шесть обнаруживают стремление к объединению друг с другом. Наиболее распространенным из них является контаминация сюжетных типов АТ 511+409 («Чудесная корова» и «Девушка-рысь»). «Текст» такой сказки зафиксирован в сборниках А.Н.Афанасьева, А.М.Смирнова, И.А.Худякова, Д.К.Зеленина [4]. Содержание её сводится к следующему: девушка, оставшись сиротой, вынуждена жить со скверной мачехой. Ежедневное общение с чудесной коровой — материнским наследством — помогает падчерице оставаться сытой и здоровой. Узнав об этом, мачеха приказывает убить животное, кости которого благодарная героиня закапывает в землю. Выросшее вскоре дерево приносит плоды, способствующие удачному замужеству девушки (тип 511). В скором времени она становится матерью. Зависть не позволяет мачехе смириться с этим, поэтому она совершает злодеяние, превратив падчерицу в рысь. Каждую ночь мать-рысь тайно кормит своего малыша молоком, после чего тот становится веселым и игривым. Подобное поведение младенца вызывает у его отца подозрения. Дождавшись ночи, он узнаёт правду и снимает с жены колдовские чары. Мачеха же подвергается смертельному наказанию (тип 409).

Как видно из содержания сказки, оба сюжета использованы рассказчиком максимально полно, что делает их, по сути, равнозначными. При этом каждый рассказчик даёт сказке своё название, исходя из того, какой тип сюжета он считает основным. Следовательно, одни, отдавая предпочтение типу 511, называют сказку «Бурёнушка», другие, основываясь на типе 409, озаглавливают её «Мать-рысь», третьи подбирают нейтральное название, например, «Строева дочь». Это также свидетельствует о том, что данная сказка — результат контаминации, а не творческого поиска. Запись фиксирует два совершенно самостоятельных сюжета, которые, имея законченную форму, не нуждаются в дальнейшем усложнении. Следовательно, они объединились, говоря словами В.П.Аникина, на стадии пассивного бытования или ущерба. Однако в силу известных нам причин, позволяющих включить их в один цикл, эта ущербность не заметна вовсе. Отметим, что в данном случае контаминация ограничивается лишь усложнением одноходового произведения, не причиняя ему при этом ни «художественной порчи», ни внутреннего разрушения. С точки зрения рассказчика, имеющего в своём репертуаре множество сюжетов, такое объединение возможно по аналогии с теми сказками, которые рассказывают о жизни уже замужней женщины. Безусловно, причиной данной контаминации стал интерес к теме семейных отношений. Таких сказок, совмещающих историю семейной жизни девушки, а затем жены, в цикле «о невинно гонимых» несколько: тип 403 («Подменная жена»), тип 510В («Свиной чехол»), тип 709 («Безручка»).

Рассматриваемая нами контаминированная запись обнаруживает все признаки единого произведения: общий тип героя (гонимая падчерица), единая художественная оценка происходящего и связанная с нею тональность (осуждение семейного деспотизма), однородная стилистическая организация, логически выстроенная композиция (первый ход — жизнь до замужества, второй — жизнь после замужества). Всё это свидетельствует о том, что сюжеты одного цикла могут идеально сочетаться в силу своего генетического родства. Справедливости ради отметим, что контаминация с таким логическим оформлением — явление редкое, однако это именно тот случай, когда она, при всех оговорках, может быть названа творческой.

Сборник сказок под редакцией Н.Е.Ончукова содержит интересную, на наш взгляд, запись (№ 154), которая объединяет сразу четыре сюжета цикла о «невинно гонимых»: тип 709 + тип 510 А + тип 530 + тип 409 («Волшебное зеркальце», «Золушка», «Сивко-Бурко», «Девушка-рысь»). Рассказчиком она названа как «Елена Прекрасная и мачеха», что вполне логично, так как все сюжеты, за исключением АТ 530, основываются на конфликте мачехи и падчерицы. Вводящим и, несомненно, ведущим является сюжет типа 709 («Волшебное зеркальце»). При общем сохранении основных мотивов он претерпел определённые изменения, существенно не повлиявшие на идейный замысел. Так, отец, прежде чем жениться повторно, прячет свою дочь у сестры; мачеха узнаёт о существовании очевидной соперницы от волшебного зеркала; колдовство, способствующее временной смерти героини, снимает не потенциальный жених, а почему-то оказавшийся в лесу рыбак. Всё сказанное свидетельствует о начавшемся разложении сюжета, объединение которого с типом 510А («Золушка») происходит с момента чудесного воскрешения девушки. Однако сюжет не настолько деформировался, чтобы нарушить сложившуюся традицию и выдать падчерицу за бедного рыбака. Действие развивается так, что отец привозит дочь домой под начало коварной мачехи, которой «строго-настрога наказывает не обижать падчерицу». Как правило, жена не внемлет наказу мужа и взваливает на девушку всю домашнюю работу. Сказочник традиционно передает «гиперболический» характер бытовых поручений, данных мачехой перед отъездом на бал; участие покойной матери в трансфигурации героини, а также грандиозный успех незнакомки в царском доме. При этом упускается важный для этого сюжета мотив потерянной туфельки, что, однако, не мешают рассказчику констатировать факт свадьбы.

Очевидное разрушение сюжета сопровождается внедрением в его повествовательную структуру заимствованных из сказки «Сивко-Бурко» (тип 530) поэтических формул и эпизодов. Так, девушка, желая попасть на бал, выходит в чисто поле и свистит молодецким посвистом: «Сивко-Бурко, вещая каурка, встань передо мной, как лист перед травой» [5; 381]. Наблюдаемое в данном случае парадоксальное смещение образности характерно для контаминации. Оно приводит к тому, что падчерица начинает говорить «языком» Ивана, героя цикла о младшем брате. Выслушав разговоры восторженных сестёр по поводу покорившей всех на балу красавицы, девушка спрашивает: «Не я ли это была, сёстры?», на что те, подобно старшим братьям, отвечают: «Куда тебе!» [5; 382]. Данная сцена является константной для группы сюжетов о волшебном коне, входящей в цикл о младшем брате. Вероятно, такая контаминация стала возможной не только в силу ущербности сюжета или забывчивости рассказчика, но и в силу типичности сложившейся ситуации, когда старшие недооценивают возможности младшего. В связи с этим можно предположить, что подобная контаминация сюжетов закономерна, поскольку образы падчерицы и младшего брата генетически связаны [6].

Завершает рассматриваемую запись уже знакомый нам сюжет типа 409 («Девушка-рысь»). Предназначение его в том, чтобы рассказать о злоключениях замужней героини, пострадавшей от козней ненавистной мачехи. Как видно, логика примыкания данного сюжета абсолютно идентична той, которую мы наблюдали в предыдущем контаминированном варианте. Это объясняется общим для всех сказочных сюжетов в целом и сказочного цикла, в частности, финальным мотивом свадьбы. Соответственно, художественная логика при контаминации не нарушается, хотя сам сюжет остаётся неразборчивым, что свидетельствует о стадии ущербности. Иначе говоря, объединяющиеся сюжеты достигают фазы пассивного бытования. Однако, учитывая родство сюжетов, процесс их объединения можно назвать полноценным с точки зрения структурной логики.

Таким образом, анализ контаминированных сюжетов сказочного цикла обнаруживает непростую природу данного явления. С одной стороны, это механический процесс, с другой — творческий и консолидирующий.

Генетическая близость сюжетов цикла создаёт благоприятные условия для их объединения, т.е. творческой контаминации родственных сюжетов. Это, прежде всего, связано с идейно-тематическим принципом циклизации, который способствует сохранению повествовательной логики контаминированного произведения. Однако возможно и механическое контаминирование родственных сюжетов, которые, находясь на стадии пассивного бытования, обнаруживают, как правило, алогичность повествования.

Родственное контаминирование в пределах цикла — явление не только непредсказуемое, но и специфическое. Демонстрируя одновременно конгломерацию и консолидацию сюжетов, оно, с одной стороны, подчиняется общим законам фольклорной контаминации, с другой — обнаруживает заложенную в нём тенденцию к эпопейности, т.е. к проявлению больших эпических форм.

Перейдем к рассмотрению хронологии сюжетов сказочного цикла на примере цикла о «невинно гонимых». Образующие его сюжеты, несмотря на очевидную консолидированность, различаются своей структурной организацией, художественным замыслом, количеством версий и даже типом главного героя. Последнее можно взять за основу внутренней группировки сюжетов, поскольку общность номинативного центра (т.е. главного персонажа) есть необходимое условие для формирования цикла в целом. С этой точки зрения в данном цикле обнаруживаются две группы сюжетов: первая повествует о злключениях несправедливо изгнанной из родного дома героини (сюжеты типа 403, 409, 480А, В, С, 510В, 706, 707, 709); вторая рассказывает о тяжелых буднях героини в доме скверной мачехи (сюжеты типа 510А, 511). Как видно, каждая группа обладает определенной локусной характеристикой сюжетного действия (в доме — вне дома), что отражает положенную в основу сюжета обрядовую структуру. Исходя из этого, отметим, что сюжеты, которые мы объединили в первую группу, отражают иницированную «эпоху» общества и народного творчества, а составляющие вторую — напротив, ничего общего с таковой не имеют и основываются только на свадебно-обрядовой поэтике.

Наша задача заключается в том, чтобы определить степень архаичности внутритекстовых повествовательных элементов сказок и на их основе хронологически выстроить сюжеты цикла. Надо признать, что такой процесс не только сложен, но и чреват гипотетическими выводами, поэтому предлагаем своё решение этой проблемы.

Нет никаких сомнений в том, что выделенная нами первая группа в силу своей иницированной структуры архаичнее второй. Это не требует пояснений, поскольку давно доказано, что вся волшебная сказка вышла из обряда инициации. Следовательно, произведения, утратившие связь с этим обрядом, считаются более поздними по происхождению.

Классификационным признаком первой группы, как отмечалось ранее, является вводящий мотив изгнания главной героини, общественно-родовой статус которой определяется сказкой по-разному. Изгнанной оказывается не только падчерица, но также родная дочь и жена, что служит аргументом для внутригрупповой дифференциации сюжетов. Так, подгруппа «А» объединяет сюжеты о гонимой дочери (тип 510 В) и жене (тип 403, 409, 707), подгруппа «В» — о гонимой падчерице (тип 480 А, В, С, 709). Сюжет типа 706 («Безручка») в силу некоторых причин, о которых пойдет речь далее, не может быть включен, невзирая на мотив гонимой жены, в подгруппу «А».

Согласно Е.М.Мелетинскому, сказки, в которых муж выгоняет жену, а отец — дочь, появились раньше, чем те, в которых мачеха избавляется от падчерицы [6; 162]. Это объясняется, во-первых, распадом материнского рода, и переходом к патриархату с присущей ему монополигией, а также неограниченной властью мужа над женой; во-вторых, соперничеством женщин, принадлежащим к разным родам, но проживающих в одной семье. Причиной подобной неуживчивости часто становились дети. Неслучайно сказки о гонимых женах, отражая родовые отношения полигамной семьи, включают мотив вредительства с подменой новорожденного. Это позволяет признать группу «А» предшествующей группе «В».

В то же время единство сюжетов, входящих в одну группу, не обязательно предполагает процесс их генетического взаимодействия. При общем идейно-тематическом сходстве они могут совпадать далеко не по всем параметрам. Поэтому имеющее место мнение, будто определенный сюжет непременно оказал влияние на всю группу, не всегда оправдано. Так, Т.В. Зуева отмечает, что «центром сюжетной группы об оклеветанной жене является традиционная восточнославянская версия сказки «Чудесные дети». Она включалась при создании более поздних сказок» [7; 162]. С этим, на наш взгляд, можно согласиться только в случае, если признать, что влияние её на сюжеты типа 403 («Подменная жена») и 409 («Девушка-рысь») было минимальным. Другое дело — взаимное влияние данных сюжетов друг на друга, что совершенно очевидно. Их основная коллизия сводится к тому, как некий вредитель, будь то ведьма, Баба-Яга, мачеха, привлекая колдовские силы, превращает замужнюю героиню в животное — утку, рысь, оленюху. Это связано с древними тотемистическими представлениями, согласно которым человек мог свободно перевоплощаться в зверя. Однако сказка осложняет этот процесс вмешательством чародейства, что, по словам В.Я. Проппа, явление позднее. Поэтому, несмотря на древние тотемистические элементы сказочного повествования, мы не считаем данные сюжеты ранними в рассматриваемой подгруппе. Безусловно, они появились позже, чем сюжет «Чудесные дети», который, в отличие от сказок «Подменная жена» и «Девушка-рысь», не содержит в ранних записях мотива колдовства, а исходит из простой подмены новорожденных животными. Кроме того, в сюжете отражается наиболее ранняя (ставшая впоследствии традиционной) расстановка сказочных сил, при которой младшая сестра, оставаясь хранительницей материнского рода, под-

вергается клеветничеству со стороны старших. Таким образом, сюжет типа 707 («Чудесные дети») можно считать архаичным не только в своей группе, но и в цикле.

Происхождение сюжета 706 («Безручка») на русской почве и включение его в цикл о «невинно гонимых» представляет собой уникальный процесс, свидетельствующий о непредсказуемости сказочного циклообразования. Согласно текстологическому анализу Т.В. Зуевой, обрядовую структуру и всё, связанное с ней, восточнославянская версия произведения приобретает не в результате прямого влияния инициированной культуры на сказку, а заимствует из древнегреческой повести о царице Персике. Она, на наш взгляд, появляется в период развития второй подгруппы, характеризующейся художественным конфликтом мачехи и падчерицы. Влияние же со стороны сюжета «Чудесные дети», по словам Т.В. Зуевой, «выразилось в творческих и механических заимствованиях «Безручки» [8; 47]. Если быть более точным, то формирующийся сюжет заимствовал важнейший в идейном смысле мотив чудесного рождения сына, что определяло святое предназначение женщины в семье и обществе.

Переняв архаичную структуру, логику повествования и даже фабулу, сюжет «Безручка» не удержал волшебного-сказочной интерпретации события. Так, стилистическая организация сюжета в сравнении с повестью о Персике и сказкой о чудесных детях показывает, что происходящее трактуется как бытовая интрига. Иначе говоря, сюжет обнаруживает признаки новеллистического жанра, что свидетельствует о начавшемся процессе жанровой эволюции от волшебной сказки к бытовой. В этой связи следует отметить, что ни одно другое произведение цикла не характеризуется подобными диффузивными признаками. Следовательно, русская народная сказка о Безручке появляется на завершающей стадии данного циклообразования.

Нельзя не заметить сюжетного сходства «Безручки» и «Свиного чехла» (тип 510 В), первый ход которых, за исключением эпизода изгнания, абсолютно одинаков. Изгнание сопровождается скитанием героини по лесу, пребыванием в дупле дуба, встречей с царевичем и т. д. Так, «Безручка», воссоздавая архаичную обрядовую структуру, отражает развивающуюся в обществе идею христианизации. Использование сказкой соответствующей лексики (Николай Угодник, Бог, Господь и т.п.) свидетельствуют об этом. В данном случае позднейшее возникновение сюжета способствует появлению внутри него ритуальной неоднородности, при которой второй ход в указанном смысле не продолжает первый. Другое дело — «Свиной чехол», где наблюдается полное соответствие обрядовой структуры с предметной детализацией и стилистической организацией. героиня, избегая инцеста с отцом, обращается за помощью к куклам, оставленным ей покойной матерью. Но перед этим девушка кормит их. Завернувшись в свиной чехол, она благодаря сверхъестественной помощи кукол попадает в лес. Эпизод «транспортировки» героини в лес образно отражает ранние представления человека о процессе перехода из одного мира в другой. Второй ход сказки не вступает в противоречие с первым, поскольку, изображая жизнь девушки в доме будущего мужа, она иллюстрирует вступивший в силу «закон» первенства мужчины в семье.

Вторая часть «Свиного чехла» генетически связана с сюжетом «Золушка» (тип 510А), который относится ко второй группе цикла. Составители сюжетных указателей, например, Аарне-Андреев, считают данные сюжеты версиями, из которых, судя по маркировке, «Свиной чехол» — вторая по происхождению. На наш взгляд, это не убедительно, поскольку материал диктует обратное: 1. Наличие иницировано обусловленной структурой. 2. Изображение полового неравенства в патриархальной семье (что фиксируется сказкой раньше, чем конфликт мачехи и падчерицы). 3. Появление гонимой дочери в сказке (что предшествует появлению гонимой падчерицы) — всё это свидетельства того, что сюжет типа 510 В («Свиной чехол») древнее родственного ему сюжета типа 510А («Золушка»). Последний, унаследовав от подгруппы «В», образы мачехи и падчерицы, в результате творческого поиска вписал их в сюжетную коллизию первого, отказавшись при этом от инициированной части. Этим объясняется общность некоторых мотивов для обеих сказок: мотив чудесной трансформации героини перед встречей с потенциальным женихом, мотив бытового испытания, предшествующий этой встрече, мотив потерянной туфельки, ставшей неотъемлемой частью сюжета о Золушке. На основании сказанного полагаем, что сюжет типа 510В «Свиной чехол» является переходным, демонстрирующим преемственную связь первой группы цикла со второй.

Перейдем к хронологическому анализу подгруппы «В», которая формируется вокруг образа гонимой падчерицы. Выстраивание сюжетов в данном случае следует начинать с наиболее распространенной сказки типа 480 «Морозко», имеющей три восточно-славянских версии: тип 480А «Падчерицы у Бабы-Яги», тип 480В «Падчерица, посланная за огнем», тип 480С «Девушка в колодце». Их содержание во многом однообразно и может быть сведено к следующему: падчерица, изгнанная мачехой в лес,

подвергается испытанию со стороны представителя потустороннего мира: Морозко, Баба-Яга, Голова, Старик, Медведь. Прилежно выполнив поставленную перед ней задачу, героиня щедро вознаграждается и получает право на возвращение. В.Я. Пропп, рассматривая морфологию сюжета, называет испытание его константным признаком. Пожалуй, этого достаточно для выявления древности версий одного сюжета. В трёх случаях из четырех испытание носит бытовой характер, когда девушка, как потенциальная жена, проверяется на пригодность к ведению домашнего хозяйства (версии А, В, С). По словам В.Я.Проппа, любое бытовое испытание в волшебной сказке — явление относительно позднее. Следовательно, первопричиной можно считать версию типа «Морозко», где героиня подвергается лишь вербальному испытанию: «Тепло ли тебе, девица?» — «Тепло, батюшко-Морозушко!..., тут Морозко сжалился, окутал девицу шубами, одарил фатой дорогой и коробом с богатыми подарками» (Аф., 114). Учитывая, что остальные версии имеют бытовое испытание, нет смысла выяснять степень их архаичности по отношению друг к другу, тем более, что они не только максимально похожи по содержанию, но и появляются приблизительно в одно и то же время.

Сюжет «Волшебное зеркальце» (тип 709), в основе которого также обнаруживается инициированная обрядовая структура, представляет собой более сложную организацию в сравнении с предыдущим типом сказки. Испытание, оставаясь бытовым, занимает здесь, в отличие от предыдущего случая, не столь значительные позиции. Если в ранее рассмотренном сюжете испытание — это жизненно важное для героини событие, оно лишь повод, чтобы остаться в доме богатых. По мнению Е.М.Мелетинского, это более поздняя форма подобного испытания, при котором сам процесс осуществляется без участия испытателя. Помимо этого, обращает на себя внимание и образ мачехи, которая в отличие от типа 480, обладает колдовской природой. Она осуществляет здесь не просто бытовое вредительство, но и чародейство, что, согласно законам сказочной морфологии, является поздним привнесением в сказку.

Интересным с точки зрения хронологии цикла представляется нам факт смерти героини и всё, что с ним связано. Он обнаруживает межсюжетную связь всех сказок о гонимой падчерице, а также убеждает в наиболее позднем происхождении в этой группе сюжета о волшебном зеркальце. Как следует из содержания, умершую героиню кладут в гроб и помещают на ветвях дуба. По мнению В.Я. Проппа, гроб — «позднейшее» явление в сказке [9; 126]. Более того, девушка в дупле (тип 510В) и девушка в гробу (тип 709) абсолютно идентичны с точки зрения фольклорной семантики. В этой связи надо полагать, что второе есть новая форма первого. Подобная метаморфоза наблюдается в результате сопоставления «Волшебного зеркальца» с «Подменной женой» и «Девушкой-рюсью». Как утверждает В.Я. Пропп, превращение девушки в животное и обратно в человека (тип 403, 409) есть более поздняя форма помещения её в гроб с последующим извлечением её оттуда (тип 709). Таким образом, подтверждается наше предположение о том, что сюжет типа 709 «Волшебное зеркальце» является поздним не только в подгруппе «В», но и во всей группе о гонимой падчерице.

Разберемся с сюжетом типа 511 «Чудесная корова». Он, как и «Золушка», не имеет никакой связи с обрядом инициации, поэтому отнесён нами во вторую, более позднюю, группу цикла. Подобное решение представляется нам верным, несмотря на то, что данный сюжет, отражающий связь человека с чудесными животными, образовался на основе ранних языческих представлений о тотеме. Однако следует помнить, что тотемистическая традиция в сказке сохранялась не только в период матриархата. Это объясняется своеобразной «ностальгией» по минувшим общественным отношениям. Более того, данный случай показывает, что при определении хронологии не всегда можно исходить только из внешних факторов сказочного содержания. Здесь налицо иная плоскость изображения падчерицы и связанной с ней проблемы семейного деспотизма. С развитием цикла эволюционирует художественное сознание, которое, в силу длительной актуальности темы, подвергает проблему стереотипизации. В результате — очередной сюжет, будучи звеном в цикле, перенимает накопленный опыт интерпретации образов. Это позволяет художественному сознанию не связывать напрямую образ с причинами, породившими его, а в силу стереотипа эстетически идеализировать. В этой связи Е.М.Мелетинский отмечает, что сказка на стороне падчерицы не потому, что она добрая или хорошая, а потому, что она жертва тирании. Однако, подчеркивает исследователь, «постепенно в сказку вносится нравственная оценка: падчерица изображается скромной, трудолюбивой и т.д.» [6; 186]. Кстати сказать, в «Золушке» процесс эстетизации прогрессирует, поэтому образ создается на основе чистой эстетики «низкого героя».

Веским аргументом, на наш взгляд, в пользу позднего происхождения второй группы сказок и «Чудесной коровы», в частности, является отсутствие в структуре сюжетов мотива отправки героя

в путь. Как известно, данный мотив характерен для древней формы сказки. Поэтому сюжеты, построенные иначе, — более позднего происхождения [10]. На основании всего сказанного хронологически выстроим сюжеты цикла о «невинно гонимых», состоящего из 9 родственных сюжетов. «Материнскую группу» цикла составляют 7 сюжетов о гонимой героине, из которых 4 входят в подгруппу «А» (о гонимой жене) и 3 — в подгруппу «В» (о гонимой падчерице). Как видно, в основу групповой классификации цикла положен тип номинативного субъекта, т.е. тип главного персонажа сказки.

Наиболее ранним в подгруппе «А» является сюжет типа 707 «Чудесные дети», оказавший незначительное влияние на относительно поздние сюжеты типа 403 «Подменная жена» и 409 «Девушка-рысь». Подгруппа «В», формируясь на конфликте «мачеха-падчерица», представляет собой сравнительно позднее образование. Сюжет типа 408 «Морозко» и примыкающие к нему версии (408А «Падчерица у Бабы-Яги», 408В «Падчерица, посланная за огнем», 480С «Девушка в колодце») появляются раньше сюжетного типа 709 «Волшебное зеркальце», заключающего поздние художественные формы осмысления обряда инициации.

Вторая группа цикла, переняв у подгруппы «В» коллизию мачехи и падчерицы, отказывается от иницированной структуры (в том числе и от мотива отправки героя в путь) и интерпретирует проблему в контексте эстетических принципов. Считаем, что поздним сюжетом группы является тип 510А «Золушка», который, в отличие от «Чудесной коровы» (тип 511), не обнаруживает архаичных элементов, будь то тотемизм или свадебно-обрядовая символика.

Переходным сюжетом цикла можно признать тип 510В «Свиной чехол». Имея ранние корни и относясь к первой группе, он оказывает влияние на формирование сюжета о Золушке, который заимствует композицию второго хода сказки о свином чехле. Усвоив таким образом коллизию мачехи и падчерицы, новый сюжет сохраняет основные мотивы старого — встречу на балу, потерю туфельки, бытовое и предбрачное испытание.

Сюжет «Безручка» (тип 709) возникает на завершающей стадии данного циклообразования, фиксирует начавшийся процесс жанровой диффузии. Об этом свидетельствует стилистическая организация сказки, характерная для новеллистического жанра. Другими словами, «создателя» «Безручки» привлекает не фантастическая красочность, а фабульная занимательность, что является признаком новеллизации сюжета.

Список литературы

- 1 Ведерникова Н.М. Контаминация русской волшебной сказки / Н.М. Ведерникова // Филологические науки. — 1968. — № 2. — С. 7–15.
- 2 Аникин В.П. Теория фольклора / В.П. Аникин. — М.: Изд-во МГУ, 2000 — 408 с.
- 3 Ведерникова Н.М. Сюжет и мотив в волшебной сказке / Н.М. Ведерникова // Филологические науки. — 1970. — № 2. — С. 57–65.
- 4 Афанасьев А.Н. Народные русские сказки / А.Н. Афанасьев. — Т. 1. — М.: Наука, 1985. — С. 122; Зеленин Д.К. Великорусские сказки Пермской губернии / Д.К. Зеленин. — Пг., 1915. — С. 64; Смирнов А.М. Сборник великорусских сказок / А.М. Смирнов. — Пг., 1917. — С. 215; Худяков И.А. Великорусские сказки / И.А. Худяков. — М., 1860–1862. — С. 71.
- 5 Ончуков Н.Е. Северные сказки / Н.Е. Ончуков. — СПб., 1908. — 643 с.
- 6 Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Происхождение образа / Е.М. Мелетинский. — М.: Изд-во вост. лит., 1998. — 240 с.
- 7 Зуева Т.В. Волшебная сказка / Т.В. Зуева. — М.: Прометей, 1993. — 237 с.
- 8 Зуева Т.В. Образы и структурные типы волшебной сказки «Чудесные дети» в традиционной версии восточных славян / Т.В. Зуева // Проблемы изучения русского устного народного творчества. — Вып. 4. — М., 1977. — С. 3–26.
- 9 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. — Л.: Изд-во ЛГУ, 2009. — 274 с.
- 10 Пропп В.Я. Фольклор и действительность / В.Я. Пропп. — М.: Наука, 1999. — С. 83–116.

Д.В. Дьяков

Фольклор циклінің кірігуі және уақыттық межелену ерекшеліктері

Мақала фольклор цикліне енетін шығу тегі жақын сюжеттердің кірігуі (контаминация) және уақыттық межелену (хронология) тәсілдерін зерттеуге арналған. «Жазықсыз қудаланған қаһарман» туралы ертегілер сюжеті мысалында автор фольклорлық кірігуі табиғатын қарастырып, орыс ертегілік прозасында эпопеялықтың көрінуіне ықпал ететін шығармашылық және механикалық бірігу

белгілерін анықтайды. Жанрдың даму тарихына сүйене отырып, автор «жазықсыз қудаланған қаһарман» туралы ертегілердегі баяндау элементтерінің көнелігін және цикл сюжеттерінің уақыттық межеленуін анықтау жөніндегі өзінің тәл әдістемесін көрсеткен.

Кілт сөздер: контаминация (кірігу), циклділік, хронология (уақыттық межелу), сюжет, фольклорлық цикл.

D.V. Dyakov

The specifics of contamination and chronology of the folklore cycle

The article is devoted to the study of the mechanisms of contamination and the chronology of genetically close plots that form folklore cycles. There are various scientific interpretations of contamination and approaches to differentiation of its types. Recognizing that contamination is an Association of stories, scientists argue about the Genesis and mechanisms, the manifestation of the psychology of creativity. On the example of fairy-tale stories about «innocently persecuted heroes», the author explores the nature of folkloric contamination, reveals signs of creative and mechanical consolidation, it contributes to the manifestation of epicism within the Russian fairy tale. Using the history of the development of the genre, the author illustrates his methodology for determining the archaic nature of the narrative elements of fairy tales about «innocently persecuted heroes» and for building a chronology of the plots of the cycle. In this regard, an important role is given to the analysis of the poetics of the fairy tale, the principles of the image of reality, and extra-folklore factors.

Keywords: contamination, cyclization, chronology, plot, folklore cycle.

References

- 1 Vedernikova, N.M. (1968). Kontaminatsiia russkoi volshebnoi skazki [Contamination of a Russian fairy tale]. *Filologicheskie nauki — Philological sciences*, 2, 7–15 [in Russian].
- 2 Anikin, V.P. (2000). *Teoriia folklora [Theory of folklore]*. Moscow: Izdatelstvo MHU [in Russian].
- 3 Vedernikova, N.M. (1970). Siuzhet i motiv v volshebnoi skazke [The plot and motive of a fairy tale]. *Filologicheskiye nauki — Philological sciences*, 2, 57–67 [in Russian].
- 4 Afanasiev, A.N. (1985). *Narodnye russkie skazki [Folk Russian fairy tales]*. Moscow: Nauka [in Russian]; Zelenin, D.K. (1917). *Velikorusskie skazki Permskoi gubernii [Great Russian fairy tales of the Perm province]*. Peterburg [in Russian]; Smirnov, A.M. (1917). *Sbornik velikorusskikh skazok [Collection of Great Russian Tales]*. Peterburg [in Russian]; Khudyakov, I.A. (1860). *Velikorusskie skazki [Great Russian fairy tales]*. Moscow [in Russian].
- 5 Onchukov, N.E. (1908). *Severnye skazki [Northern tales]*. Saint-Peterburg [in Russian].
- 6 Meletinskii, E.M. (1998). *Heroi volshebnoi skazki [Heroes of a fairy tale]*. Moscow: Izdatelstvo vostochnykh literatur [in Russian].
- 7 Zueva, T.V. (1993). *Volshebnaia skazka [Fairy tale]*. Moscow: Prometei [in Russian].
- 8 Zueva, T.V. (1977). Obrazy i strukturnye tipy volshebnoi skazki «Chudesnye deti» v traditsionnoi versii vostochnykh slavian [The images and structural types of the fairy tale «Wonderful Children» in the traditional version of the Eastern Slavs]. *Problemy izucheniiia russkogo narodnogo tvorchestva — Problems of studying Russian folk art*, 4, 3–26 [in Russian].
- 9 Propp, V.Y. (2009). *Istoricheskie korni volshebnoi skazki [Historical roots of a fairy tale]*. Moscow: Izdstelstvo MHU [in Russian].
- 10 Propp, V.Ya. (1999). *Folklor i deistvitelnost [Folklore and reality]*. Moscow: Nauka [in Russian].

Z.K. Temirgazina¹, S.V. Nikolayenko², G.K. Zhakupova¹

¹*Pavlodar State Pedagogical University, Kazakhstan;*

²*P.M. Masherov Vitebsk State University, Belarus*

(E-mail: zifakakbaevna@mail.ru, ns-lk@mail.ru, gulzhana.nk.94@gmail.com)

Space-time continuum in A. Blok's cycle «Poems about the Beautiful Lady»

The article deals with a problem about the space-time continuum on the material of the cycle of poems by A. Blok «Poems about the Beautiful Lady». The analysis of poems is presented, semiotic dominants in the space-time category are revealed. The novelty of the article lies in the fact that the space-time continuum of this cycle of poems has not been studied from the point of view of semiotics. As a result of the work it was revealed that space and time form an indissoluble unity in the cycle. The lyrical hero of Blok in most poems about a Beautiful lady occupies a position between two worlds, on the edge, on the border between this world and the other world. At the same time, in a cycle it is possible to trace finding of the Beautiful Lady in «horizontal» and «vertical» spaces. The next direction in the analysis of space-time relations was the differentiation of linear and cyclic time. All locations and stay of a Beautiful Lady are endowed with respectively positive and negative characteristics. The lyrical hero is as it were between the visible and the invisible, the revealed and the hidden, the manifest and the secret, the real and the unreal. Thus, as a result of the study, we came to the conclusion that the cycle of poems is characterized by the awareness of space and time through the prism of the experience accumulated by the lyrical hero, the expectation of a Beautiful Lady.

Keywords: space, time, chronotope, continuum, semiotics, dominants, lyrical hero, Beautiful Lady.

A series of poems by A. Blok «Poems about the Beautiful Lady» has been of interest for a long time and has been studied by many scientists. The categories of time and space occupy a special place in the poetic picture of the poet's world.

The categories of space and time in their aesthetic interpretation have been extensively and in detail studied even in philosophical science. The works of Aristotle, G.E. Lessing, I.G. Herder, I. Kant, F. Schelling, G.V.F. Hegel and A. Einstein laid a solid foundation for the study of these categories.

The problem of chronotope is one of the central and most interesting in modern literary criticism. Its research is carried out by leading domestic and foreign scientists. The works of M.M. Bakhtin, B.A. Uspensky, Yu.M. Lotman, A.B. Yesina, V.E. Halizeva, A.I. Kovtun, L.G. Babenko, T.Kh. Kerimova, U. Eco, B.K. Maytanov and others are devoted to the study of the category of chronotope. In their works, they reveal the role, significance and functions of time-space in the structure of the artistic whole. According to the basic scientific theories and concepts that have become widespread in literary criticism of the late XX — early XXI centuries, the chronotope is the fundamental concept of the study of being. For «every fact, historical event, artistic monument,... any phenomenon of everyday life inevitably fits into the system of spatio-temporal coordinates» [1; 69].

The continuum category is directly related to the concepts of time and space. The term «continuum» itself means, in the words of I.R. Galperin, «the continuous formation of something, i.e. the undivided flow of motion in time and space» [1; 87]. However, it is possible to analyze motion only if you suspend it and see discrete characteristics in the unfolded parts, which, in interaction, create an idea of motion. Thus, the continuum as a category of a text can be imagined in the most general terms as a certain sequence of facts unfolding in time and space.

The leading role in the development of categories of art space and time belongs to M.M. Bakhtin, who proposed a «consistent chronotopic approach» in the study of an art work. M.M. Bakhtin gave the following definition to the developed concept: «We will call the essential interconnection of temporal and spatial relations artistically mastered in literature is a chronotope (which means «time space « in the literal translation)» [2; 245].

A chronotope plays an important role, since it «determines the artistic unity of a literary work in its relation to reality», and also has «significant genre significance» in literature: «You can directly say that a genre and genre varieties are determined precisely by a chronotope» [2; 247]. So, having arisen in the teaching of M.M. Bakhtin, in recent studies, the chronotope is defined as the structural law of the genre.

Space and time form an inextricable unity in the cycle. As noted by V.N. Toporov, «in the mythopoetic chronotope, time is condensed and becomes a form of space, its new («fourth») dimension. Space, on the contrary, is «infected» with the internally intense properties of time («temporalization» of space), is drawn into its movement ...» [3; 78].

In almost all world mythological systems, space is divided into underground, earthly and heavenly. The Underground is a place where dead souls and evil spirits live; they are associated with chaos and death; Earthly — mortal people and animals live; Heaven is the abode of immortal and powerful gods. The space of the underworld as a whole is hostile and alien to a man, the earthly is ordinary and habitual, and the above-ground is always wonderful and gracious. But nevertheless, the most important property of the mythological space is that it is not separated from time, forming with it a special unity, designated as a «chronotope» [3].

A series of poems about «Beautiful Lady», which tells about the anticipation of the meeting of the lyrical hero with his beloved, begins with the lines: Rest in vain. The road is steep. The evening is beautiful. I knock at the gate. *A long knock* is alien and strict, You scatter a circle of pearls [4, 74].

We see that the lyrical hero overcomes without rest the difficult path uphill (*the road is steep*), reaching the goal in the evening, knocking on the gate, but it turns out he did not reach the goal, because his Beautiful Lady is far away and although he hears a distant knock, and doesn't respond to it. Already the first poem of the cycle sets the theme of the inaccessibility of the Beautiful Lady, her alienation in the space-time continuum from the lyrical hero, unattainability.

The lyrical hero of Blok in most poems about the Beautiful Lady occupies a position between two worlds, on the edge, on the border between this world and the other world — «*alone two-faced*», «*before the coming grave*», crossing the «*boundary line*». It was from this point that he was given the opportunity to contemplate the Beautiful Lady, and it was here that he met her. In the cycle, one can trace the spatial characteristics of this meeting. The Beautiful Lady herself is always located, as it were, in the transcendental space: «*beyond the distant mountains*», in the «*desert valley*», «*in a different distance and in unearthly mountains*», among the luminaries, in height. This indicates a non-world plan for its existence, on the edge of the world, on the horizon where the earth merges with the sky.

In relation to the lyrical hero, the Beautiful Lady is always located somewhere «there»:

«*A patch has appeared somewhere bright and deep in the sky*»,
«*You are alone — in the distance, you will close the last circles*»,
«*The soul soared upwards, and there it found a Star*»,
«*There, over Thy high mountain, a toothed forest stretched*»,
«*A lonely soul cries There, on the other side*».

The lyrical hero himself is in another place, which is far from the Beautiful Lady:

And here, below, in dust, in humiliation, an unknown slave, full of inspiration, sings you. You do not know him; There, in the arches — unknown dusk, Here — the cold of a stone bench. The wind brought from afar Songs of the spring hint, You sleep behind a distant plain, Sleep in a snow sheet. With a tireless ear he catches *A distant call of another soul*... In silence sound stronger *Remote steps*. And suddenly, on the eve of the confinement, I will hear *long steps*. You — alone — in the distance, Will close the last circles...

At the same time, in the cycle one can trace the presence of the Beautiful Lady in the «horizontal» and «vertical» spaces. She is always «*beyond the distant mountains*», in the «*desert valley*», «*in a different distance and in unearthly mountains*», among the luminaries, in height, the mountain is especially often mentioned. This indicates a transcendental, world-wide plan for the existence of a beautiful lady, or rather existence on the edge of the world, on the horizon where the earth merges with the sky or high in the mountains.

Horizontal	Vertical
You sleep behind a distant plain Sleeping in a snow sheet...	Are you lost close or far in the sky? Distant steps sound stronger in silence
She is without thought and without speech On that laughing shore	This is not the first time she has come down to earth But around her crowd for the first time
I will see at the far end A flaming cloud — you.	So by the wandering lights late at night, across the river, Over the sad meadows we meet with you.
You will not fool, anxiety in vain I see the lights on the river.	Soul soared up, and there she found a Star
A lonely soul is crying There, <i>on the other side</i> .	There, <i>above Your high mountain</i> , A serrated forest extended.

The next direction in the analysis of space-time relations was the differentiation of linear and cyclic time. Cyclical time is opposed to the newer, associated with the biblical image of the world — linear time. It arises later than the archaic concept. In Christianity, the world in no way seems either timeless or moving along the «ring of time», as in primitive and pagan cultures. The world is created and has a beginning and will have an end. Cyclical time does not know the concepts of «beginning of the world», «end of the world», everything, as in the world, is repeated in a circle.

On the contrary, biblical «linear time» introduces the obligatory points of the «beginning» and «end» of the world. Cyclical perception is expressed by the nomination of the period of the year: winter, spring, summer, autumn, as well as the representation of repeatability in the names of the days of the week and months [5].

The linear representation is expressed in the opposition: yesterday — today — tomorrow, beginning — end. Nominations operating in the language give us the opportunity to follow the dynamics of the development of perception of spatio-temporal relations in the cycle of verses by Alexander Blok.

The starting points for the perception of time in the cycle is the change of the light and dark parts of the day, as well as the frequency of natural phenomena: day and night, morning, evening, and seasons. Particularly semiotically loaded are twilight and dawn as critical, transitional moments of the daily cycle. It is dusk and dawn that most often appear as signs of the appearance and disappearance of the Beautiful Lady. The poet refers to her — «*Sunset, the mysterious Virgin*». A meeting with her takes place on the border between night and day, between tomorrow and yesterday, because it is a time of uncertainty, mystery, blur, transition. The evening as the time of day is mentioned in the cycle 56 times and is a sign of the approach of the Beautiful Lady. But it is represented by different words: at sunset, I love evening prayer, dusk blue, on the line of sunset fire, it was dark and purple evening, its sunset, its damage, evening. It floods the sunset in spring, did you wait at sunset, the twilight of winter, the twilight descended, the quiet evening shadows, in scarlet dusk, you go into the scarlet dusk, sunset dreams

Morning, the dawn is mentioned 26 times, this time means the disappearance of the image of the Beautiful Lady: the morning after the long night, at the dawn of another spring, I will be with you until the morning, dawn, you, like the dawn, dawn quirks, the night is long, the dawn is pale, the pale dawn.

The night occurs 37 times, the time of waiting and the appearance of the Beautiful Lady. We see that at night the author is waiting for news from a beautiful lady, phrases are telling us about this: by night they were waiting for news, I went out at night, spent all night at the walls, circled all night, he would be at night — a sickle, he left, disappeared into the night.

The day occurs 15 times as a transition period between morning and evening, the moments of the appearance of the Beautiful Lady: every day I come from far away, there will be a day, like a moment of fun, you walked in the daylight, and everyone is afraid to meet the day without feeling the night of approach, a clear day dies away, the days-outbursts of frenzy faded, there will be a day — and the great will be accomplished.

In poems you can notice both linear and **cyclical perception** of time. It is no coincidence that the lyrical hero uses the word «circle» to mean time. In J. Tresidder's «Dictionary of Symbols», the circle means totality, perfection, unity, eternity — a symbol of completeness, completeness, which can embody the idea of both constancy and dynamism. Since the circle is a figure without a clear beginning and end, this is the most important and universal of all geometric forms in mystical teachings. Thus, in A. Blok's view, time is continuously repeating cycles-circles: day — night, winter — summer, life — death [6]. For example:

*do you go into scarlet dusk,
into endless circles,
do you close, flame, endless circles?
You are lonely — in the distance,
close the last circles...
But I believe you will come up and the scarlet dusk will break out,
Closing a secret circle,
in belated movements.*

All locations of the Beautiful Lady are endowed with **positive and negative characteristics, respectively (sadness and joy, winter and spring, dusk and light, etc.)**. But the meeting of the lyrical hero with her takes place on the border between close and alien, closeness and distance, here and there, at a crossroads, bringing together and at the same time distancing different planes of being.

Spring, as the time of year, also carries a certain semiotic burden in the Bloc. It is mentioned in the cycle 28 times:

*the wind brought from afar,
songs of the spring hint;
for the spring holiday of light,
I call my native shadow, come,
do not wait for the dawn,
bring the day with you;
I hear the bell,
in the spring field,
you opened the cheerful windows.*

Other seasons are less significant in the space-time continuum of Blok in the considered cycle of poems. Accordingly, they are used much less frequently, for example, autumn 5 times: *autumn day*, *autumn*, *pale autumn color*.

Winter is mentioned 15 times: you sleep in a blanket of snow, an echo in cold snows, winter has crept imperceptibly, winter will come — you will see, in the twilight of a winter day, cold snowstorms.

The absence of the Beautiful Lady symbolizes cold, permafrost:

*the countries are cold, dumb,
without love, and without spring;
a spring day was replaced by darkness;
a heart dominated over the grave;
and slowly went crazy,
I thought coldly of sweet;
on a cold day, on an autumn day,
I will return there again,
remember this spring sigh,
see the past image.*

For Blok, these temporal characteristics are associated with a special — borderline — state of mind in which it becomes possible to see the Beautiful Lady. This is a **state of sleep-drowsiness or drowsiness**, a state of absorption in Dreams («I heed the call of a troubled life», «I remember the hour of a deaf, sleepless night», «The month is red, white at night», «Someone whispers and laughs», and other verses) that make it possible to achieve vision and providence. The dream is mentioned in the poems of the cycle many times (56 times), each time acting as a way to see your beloved:

*«gifted and see dreams»,
«she will leave... like a fleeting dream»,
«into the arms of azure dreams»,
«a sacred dream to the elect of the worlds»,
«Yes, and I do not return these golden dreams».*

The lyrical hero is, as it were, between the visible and the invisible, the revealed secret, the obvious and the secret, the real and the unreal. Special visual effects are also associated with this, meeting with the Beautiful Lady: it is often **accompanied by a fog that** separates the hero from his Beloved, while the fog remains the border of mobile and transparent. The fog is described in poems many times (27) and appears as a sign of communication with the other world, where the Beautiful Lady comes from, it is like a harbinger of its appearance. It appears in the fog and disappears in it: the evening was foggy, the shadows lay softly, the night flowed through the fog of dreams, before you... the fog rises, but your light shines and suddenly disappeared — into the distant fogs, you passed through the blue ways, behind you the fog was swirling.

Thus, as a result of the study, we came to the conclusion that for the cycle of poems it is characteristic to realize space and time through the prism of the experience accumulated by the lyrical hero, the expectation of the Beautiful Lady. Her appearance takes place unchanged in a dream or in fog as the boundaries between two worlds. The time of the appearance of the Beautiful Lady is also not accidental: it is associated with the seasons, in particular, with the spring, endowed with positive associations. Her absence occurs in the cold season, in winter, when the lyrical hero plunges into darkness and cold. In addition to dividing into seasons, a meeting with the muse takes place at a strictly defined time of the day (evening, twilight). Night and day are the waiting times for Her to appear. You can also notice that the muse is a poet only at a dis-

tance, it is high, above meadows and mountains, closer to the sky, or there is an obstacle in the form of landscape objects or other objects between the lyrical heroes.

References

- 1 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. — М.: УРСС, 2007. — 139 с.
- 2 Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе: очерки по исторической поэтике / М.М. Бахтин. — М.: Худож. литература, 1975. — 455 с.
- 3 Топоров В.Н. Пространство и текст / В.Н. Топоров. — М.: Наука, 1983. — 358 с.
- 4 Блок А. Сборник произведений / А. Блок. — М.: Государственный дом печати, 1960. — 108 с.
- 5 Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы / Д.С. Лихачев. — М.: Наука, 1971. — 286 с.
- 6 Трессидер Д. Словарь символов [Электронный ресурс] / Д. Трессидер. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. — 108 с. — Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/
- 7 Темиргазина А.Б. Категория хронотопа в свете современных научных концепций литературоведения // Филологические науки в России и за рубежом: материалы Междунар. науч. конф. (февраль 2012 г.). — СПб.: Реноме, 2012. — С. 6–9.

З.К. Темиргазина, С.В. Николаенко, Г.К. Жакупова

А. Блоктың «Әдемі Ханым туралы өлеңдер» цикліндегі кеңістік-уақыттық континуум

Мақала А. Блоктың «Әдемі Ханым туралы өлеңдері» циклі материалы бойынша кеңістік-уақыттық континуумды зерттеуге арналған. Өлеңдерге талдау жасалды, кеңістік-уақыт категориясындағы семиотикалық доминанттар анықталды. Мақаланың жаңалығы — бұл семиотика тұрғысынан өлеңдердің осы циклінің кеңістіктік-уақыттық континуумы бұрын зерттелмеген. Жүргізілген жұмыстың нәтижесінде кеңістік пен уақыт цикліде ажырамайтын бірлікті құрайды. Блоктың лирикалық кейіпкері әдемі ханымдар туралы көптеген өлеңдерде екі әлем арасында, шетінде, осы әлем мен әлем арасындағы шекарада орын алады. Сонымен қатар, цикліде әдемі ханымның «көлденен» және «тік» кеңістіктерде болуын байқауға болады. Кеңістіктік-уақыттық қатынастарды талдаудың келесі бағыты сызықтық және циклдік уақытты дифференциациялау болды. Әдемі ханымның барлық орналасқан және орналасқан жері оң және теріс сипаттамаларға ие. Лирикалық кейіпкер көрінетін және көрінбейтін, айқын және қазына, айқын және құпия, нақты және нақты емес арасында. Осылайша, зерттеу нәтижесінде, біз өлең циклі үшін лирикалық кейіпкер жинаған тәжірибе, әдемі ханымның үміті арқылы кеңістік пен уақытты сезіну тән деген қорытындыға келдік.

Кілт сөздер: кеңістік, уақыт, хронотоп, континуум, семиотика, үстемдік, лирикалық қаһарман, Әдемі Ханым.

З.К. Темиргазина, С.В. Николаенко, Г.К. Жакупова

Пространственно-временной континуум цикла А. Блока «Стихи о Прекрасной Даме»

Статья посвящена исследованию пространственно-временного континуума на материале цикла стихотворений А. Блока «Стихи о Прекрасной Даме». Представлен анализ стихотворений, выявлены семиотические доминанты в пространственно-временной категории. Новизна статьи заключена в том, что ранее не изучался пространственно-временной континуум данного цикла стихотворений с точки зрения семиотики. В результате проведенной работы было выявлено, пространство и время образуют в цикле неразрывное единство. Лирический герой Блока в большинстве стихотворений о Прекрасной Даме занимает позицию между двумя мирами, на краю, на границе между этим миром и миром иным. Вместе с тем, в цикле можно проследить нахождение Прекрасной Дамы в «горизонтальном» и «вертикальном» пространстве. Следующим направлением в анализе пространственно-временных отношений является дифференциация линейного и циклического времени. Все места нахождения и пребывания Прекрасной Дамы наделяются соответственно позитивными и негативными характеристиками. Лирический герой находится как бы между видимым и невидимым, явленным и сокровенным, явным и тайным, реальным и нереальным. Таким образом, в результате исследования авторами сделан вывод, что для цикла стихотворений характерно осознание пространства и времени сквозь призму накопленного лирическим героем опыта, ожидания Прекрасной Дамы.

Ключевые слова: пространство, время, хронотоп, континуум, семиотика, доминанты, лирический герой, Прекрасная Дама.

References

- 1 Halperin, I.R. (2007). *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniia [Text as an object of linguistic research]*. Moscow: URSS [in Russian].
- 2 Bakhtin, M.M. (1975). *Formy vremeni i khronotopa v romane: ocherki po istoricheskoi poetike [Forms of time and chronotope in the novel: essays on historical poetics]*. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 3 Toporov, V.N. (1983). *Prostranstvo i tekst [Space and text]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Blok, A. (1960). *Sbornik proizvedenii [Collected Works]*. Moscow: Gosudarstvennyi dom pečati [in Russian].
- 5 Likhachev, D.S. (1971). *Poetika drevnerusskoi literatury [Poetics of Old Russian Literature]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Tressider, D. (2001). Slovar simvolov [Dictionary of Symbols]. Moscow: FAIR-PRESS. *gumer.info*. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/ [in Russian].
- 7 Temirbolat, A.B. (2012). Katehoriia khronotopa v svete sovremennykh nauchnykh kontseptsii literaturovedeniia [Category of a chronotope in the light of modern scientific concepts of literary criticism]. Proceedings from Philology in Russia and abroad: *Mezhdunarodnaia nauchaia konferentsiia (fevral 2012 h.) — International Scientific Conference* (pp. 6–9). Saint Petersburg: Renome [in Russian].

L.M. Kharitonova, N.A. Zyablova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: novoedelo@yandex.ru)*

New approaches to the study of L.N. Tolstoy's creative work

The article presents a comparative description of several scientific approaches to the study of L.N. Tolstoy's creativity. The author mainly compares the ways of studying the writer's personality and creativity in the Soviet academic literature and the latest science of the last twenty years. In the Soviet years, the fundamental foundations of Tolstoy studies were laid, which are still the basis for understanding the writer's artistic world. However, according to the authors, there was a significant ideological emphasis in the study of the writer's work, made by Lenin, who called Tolstoy a mirror of the Russian revolution. The article analyzes the main trends of post-Soviet Tolstoy studies. Special attention is paid to the research of the writer's spiritual and religious world, which significantly changes the idea of Tolstoy as an ideologue of the revolution. The authors conclude that there is a significant change in the interpretation of the personality and creativity of the great Russian writer.

Key words: study of L.N. Tolstoy's work, Soviet literary studies, interpretation, post-Soviet literary studies, religious thinker.

At different times, literary scholars used different methods and approaches in the study of literary works. Sustained attention to L. Tolstoy's legacy is evidence that it remains the most important factor in culture in 21st century. However, in modern science to this day there is no universally accepted concept of his creative work, «every time... It turns out to be a problem» in both the research understanding and the reader's understanding.

Modern literary scholars see the reason for the difficult reading of his works in that Tolstoy was not previously viewed as a thinker or spiritual mentor. Mostly literary scholars of the Soviet period focused on its importance in shaping social and political development. Therefore, for all the variety of points of view on the Tolstoy's phenomenon, the purpose of the modern researcher of his heritage should be to identify «the true essence of the writer, the deep meaning of his throwing».

Literary scholars of our time — A.S. Kondratiev, M.Y. Belyanin pay close attention to the poetry of his works and emphasize the identification of the peculiarities of artistic detail. At the same time, in their opinion, the spiritual component of L. Tolstoy's works, concluded in his texts, was previously completely ignored, and if we find its mention in the works of literary scholars of the 20th century, the study does not go beyond the boundaries of long-existing and proven works, noting the existing religious component in the texts as Tolstoy's confirmation of Christian purity. Therefore, modern literature believes that the artistic heritage of the writer needs a new interpretation that meets his artistic and philosophical principles.

In view of the task set, it is necessary to expand the limits of perception of patterns and to try again to understand the spiritual dominants of the writer's consciousness. For this reason, Belyanin and Kondratiev consider the comment of V. Remizov to be fair: «We do not have a developed concept of Tolstoy's worldview». This judgment has not lost its relevance and reflects the state of modern Tolstoy's science in general.

The lack of an established scientific concept of the history of Russian literature led researchers to a distorted perception of Tolstoy's worldview. A typical example of such an attitude to Tolstoy's heritage is the article of N.I. Prutskiy «L.N. Tolstoy, History, Modernity», in which the researcher, by virtue of a known installation, distorts the content of his teachings, offering his interpretation, which goes back to Leninist postulates.

Characterizing the state of modern literature science, it can be concluded that the focus of research attention on the methodology of analysis of texts goes back in one way or another to Marxist-Leninist methodology, despite all polemicity and even opposition to the source of post-Soviet scientific thought. Tolstoy's science of the Soviet period was methodologically based on articles expressing V. Lenin's view about Tolstoy. According to him, in the work of the writer there is a protest... «Against the impending capitalism, ruin and disallowing of the masses, which was to be generated by the patriarchal Russian village» [1; 63]. In the-

se words, Lenin wanted to express the importance of Tolstoy-Artist. «Tolstoy is funny, as the prophet who discovered new recipes for saving mankind — and therefore very little foreign and Russian «Tolstoyans» who wished to turn into dogma just the weakest side of his teaching. Tolstoy is great as an expression of the ideas and sentiments that have developed among millions of Russian peasants by the time of the bourgeois revolution in Russia. Tolstoy is original, for the totality of his views, taken as a whole, expresses just the peculiarities of our revolution as a peasant bourgeois revolution» [1; 66]. Lenin believes that it was this protest that gave rise to him with the peasants, and the mighty element of peasant sentiment was took over by the author.

Consequently, the concept of his creative work of that time was this: his texts express a slice of the views of the widest popular masses in Russia (and it is village, peasant Russia). Tolstoy shares the view of a patriarchal, naive peasant; he transfers his psychology to his criticism, to his teaching. Tolstoy in Soviet times presented to all the writer both contradictory and holistic, he is a critical artist-denunciator, whose world perception was caused by sharp change of norms and centuries of entrenched foundations of pre-revolutionary Rus. Accordingly, Tolstoy's works of the Soviet study is characterized by their perception mainly as an illustration of the social failure of the people.

Famous critics and literary scholars G.V. Plehanov, S.P. Bychkov, M.B. Khrapchenko belong to judgements about the influence of the environment on the writer. They consider a religious artist and thinker based on a class approach, arguing that the spiritual crisis he suffered in 1870–1880 is due to the influence of society, in which he becomes a writer on matters of everyday life of the highest class. The causes of the crisis should not be sought in its life circumstances, but attention should be paid to the social factor of their emergence. As the root cause in his work, M.B. Khrapchenko points to the writer's impressions of the people's liberation movements and the protest of peasants who lived in patriarchal society and by all forces opposed to the offensive of capitalism.

In the works of the above-mentioned literary scholars, we see an emphasis only on the social impact on the creative work of the writer. Its origins and meaning are explained by the logic of the revolutionary democratic movement. G.V. Plekhanov does not comply with his judgment with the peculiarities of the phenomenon of Tolstoy consciousness: «The brewing and completion of the fracture in Tolstoy's worldview lies between two democratic ups in the country — 1859–1861 and 1879–1880» [1; 12].

As well, one of the main Soviet methodological settings of the study of L. Tolstoy's creative work is the provision that the works of the writer have a pronounced Christian dominant. [2; 58]. In the perception of D.S. Mezhkovsky — poet, literary critic and religious philosopher — Tolstoy is a living embodiment of Christian spirituality and the embodiment of true Orthodoxy (he... «Oddly to say, more ecclesiastical than the church itself, more Orthodox than Orthodoxy itself»). «If you have excommunicated Tolstoy from the church, you will excommunicate us all because we are with him and we are with him because Christ is with him» [3; 143]. The literary critic, publicist and religious philosopher V.V. Rosanov also held the opinion about the fertile influence of the writer on moral culture: «Tolstoy... there is a huge religious phenomenon, maybe — «the greatest phenomenon of religious Russian life in the 19th century» [4; 17].

Today, most of the researchers of creative heritage of L. Tolstoy (V.S. Sabirov, O.S. Soina, O.A. Kirichenko, etc.) refute Mezhkovsky's judgment, because his judgment «not only does not reveal the logic of Tolstoy's own reasoning, but even obscure it, because the true position is D.S. Mezhkovsky himself, not Tolstoy, and therefore it is not clear how the «true» church can be, which is so easily abandoned, and excommunication from such a church is necessary only because, that «they» are with Tolstoy, and what then is her «truth» if Christ is not with her?» [5; 112].

I.A. Yesaulov continued the ideas of V.V. Rosanov and D.S. Mezhkovsky. His research echoes their writings: «The understanding in the artistic work of the Christian essence of man and the Christian picture of the world testifies to the Christian tradition itself» [4; 71]. He agrees with their judgment that there are no characters, personalities, heroes and even actors in the works of Tolstoy. There are only «contemplating», «suffering» people, victims who do not give themselves up to fight, but humbly accept the flow of natural-animal life (for example, Anna Karenina) [4; 34].

We cannot say unequivocally that the spiritual component of L. Tolstoy's works is not of interest to literature in modern times. Tolstoy's spiritual searches as a subject of study still attract the attention of some scientists (for example, B.I. Bursova, G.J. Galagan), but it should be noted that today they are less relevant for modern science. In a different way, Tolstoy's texts were interpreted during the Soviet period. Tolstoy, according to them, came from the idea of good, which should be unconditional and absolute. He was longing

for absolute good. Related to this quest for absolute good is his preaching of non-opposition to evil, his philanthropic activities. It is hard to disagree with their judgment, and modern literature accepts this view.

For Tolstoy's studies of the present day, these provisions of the above-mentioned literary scholars are not clearly perceived as correct, as in the 2000s the works see the status of the human person as somewhat vulnerable and downplayed. The early position does not so much clarify the essence of Tolstoy's world perception as it moves further away from the thinking reader, who tries to understand the logic of the reasoning of literary scholars, who prove without appeal that the true religious nature of Tolstoy is by nature a synthesis of Orthodox and pagan (evidence of this can be given by the phrase Merezhkov «divine animality»). Strange for modern literature is their assumption that the abyss of the animal beginning in every person, about whom Tolstoy writes, can protect the person from destruction and death.

Thus, modern researchers (A.B. Tarasov, I.A. Yesaulov, A.S. Condratiev, M.Y. Belyanin and others) do not share the view of Soviet literary scholars about the writer's proximity to coups and revolution, proving that «the Russian Revolution was a kind of celebration of Tolstoy». If you consider him a revolutionary writer, not in a broad sense. In it is necessary to see first of all a close spiritual mentor, but not a social reformer. The social and moral improvement of society that the writer proposed could be achieved by a non-violent change in its structure, and love, which «is God, is life itself» [5; 76].

Literary scholars and critics who revealed the «charge of revolution» in his novels distort his spiritual appearance. L. Tolstoy distanced himself from revolutionary axiology; he recognized the moral crisis of Russian reality, the root cause of which was the coup. Modern literature does not take seriously the comments of E.P. Andreyeva, published in her work «Tolstoy-Artist in the Last Period of Activity»: «The Revolution captured the writer with strength, the justice of its liberation ideas» [5; 64].

Taking into account the religious and proximity to the revolution, the complex consecration of the image of man in the work of L. Tolstoy in the literature of the 20th century was not studied. The situation changed after the publication N.G. Nabiev's monograph «Man in L.N. Tolstoy's World». In it, we see an analysis of the existence of man in the historical process and his self-determination in the family relations presented in the texts of Tolstoy. Nevertheless, in his work we do not find a generic description of aspects of human existence. They have not explored the previously unresolved problems of finding the meaning of life, the formation of personality and faith. The dignity of his monograph can be considered important observations over the artistic embodiment of man in Tolstoy's work, conclusions about the peculiarities of the human soul of Tolstoy, supported by rich material. At the same time, it is necessary to recognize that the content of the inner life of the heroes of Tolstoy remained not covered by the researcher.

N.G. Nabiyev reveals the most important feature of the image of man in the work of L. Tolstoy. For the Tolstoy-artist, the main goal and the highest criterion of artistic character is a person who «can be improved to Christ, she as an earthly beginning through spiritual self-improvement, i.e. through the development of those natural spiritual beginnings that are invested in it by nature itself, can reach the ideal of Christ» [5; 78]. In her research, E.V. Pechurova pays close attention to the study of Evangelical quotations in the work of the late Tolstoy, which are «carriers and exponents of both the idea of a particular work and the writer's religious and moral views» [6; 59].

In recent decades, scientists from the humanitarian fields of knowledge have actively used the achievements of psychology in the study of their disciplines, which has been reflected in literature. Researchers began to try to interpret literary works in the light of the theory of archetypes of K. Yung. The theory of the collective unconscious, or the theory of archetypes, has contributed to active work on the study of the psychology of literary creativity and those patterns involved in the process of creating images, and has also contributed to the development of rethinking artistic texts from the perspective of psychology.

Collective unconscious is expressed inadvertently in sleep, in delusions, speech errors, but it can be activated by methods, associations. They explain the relationship between writer's creativity and reading perception with mental activity responsible for creating archetypal images in consciousness. The result of this activity depends on many factors not fully determined by psychology. Careful consideration is required by the ratio of natural and social, individual and collective beginnings in the psyche, as it finds its realization in the object of art.

The interpretation of the artistic text from the perspective of the theory of the collective unconscious, according to scientists, can add some specificity and clarity to the study of this issue. It focuses on the universal part of the reader's psyche and separates the individual inherent in the literary hero from the social-typical one.

Dream in a literary work is an oneirical text, i.e. a difficult organized story invented by the author of dream, having external and internal speech, description, narrative episodes, remakes, comments including fragments of self-analysis and interpretations. «One of the tasks of philological work is to study the poetry of dream, which is the origin not of the Unconscious Dream, but of the author's plan, i.e. Conscious, however realistic and vital a literary dream is depicted», T. Teperic writes in his article («Literary Dream: Terminological Aspect») [7; 30].

V.V. Saveleva, T. Teperik, Y.P. Polonsky, D.A. Nechaenko are united in the opinion that the addressee of creativity is definitely the author. Tolstoy himself is the epitome of the highest forces, the creator of the reality of the world of literary work and heroes who see dreams. That is why the writer is the first addressee. Tolstoy can show or hide it in different forms. Material for dreams of characters is the author's own dreams (for example, the dream of A. Balkonsky, seen by him before his death, echoes the dream of L. Tolstoy), philological analysis of the text — descriptions of the sleep of a hero, etc. In episodes describing character dreams, the author of «War and Peace» does not control them, grants them freedom of action, and does not try to unify human nature at the level of metaphysical, unreal being, as he tries to unify it in the world real. Because in Tolstoy's artistic world, while the character is alive, the reader cannot know for sure what the next dream, dictated by feeling, thoughts and sensations, he will see.

V.I. Porudominsky and V.V. Saveleva believe that in his works there is a connection between the world of sleep and the theme of death and in proof give an example from «Childhood». Awakening the main character from sleep, describing the shame and irritation he experiences towards the awakened Carl Ivanovich. To explain her unexpected tears, Nicolinka invents a terrible, «bad dream» — «as if maman died and she is carried to be buried» [8; 129]. As we remember, an invented dream will be precognitive dream.

Thus, L. Tolstoy's works consist of describing dream as the natural domestic and biological time of human being and describing character dreams as a special area of borderline being consciousness, subconscious and feelings.

As a result of the study of new approaches to the interpretation of L. Tolstoy's creativity, we can conclude that modern science has not fully overcome the temptation to previously tested approaches to the study of works, which sometimes leads to a clear lack of provisions and conclusions about the creative searches of the writer. However, it is worth recognizing that Tolstoy's science of the present day reflects the topical problems of interpreting creative searches of the writer, artist and thinker, among which the most significant attitude of the writer to the revolution and Orthodox faith, continuity of stages of his creative searches, artistic concept of man seem.

References

- 1 Тарасов А.Б. В поисках высшей правды / А.Б. Тарасов // Литературная учеба. — М., 2001. — № 6. — С. 178–184.
- 2 Есаулов И.А. Пасхальность русской словесности / И.А. Есаулов. — М.: КРУГЪ, 2004. — 548 с.
- 3 Мережковский Д.С. Революция и религия / Д.С. Мережковский // Л.Н. Толстой: pro et contra — СПб, РХГИИ, 2000. — 984 с.
- 4 Есаулов И.А. Христианский реализм как художественный принцип Пушкина и Гоголя / И.А. Есаулов // Гоголь и Пушкин: Четвертые Гоголевские чтения. — М.: КДУ, 2005. — 105 с.
- 5 Ремизов В.Б. Л.Н. Толстой: диалоги во времени / В.Б. Ремизов. — Тула: ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 1998. — 121 с.
- 6 Печурова Е.А. Библийские цитаты в поздних произведениях Л.Н. Толстого / Е.А. Печурова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2018. — № 4. — С. 55–61.
- 7 Савельева В.В. Художественная гипнология и онейропозитика русских писателей / В.В. Савельева. — Алматы: Жазушы, 2013. — 520 с.
- 8 Порудоминский В.И. Сны и сновидения в духовных исканиях Толстого / В.И. Порудоминский // Человек. — М., 1997. — № 6. — 149 с.

Л.М. Харитонова, Н.А. Зяблова

Л.Н. Толстой шығармашылығын оқудағы жаңашыл көзқарастар

Мақалада Л.Н. Толстойдың шығармашылығын зерттеудің бірнеше ғылыми тәсілдерінің салыстырмалы сипаттамасы берілген. Осыған сәйкес кеңес әдебиеттануындағы және соңғы жиырма жылдықтағы жазушының жеке басы мен шығармашылығын зерттеудің жолдары қарастырылды. Кеңес жылдары толстойтанудың іргелі негіздері қаланды, олар қазір де жазушының көркем әлемін ұғыну үшін негіз

болып табылады. Алайда, авторлардың пікірінше, Толстойды орыс төңкерісінің айнасы деп атаған, Ленин жасаған жазушының шығармашылығын зерттеуде айтарлықтай идеологиялық екпін болды. Мақалада посткеңестік толстойтанудың негізгі тенденциялары талданып, жазушының рухани және діни әлемін зерттеуге ерекше назар аударылды. Осы негізде авторлар ұлы орыс жазушысының тұлғасын және шығармашылығын зерделеудегі интерпретативті ұстанымдардың өзгеруі туралы қорытындыға келді.

Кілт сөздер: Л.Н. Толстойдың шығармашылығын зерттеу, кеңестік әдебиеттану, интерпретация, посткеңестік әдебиеттану, діни ойшыл.

Л.М. Харитонова, Н.А. Зяблова

Новые подходы в изучении творчества Л.Н. Толстого

В статье представлена сравнительная характеристика нескольких научных подходов к изучению творчества Л.Н. Толстого. Преимущественно сравниваются пути изучения личности и творчества писателя в советском академическом литературоведении и новейшей науке последних двадцати лет. В советские годы были заложены фундаментальные основы толстоведения, которые и сейчас являются базой для постижения художественного мира писателя. Однако, по мнению авторов, имелся значительный идеологический акцент в изучении творчества писателя, сделанный Лениным, который назвал Толстого зеркалом русской революции. Авторами проанализированы основные тенденции постсоветского толстоведения, особое внимание уделено было исследованиям духовного и религиозного мира писателя, значительно меняющим представление о Толстом как об идеологе революции. Авторы приходят к выводу о значительной смене интерпретативных установок в изучении личности и творчества великого русского писателя.

Ключевые слова: изучение творчества Л.Н. Толстого, советское литературоведение, интерпретация, постсоветское литературоведение, религиозный мыслитель.

References

- 1 Tarasov, A.B. (2001). V poiskakh vysshei pravdy [In search of the highest truth]. *Literaturnaia ucheba — Literary study*, 6, 178–184 [in Russian].
- 2 Yesaulov, I.A. (2004). *Pashalnost russkoi slovesnosti [Paschality of Russian literature]*. Moscow: Kruh [in Russian].
- 3 Merezhkovsky, D.S. (2000). Revoliutsiia i relihiia [Revolution and Religion]. *L.N. Tolstoi: pro et contra — L.N. Tolstoy: pro et contra*. Saint-Petersburg: RHHH [in Russian].
- 4 Yesaulov, I.A. (2005). Hristianskii realizm kak khudozhestvennyi printsip Pushkina i Hoholia [Christian realism as Pushkin and Gogol's art principle]. *Hohol i Pushkin: Chetvertye Hoholevskie chteniia — Gogol and Pushkin: The fourth Gogol readings*. Moscow: BHU [in Russian].
- 5 Remizov, V.B. (1998). *Tolstoi: dialohi vo vremeni [L.N. Tolstoy: dialogues in time]*. Tula: THPU imeni L.N. Tolstoho [in Russian].
- 6 Pechurova, E.A. (2018). Bibleiskie tsitaty v pozdnykh proizvedeniiakh L.N. Tolstoho [Biblical quotations in the later works of L.N. Tolstoy]. *Vestnik Karahandinskogo universiteta. Serii Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Series Philology*, 4, 55–61 [in Russian].
- 7 Savelyeva, V.V. (2013). *Hudozhestvennaia hipnolohiia i oneiropoetika russkikh pisatelei [Artistic hypnology and oneiropoetics of Russian writers]*. Almaty: Zhazushi [in Russian].
- 8 Porudominsky, V.I. (1997). Sny i snovideniia v dukhovnykh iskaniiakh Tolstoho [Dreams and Dreams in the Spiritual Searches of Tolstoy]. *Chelovek — Man*, 6, 149–160 [in Russian].

Е.А. Новосёлова¹, О.А. Иост¹, П.В. Алексеев²¹Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, Казахстан;²Горно-Алтайский государственный университет, Россия

(E-mail: elena_kharchenko1@mail.ru)

Поэтика времени и пространства в лирике Ольги Григорьевой

Статья посвящена рассмотрению пространственно-временной организации творчества современного русскоязычного поэта и писателя, журналиста и литературного критика, создателя единственного в мире Музея имени Анастасии Цветаевой, яркого представителя творческой интеллигенции Казахстана Ольги Николаевны Григорьевой. Предметом анализа является художественный хронотоп лирики Ольги Григорьевой, выявление специфики которого дает представление о своеобразии творчества и личности автора, вписанного в Павлодарскую региональную литературу и мировой литературный процесс. Изучение пространственно-временной организации художественных произведений О. Григорьевой позволяет глубже постичь особенности авторской картины мира, выявить своеобразие ее философско-поэтической концепции бытия. Демонстрируя любовь к родному пространству (представленному концептами города, степи, страны и т.д.), Григорьева не может ограничиться конкретной пространственно-временной точкой, она расширяет границы своего мира, перенося это чувство на «чужое» пространство. Итогом статьи является определение вклада О. Григорьевой в укрепление межнационального сотрудничества, диалога поколений, оживление литературной деятельности Павлодарского Прииртышья в контексте общекзахстанских культурных процессов.

Ключевые слова: Ольга Григорьева, хронотоп, время, пространство, литературное творчество, региональная литература, русскоязычная литература Казахстана.

Ольга Николаевна Григорьева — яркая представительница русскоязычной литературы Казахстана, в чьем творчестве Павлодарское Прииртышье прочно вошло в общий контекст литературы Казахстана.

О. Григорьева родилась в 1957 г. в Новосибирске. Будучи выпускницей факультета журналистики Казахского государственного университета, приехала в Павлодар в 1979 г. Она автор более двадцати поэтических и прозаических сборников, изданных в Павлодаре, Алматы, Москве; член Союза журналистов Казахстана, Союза российских писателей; журналист областной газеты «Звезда Прииртышья»; создатель Музея имени А. Цветаевой и инициатор проведения ежегодного Цветаевского ко-стра в Павлодаре. Произведения Григорьевой активно печатаются: входят в состав антологий (например, «Современное русское зарубежье», М., 2005); альманахов (например, «Южная звезда» и «Ковчег», Ростов-на-Дону); сборников (например, «Омская муза», «Омск театралный»); журналов (например, «Студенческий меридиан», Москва; «Сибирские огни», Новосибирск; «Складчина», Омск; «Простор», Алматы; «Нива», Астана) и мн. др. О. Григорьева активно сотрудничает с начинающими литераторами и с интересом следит за современным литературным процессом; занимается изучением культурного наследия Павлодарского Прииртышья. Многие произведения автора переведены на казахский язык; есть переводы отдельных стихотворений на английский, болгарский и итальянский языки.

Актуальность исследования творчества О. Григорьевой связана с необходимостью изучения региональной литературы, определившей тенденцию современного казахстанского литературоведения, в котором региональный аспект представляет одно из наиболее активно развивающихся направлений.

Кроме того, творчество О. Григорьевой отражает характерную для современного литературного процесса Казахстана особенность, связанную с отмеченной Ж.Ж. Толысбаевой тенденцией влияния «провинциальной поэзии как альтернативно-нового типа художественно-эстетического мировидения», когда «процесс самособирания поэзии в новое эстетическое единство начинается в провинции» [1].

Актуальность обращения к лирике О. Григорьевой определяется и тем, что изучение ее поэтики началось не так давно. Интересны этюды о поэзии О. Григорьевой Н.Г. Шафера [2]. Упомянется лирика поэтессы в работе С.В. Ананьевой, Т.В. Кривошаповой, в целом посвященной современной русскоязычной литературе Казахстана [3; 108]. Рассмотрению отдельных черт поэтики автора посвяще-

ны исследования павлодарских литературоведов — Е.П. Гараниной [4] и Л.Е. Токатовой [5]. Определенное обобщение данных о личности Григорьевой можно найти в заметках поэта, журналиста, музыковеда Р. Жумановой, которая «сразу, «с первых нот», обнаружила и радостное любому творцу созвучие с собственными строчками, и покоряющую искренность, и ту самую гениальную простоту, к которой мы все, в конечном счете, стремимся...» и считает ее одной из «людей окраин», которые «спасают от распада современную культуру поэтического Слова» [6].

Предметом рассмотрения данной статьи является художественный хронотоп преимущественно лирики Ольги Григорьевой, выявление специфики которого дает представление о своеобразии творчества и личности автора, вписанного в Павлодарскую региональную литературу, но и выходящего на просторы общекзахстанского и мирового литературного процесса.

Вопросы пространственно-временной организации художественного мира лирических произведений — актуальная литературоведческая проблема. Не вдаваясь в детали развития теории хронотопа и практики его анализа в творчестве конкретных художников слова, отметим, что основателем ее является М.М. Бахтин, определивший хронотоп в качестве «формально-содержательной категории», отражающей «существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений, художественно освоенных в литературе... Приметы времени раскрываются в пространстве, и пространство осмысливается и измеряется временем... Этим пересечением рядов и слиянием примет характеризуется художественный хронотоп» [7; 235]. Идеи М.М. Бахтина в дальнейшем получили развитие в трудах Д.С. Лихачева, Ю.М. Лотмана, Н.К. Гей, Г.М. Фридендера, Б.А. Успенского, С.Ю. Нехлюдова и других. В зарубежной науке теоретические аспекты хронотопа (как часть популярного на Западе бахтинского наследия) были предметом обсуждения Д. Фрэнка, Р. Барта, Леви-Стросса, Ж. Дерриды, М. Хайдеггера и других.

Время и пространство в качестве универсальных категорий литературного произведения являются одним из наиболее распространенных вопросов современного литературоведения, в том числе и в Казахстане. Пристальное внимание теоретическим и практическим вопросам художественного хронотопа уделяется, например, в работах Е.Д. Турсунова [8], Н.О. Джуанышбекова [9], В.В. Савельевой [10], С.В. Ананьевой [11], А.Б. Темирболат [12] и многих других.

Данная статья является попыткой анализа специфики функционирования категории времени и пространства в художественном творчестве О. Григорьевой с интенцией выявления своеобразия ее личности, играющей серьезную роль в современной культурной жизни.

Основываясь на идее о неразрывном единстве времени и пространства художественного текста, начнем анализ с категории времени. У О. Григорьевой выделяются разные формы времени: биографическое (в стихотворениях, посвященных разным периодам жизни лирической героини — детству, юности, зрелости); историческое (в стихотворениях, характеризующих смену эпох, значимых для страны событий или говорящих о взаимодействии прошлого, настоящего и будущего); космическое (при определении места человека во вселенской истории); календарное (при характеристике смены времен года, веков); суточное (при описании разных времен суток — утра, дня, вечера и ночи). Художественное время при этом подчеркнуто субъективно, связано с личными переживаниями лирической героини: «Так вечен, велик, зеркален / Закат над большой рекой, / Так тих наш зелёный остров, / Что времени рвётся нить» [13; 4].

Жизнь дается человеку лишь единожды, и время, по Григорьевой, — своеобразное мерило, откладывающее на шкале ценностей вклад каждого человека в судьбу Вселенной: «Время понять, что не малость, а милость / Жизнью дарованный каждому срок. / Время ответов» [13; 305]. Вечное соседствует с временным; главное — не упустить истинно ценное, прожить, благодаря Творцу. Человек не совершенен по своей сути, часто бывает атакован страстями и сомнениями. В этой борьбе нет победителей и проигравших; она вечна, как мир. Нехватка времени наиболее отчетливо ощущается, когда протекает мимо, отнимая драгоценные для творчества мгновения, схожего с поездом «Красная стрела», со сном, обмороком, провалом в памяти.

Время жизни измеряется переменной времен года, подчеркивающей цикличность человеческого бытия. Оно летит, ускользает, оставляя лирическую героиню далеко позади. В поэзии Григорьевой выделяется целый пласт лексики с временным значением: числа, дни, смена веков, времен года, времен суток. Это многообразие объясняется степенью важности категории времени для поэтессы, стремлением увидеть себя в бесконечном потоке жизни.

Частым приемом связи времен в творчестве О. Григорьевой являются воспоминания. Воспоминания — это своеобразный мост между прошлым и настоящим, который дает возможность восстано-

вить события, переосмыслить собственные поступки. Кроме того, воспоминания — это художественное средство, благодаря которому лирическая героиня оказывается в прошлом, зачастую — в своём беззаботном детстве. Атрибуты того времени — обостренное чувство прекрасного, восхищение природой: «Дождь, и град, и чудо радуги! / Я скорей бегу домой. / Две большие пули-градинки / В кулачке несу с собой» [13; 22]. Время настоящее — безжалостное, разделяющее родных людей, вносящее ощущение трагичности человеческой жизни: «Что ж ты, время, острым ножиком / Сердце режешь, душу рвёшь!» [13; 23]. Резкий диссонанс между давно прошедшим и настоящим подчеркивает идею Григорьевой о безжалостности и беспощадности времени.

Воспоминания представляют собой осознанное бегство лирической героини от суровой действительности в моменты отчаяния. Так, в памяти лирической героини остался образ саней, в которых отец возил ее в детстве, ставших символом опоры и защиты в минуты отчаяния. Автор мучается от осознания необратимости времени, невозможности вернуть всё вспять, и потому воспоминания окрашены в минорные тона.

Григорьевой свойственно концентрировать несколько временных пластов в пределах единого пространства. Лирическая героиня часто перемещается во времени, перечисляя свои настоящие или последующие действия. При этом события прошлого связаны с лучшими воспоминаниями, а будущее — туманно: «И вот уже прошлое кажется милым раем, / Наверное, потому, что возврата нет» [13; 165].

Часто Григорьева строит оппозиции, основанные на антитезе «день — ночь». День символизирует открытое и свободное пространство жизни; ночь — опасное состояние, время неопределенности и беспомощности героя, находящегося в необозримом смутном пространстве: «Спят во тьме берега, спит страна великая. / То ли ночь, то ли век — всё плывём, плывём» [13; 13]. Ночь, кроме того, изображает переходное состояние природы, что выражается в изображении вечернего сумрака, в выборе матовых оттенков, полутонов.

При описании природных ритмов в лирике Григорьевой прослеживается жизнеутверждающая тенденция и способность сохранять веру в лучшее, не впадать в отчаяние, несмотря на сложные испытания и исторические перипетии. Говоря об особенностях поэтического мира О. Григорьевой, Н. Шафер отмечает: «Она никогда не воспринимала природу, так сказать, автономно. Природа существует не сама по себе, а в непрерывном единении с человеком — то гармонично сливаясь с ней, то конфликтуя с его неразумными действиями по отношению к ней, то поднимая его настроение» [2]. Природа зачастую представляет образ вечности — в отличие от относительности бытия человека. При этом художники слова подчеркивают единство хронотопов человека и природы. Пейзаж отражает течение и ритм времени; углубляет психологизм; усиливает лиризм повествования. У Григорьевой, действительно, в неумолимом беге времени человек — лишь песчинка, «... уставший, сгорбленный, / Под грузом седины, морщин» [13; 15]. Важно успеть остановиться, увидеть, насколько прекрасен мир, полюбоваться «золотыми нитками» Иртыша, нимбами над головами у играющих детей, радоваться «июньскому подаренному дню». Стихотворения Григорьевой о природе глубоко философичны: человеческая жизнь сродни великолепному саду: только недавно он был зелёным, дарил надежды и увлекал в неизведанное, но совсем незаметно апрель сменился августом, явив тем самым пример вечного круговорота судьбы: «Только злись иль не злись — / К сентябрю поседеешь. / Из отметин жизнь, / Никуда их не денешь» [13; 37].

Сезонный хронотоп (зимний, весенний, осенний, летний) подчеркивает представления поэтессы о цикличности бытия. Так, зимний пейзаж предельно лаконичен; зимние описания строги, «голы и чисты», как деревья, оставшиеся без листьев. В то же время стихотворения, описывающие зиму, дают представление о космическом, вселенском характере времени. Снег — это очищение, избавление от страданий: «Летит неведомо откуда, / Морозит щёки колкий лёд. / Земля страдания забудет, / И, как больной, вот-вот уснёт» [13; 52]. Григорьева сравнивает зимние бураны в степи с океаном, приводя такие эпитеты, как «круговерть», «прыть», «как в чугушке с закипающим молоком» [13; 64]. Снег символизирует очищение, смену веков и к тому же опасное состояние незащищенного от стихии человека («мороз так долог и жесток», «ожог ледяной», «опасность весной не проснуться», «снегопад надвигается воинством», «этот жгучий холод, мрак»).

Разгул зимней стихии особенно ощутим в степи, приобретающей сакральное значение: степь бесконечна, так же, как и «старый уставший век» [13; 64], и каждый человек, попавший в буран при такой погоде, обречен на гибель, так же, как и XX век, ускользающий и плавно переходящий в век XXI. Так Григорьевой удастся сопоставить два временных пласта (настоящее и будущее)

в едином пространстве, подчеркивая активное участие человека во временном континууме. Особенностью зимнего хронотопа является присутствие религиозного мотива, связанного с христианским праздником Крещения. Место купели в реке Иртыш разрывает замкнутое пространство, позволяя лирической героине ощущать себя свободно в просторах Вселенной: «Омоюсь сегодня крещенской водой, / Все беды она унесёт за собой — И беды, и годы. / И в сердце пробудит ожог ледяной / Предчувствие встречи, что будет со мной, / И тайной свободы» [13; 78]. В стихотворении «Зимняя рыбалка» встречаем необычное сравнение человека с рыбой, вылавливаемой из лунки на приманку. Григорьева сожалеет, что человек слишком часто попадает на крючок материальных ценностей, не понимая, что это губительный путь.

Весна — пора расцвета в природе; вслед за ней расцветают мысли, чувства и эмоции. При описании весеннего хронотопа можно выделить следующие закономерности: это переходное состояние души лирической героини, по-своему тонко ощущающей течение жизни и способной сохранять радость жизни вне зависимости от исторических потрясений: «Рухнул век, и погibli отцы, / И давно поразъехались дети, / Но опять заселяют скворцы / Неказистые домики эти» [13; 98]. Особым месяцем для Григорьевой является апрель, который расширяет границы пространства: «Разлился батюшка-Иртыш, / Течёт куда-то в бесконечность» [13; 104]. Основные характеристики весны — звуки («гулкая степь», «звонящие дожди», «отчаянный звон капли») и цвета («розовое солнце», «зеленеют леса», «прозрачный синий омут», «кудряв, голубоглаз»). Апрель представляет собой время ожидания, предчувствия и таинственности. Поэтому Григорьева зачастую в весенних текстах описывает переходное состояние природы (утро, сумерки).

Летний пейзаж несет размышления о том, что лето — это время для осознания и переосмысления пройденного пути, подведения предварительных итогов («макушка лета» ассоциируется со зрелым этапом в жизни человека). Героиня видит одновременно прошлое, настоящее и будущее, наполненное бытовыми событиями и обстоятельствами: «Прошлое — в дымке где-то...» [13; 6]. Время жизни человека, как и время природы, скоротечно, протекает независимо от воли человека: «Может, оттого, что жизнь проходит / Так, как этот быстрый летний дождь» [13; 13].

Осень у поэтессы обладает особым, сакральным смыслом. Середина сентября — это середина человеческой жизни, время для осознания себя и своего места в ней. Самое страшное в ней, по мысли Григорьевой, — одиночество, причем одиночество в толпе людей — нравственное и духовное. По мнению исследователей С.В. Ананьевой и Т.В. Кривошаповой, у Григорьевой «чувство одиночества... связано с утратой родного очага в локальном и глобальном смыслах» [3; 108]. В безумной гонке действительности счастье — это дар, хрупкий и почти недостижимый. А высшая ценность человеческой жизни — Любовь: «И в пространстве отсечённом, / Побеждая смерть и ложь, / Ты, любовью освящённый, / До сих пор еще живёшь...» [13; 42]. В образе осени четко прослеживаются несколько эпитетов, обладающих устойчивым значением. Наиболее часто встречающийся из них — желтый (желтеющий, золотой). «Дискомфорт состояния души передаётся Григорьевой в параллельной связи с состоянием живой природы» [3; 108]. В зависимости от душевного настроения лирической героини, этот цвет становится символом заката человеческой жизни и шире — смены эпох, знаком беспощадного бега времени, изменений, происходящих в стране, пограничного состояния личности: «На окраине бывшей страны, на окраине века // Я с душою спокойной у окна полуночного жду / Появления снега...» [13; 46].

Осень жизни — это еще и своеобразный рубеж, который нужно с достоинством принимать: «Но в желтый лес, как в праздничную залу, / Я с головою поднятой вхожу...» [13; 48]; под влиянием холодного ветра не опустошить свою душу, сберечь ее, готовую сочувствовать и сопереживать, спасти от пошлости; в безумном мире не делать разницы между «своим» и «чужим» горем. Переходность осени обусловлена характером протекающих событий: это и «начало начал», и в более общем плане — «конец предвещает рождение» [13; 55]. Жизнеутверждающая позиция Григорьевой заключается в следующем: преодолев тоску и отчаяние, найти в себе силы благодарить Всевышнего за все испытания, и тогда «сквозь листву золотую поглядят в тебя небеса...» [13; 57].

Осенний пейзаж характеризует переходное состояние природы и связан с представлением о цикличности жизни. На лексическом уровне это выражается в преобладании лексики со значением заката, финала, завершения жизни («сухие листья», «лету красному конец»). Время ощущается и обретает зримые очертания: «У августа повадки лисьи». Заметно преобладание пейзажей-настроений, изображающих переживания лирической героини. Особый акцент в подобных описаниях — на цветотопии (рябина горит, «как поцелуй огня», «клён в золотом камзоле», «сентября платок оранжево-

золотой», «листьев жёлтая стая»). Желтый тополь не предстает символом тоски, становясь опорой для лирической героини, основой ее мироздания на фоне изменяющихся исторических событий: «Век несётся... Вой и топот./ Мне угрозы нипочём / Милый друг мой, жёлтый тополь / Подставляет мне плечо» [13; 43].

Еще одна особенность осеннего хронотопа Григорьевой — это безвременье. «Безвременьем — долгим, жалким» характеризуется состояние природы, «бывшей страны» и лирической героини. Определение «бывшая» по отношению к стране представляет исторический образ распавшегося СССР, горькие размышления поэтессы о судьбе некогда огромного государства и сплоченного народа. Политические мотивы нечасто встречаются у Григорьевой; в целом, ей не свойственно обращение к политическим событиям и персонажам.

Интересна пространственно-временная организация лирических стихотворений Григорьевой о любви. В потоке времени любовь — единственное вечное чувство в хаосе постоянно изменяющихся событий: «Все мы временны, тленны» [13; 62]. Влюбленные пьют терпкое вино осени, не спеша, словно ощущая каждое мгновение, минуту, час. Намеренное замедление времени, ретардация его — прием, позволяющий рассмотреть лица, ощутить послевкусию встречи: «С тобой мне тепло — до весны, до поры... / Я всё позабыла — и место, и время» [13; 72]. Лирическая героиня ощущает себя частью январского морозного дня. С другой стороны, любовь — это чувство, связанное с расставанием. Время в данном случае не конкретизировано, приобретая обобщенный характер безвременности: «Я очень помню, как ты уходил. / И сердце в такт шагов твоих стучало, / В такт уходящих вёсен, лет и зим» [13; 130].

Таким образом, категория времени, рассмотренная в лирическом творчестве О. Григорьевой, демонстрирует принципиальную значимость для отражения внутреннего состояния лирического героя, характеризующегося, в первую очередь, острым ощущением бега времени, сквозь призму которого усилена значимость вечности.

Для того, чтобы в полной мере понять своеобразие творчества и личности О. Григорьевой, необходимо рассмотреть вторую составляющую ее художественного хронотопа. Говоря о функционировании категории пространства в лирике Григорьевой, следует подчеркнуть ее особую важность, связанную с тем, что пространство, передавая особенности времени на фоне душевных переживаний лирической героини, демонстрирует способность и возможность автора активно передвигаться по миру. Перемещение в пространстве напрямую связано с особенностями ее мировоззрения, разделяющего пространство на открытое (героиня ощущает себя в пределах Вселенной) и замкнутое (в нем она находится постоянно, выполняя ежедневные домашние и рабочие дела). Выход из замкнутого пространства, явно оказывающего давление на Григорьеву, возможен, к примеру, путем введения окна как образа перехода из одного состояния в другое: «Я открываю окно, / И врывается в дом / Жизни сила шальная / С ледяным ветерком» [13; 106].

Пространство в стихотворениях Григорьевой безгранично, поглощающее одинокого и беспомощного человека. Яркий пример открытого пространства — часто встречающийся образ степи, приобретающий культурологическую окраску: «Так одиноко в степи, / так неудобно / Низкие тучи каймой / дом зацепили. / Глянешь вокруг — / и понимаешь смутно: / Всё это создано, / чтобы тепло ценили» [13; 88].

Мотивы перемены места связаны с изменениями времени. Лирическая героиня постоянно движется; параллельно этому движению протекает и время ее жизни. Неизменным остается только одно — чувство любви к Родине. Топос родной земли, «отчего дома» — один из часто встречающихся в лирическом творчестве Григорьевой: «Не оттого ли — коль еду мимо я — / В генах, в крови, глубоко во мне — / Нежность больная, неистребимая / К этой убогой, родной земле» [13; 31]. Мотив возвращения к родной земле, родному пространству, связанный с категорией «свое–чужое», явно выигрышающему на фоне всех преимуществ заграничной жизни, устойчив в лирическом творчестве Григорьевой. Родное место никуда не отпускает: «Я знаю — за тысячи миль и десятки стран, / На берегу океана, в который раз / Снится тебе безумный степной буран, / И ты не хочешь открыть заплаканных глаз» [13; 65]. Данный мотив, выступающий параллельно с воспоминаниями о давно прошедших событиях, вызывает несовпадение пространственно-временной картины мира: настоящее и картины воспоминаний не сходятся в одном пространстве. Короткий разговор лирической героини с невидимым адресатом в небольшом стихотворении «Два города» еще больше подчеркивает оппозицию «свой»–«чужой»: несмотря на притягательность Москвы в культурном и историческом контекстах, возвращаться нужно к себе, как «порох в патрон... / В город иртышский, где пьют по-казахски чай» [13; 222].

Павлодар, маркированный в поэтике Григорьевой как «свое» пространство, имеет ряд особенностей. Центральный пространственный образ, вокруг которого организуются все более или менее важные для города события, — образ Иртыша. Этот образ многоаспектен. Во-первых, он связан с представлением о реке памяти, хранящей воспоминания о событиях из прошлого. Эти воспоминания соотносятся с пространственной локализацией, с определенными людьми и событиями: «Я вновь смотрю на воды мутные / И вспоминаю жизнь свою. / И лица, даты и события / В зелёной глубине плывут, / И чувства, вроде бы забытые, / Всплывают в несколько минут» [13; 14]. Иртыш — это своеобразный вневременной канал памяти, благодаря которому возможны виртуальные перемещения лирической героини из настоящего в будущее: «Сквозь космический холод, / Через времени дебри, / Ты услышишь мой голос: / Я люблю тебя, Бэмби!» [13; 21].

Действительно, «Иртыш — образ настолько важный, что он определяет способ изображения городского пространства в принципе: даже павлодарские улицы «текут», как река, пространство города отражается и повторяется в пространстве реки» [4; 34]. Справедливо отмечают исследователи: «В стихотворениях Ольги Григорьевой Павлодар как пространственный образ фиксирует моменты психологической истории лирической героини, становится «картой души», «картой чувств» лирического субъекта» [5; 13]: «Мы любим не город, а то, что в нём было. / И, может быть, то, что могло ещё быть: / Встречалось, рождалось, болело, искрило — / И нас вдохновляло всё это любить» [13; 218].

Кроме того, Павлодар как евразийский город играет важную роль в формировании «поликультурного общества» [5; 15]. Так, в стихотворении «Ты возьми меня с собой» объединяются образы изумрудной мечети и звона куполов собора, плывущего над Иртышом. Поэтесса подчеркивает теснейшую культурную и духовную связь представителей разных национальностей и вероисповеданий, объединенных общим представлением о Прииртышье как родной земле.

Несмотря на то, что Павлодар — промышленный город, в лирическом творчестве Григорьевой практически отсутствует описание характерных для городской жизни атрибутов. Картина города изобилует изображением природных явлений, звуков музыки, известных деятелей литературы и искусства, поэтов и писателей. Так, у нее есть стихотворения, посвященные Н. Шаферу, Ю. Поминову, А. Булдакову, И. Кандыбаеву и другим известным культурным и общественным деятелям. «Центром культурного пространства города является творчество известного поэта начала XX века — уроженца Павлодара Павла Васильева. Павлодар в лирике Ольги Григорьевой изображается во многом через призму образной системы Павла Васильева» [4; 36]. Выбор подобных мотивов говорит о важности культурного образа городского пространства для Григорьевой, воспринимающей Павлодар «как родное, обжитое пространство» [4; 37].

Павлодар в качестве культурного феномена находит отражение не только в поэтическом творчестве О. Григорьевой. Так, в книге «Вы — история, не поколение» автор в числе имен, связанных с пространством города Павлодара, называет имена Павла Васильева, Виктора Батурина, Анастасии Цветаевой, Евгения Евтушенко, оставивших яркий и незабываемый след в его культурной судьбе [14]. О. Григорьева скрупулезно собирает все упоминания о Павлодаре у А.И. Цветаевой, для которой Павлодар стал своеобразным знаковым местом, подарившим ей множество светлых мгновений.

Вместе с О. Григорьевой читатель совершает виртуальное «путешествие в Омск с любимым поэтом» — Павлом Васильевым. Так, возникает еще один знаковый для Григорьевой топос — город Омск. Омск, хранящий воспоминания о П. Васильеве, как «город его первой любви, первых публичных выступлений и признания Васильева как поэта» [14; 44], становится своим пространством, внося вклад в становление личности уникального мастера слова, «обессмертившего в русской литературе и наши степи, и Павлодар, и Омск, и Иртыш» [14; 44].

Следует рассмотреть особенности хронотопической организации сборника «Цветаевский теплоход», представляющий собой своеобразное паломничество по местам последней поездки Марины Цветаевой. Значительный объем в сборнике занимает пейзаж, который подчиняет себе весь текст. Хронотопический пейзаж включает описания ландшафтного и временного плана; названия мест, по которым путешествует Григорьева. Пространство динамично, оно движется по мере движения героини. О. Григорьева погружает читателя в историческую эпоху, свидетелем которой стала семья Цветаевых и в особую атмосферу мест, связанных с последними годами жизни представительницы русской поэзии и получивших необыкновенную притягательность для современных исследователей и почитателей таланта М. Цветаевой. Размышления о причинах, приведших Цветаеву к самоубийству, приводят О. Григорьеву к выводу о том, что «жизнь и смерть М. Цветаевой — как жертва и искупле-

ние наших грехов, нашего бесчувствия и равнодушия... Осознанно приняла она мучительную гибель» [15; 71]. Григорьева выстраивает целый ряд символов, демонстрирующих радость автора от собственной причастности к чарующему поэтическому миру Марины Цветаевой: красные гроздья рябины и цветаевский костер как символы единения разных поэтов; елабужские сосны, колокольчик из Тарусы и веточка крымской полыни как символы вечной памяти; пароход как символ заключительного аккорда жизни Цветаевой.

«Литературные путешествия» Григорьевой проходят и по местам памяти Б. Пастернака (Урал); Р. Рождественского (родина поэта, село Косиха Алтайского края); Л. Толстого (Кавказ, место написания «Казаков»).

Циклы стихотворений, содержащих впечатления от литературных путешествий Григорьевой, представляют собой образ единого пространства. Значительная часть стихотворений Григорьевой посвящена впечатлениям от путешествий в разные города, государства. Топонимы, встречающиеся в заглавиях произведений, дают представление об авторской концепции пространственной картины мира поэта. Здесь эксплицитно проявляется деление пространства на «свое» и «чужое», поскольку Павлодар — это по-настоящему родное, близкое сердцу место, а иные города и страны, возможно, прекрасны, но «нет ничего слаще, / Чем снова вернуться в дом» [13; 207].

Дом, родная земля пространственно представляет собой единение трех начал — реки, родной речи и храма как центра мироздания. Поэтому так важно возвращаться в это сакральное для поэтессы место. Григорьева объединяет стихотворения, посвященные ее литературным путешествиям или навеянные разными местами, в блокноты («Турецкий блокнот», «Крымский блокнот»), дневники («Грузинский дневник»), тетради («Кавказская тетрадь»), циклы («Кизи», «Пермский период», «В Елабуге»), этюды («Белорусские этюды»).

Есть стихотворения, посвященные Алма-Ате, Уральским горам, Парижу. Места, описанные в этих стихотворениях, особенны, поскольку каждое из них напоминает поэту о жизни, творчестве и судьбе своих поэтических кумиров, — тех, кому она обязана своим поэтическим даром: Грузия — о Пушкине, Лермонтове, Пастернаке, Гумилеве; Санкт-Петербург — о том, как «Пушкин под этой аркой / С Бродским, представьте, беседует о Катулле» [13; 218], Чердынь — о Мандельштаме.

Для автора принципиальна позиция: не важно, где ты находишься, главное — жить в единении с вечными ценностями. Так, в стихотворении «В Батуми» Григорьева изображает единение светлых помыслов людей разных национальностей и вероисповеданий: «А справа — купола Николы, / А слева — белая мечеть. / И вечность неба, зыбкость моря, / И гор незыблемая твердь» [13; 211].

Функционирование столь разнообразных топосов в творчестве Григорьевой лишь подчеркивает: как бы ни были прекрасны европейские и иные страны, они не становятся для автора желанными в качестве места постоянного проживания; более того, еще роднее после посещения разных стран представляются ставшие родными бескрайние казахстанские степи.

Итак, исследование пространственно-временной организации художественного творчества павлодарского литератора О. Григорьевой позволило сделать несколько важных заключений. Для хронотопа Григорьевой характерно рассмотрение городского пространства с точки зрения человека, воспринимающего Павлодар как родное пространство, в противовес заграничному, «чужому». С уважением относясь к особенностям жизненного уклада представителей других национальностей и вероисповеданий, Григорьева ощущает себя неотъемлемой частью казахстанского культурного контекста. Пространство может быть ограниченным и безграничным, открытым и замкнутым. Часто лирическая героиня не ощущает себя его частью, воображаемо перемещается, переходя границы. Время, функционирующее в творчестве Григорьевой, можно условно разделить на биографическое, сезонное, календарное, историческое, космическое. Часто используемый Григорьевой способ перемещения во времени и пространстве — это воспоминания. Время и пространство в произведениях Григорьевой — важные составляющие художественного целого, в котором отдельные события из жизни лирической героини становятся общечеловечески значимыми.

Изучение пространственно-временной организации художественных произведений О. Григорьевой позволяет глубже постичь особенности авторской картины мира, выявить своеобразие ее философско-поэтической концепции бытия. Демонстрируя любовь к родному пространству (представленному концептами города, степи, страны и т.д.), Григорьева не может ограничиться конкретной пространственно-временной точкой, она расширяет границы своего мира, перенося это чувство на «чужое» пространство. Причины этого кроются как в биографии поэтессы (рожденная в одном месте, она находит настоящую родину в другом), так и в психологическом складе ее личности

(она открыта для новых впечатлений, получаемых в процессе знакомства с новыми местами и людьми; легка на подъем; готова к постоянному развитию; дружелюбна; национально и конфессионально толерантна; отдает отчет в значимости культуры для развития общества; ценит вклад предшественников).

О. Григорьева является знаковой фигурой современности. Активно занимаясь литературной деятельностью, она также пропагандирует интерес к истории, культуре, литературе Павлодарского региона, внося тем самым весомый вклад в развитие Казахстана в целом. Поэтесса подчеркивает необходимость изучения и важность сохранения наследия региональных авторов в рамках всей страны и даже выход за ее пределы. В связи с этим, к примеру, Григорьева с особой гордостью повествует о мероприятиях, проводимых в регионе, посвященных увековечиванию памяти о Павле Васильеве (функционирование Дома-музея и Центральной городской библиотеки имени поэта, проведение Васильевских чтений и др.). Важная часть ее работы — открытие малоизвестных широкой общественности имен людей, внесших вклад в становление культуры Павлодарского Прииртышья (например, художника В.Е. Овчинникова), а также поддержка молодых деятелей культуры. В заключение следует подчеркнуть, что О.Н. Григорьева, отстаивая идеи межнационального сотрудничества и диалога поколений, поликультурности и поликонфессиональности, вносит весомый вклад в процесс консолидации творческой интеллигенции Казахстана и России в контексте общемировых культурных процессов, в которых сохраняется тренд репрезентации пространственно-временных характеристик бытия.

Список литературы

- 1 Толысбаева Ж.Ж. Трансформация жанров в современной поэзии Казахстана: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.08 – «Теория литературы. Текстология» / Ж.Ж. Толысбаева. — Алматы, 2006. — 65 с.
- 2 Шафер Н.Г. Доверчивые тетради. Этюды о поэзии Ольги Григорьевой [Электронный ресурс] \ Н.Г. Шафер. — Режим доступа: <https://shafer.pavlodar.com/texts/dt01.html>.
- 3 Ананьева С.В. Русская литература / С.В. Ананьева, Т.В. Кривошапова // Литература народа Казахстана: моногр. [С.С. Кирабаев, С.А. Каскабасов, Ш.Р. Елеукенов и др.]; под общ. ред. У.К. Калижанова; Ин-т литературы и искусства им. М.О. Ауэзова. — Алматы: КАЗакпарат, 2014. — С. 43–121.
- 4 Гаранина Е.П. Городское пространство как реализация провинциального хронотопа в творчестве О.Н. Григорьевой (на материале сб. «Зимняя птица — синица на павлодарской сосне. Стихи о Павлодаре») / Е.П. Гаранина // Общекультурный ландшафт Павлодара: моногр.: энцикл. справоч. [Г.С. Суюнова, О.К. Андриященко и др.]; под общ. ред. Е.П. Гараниной. — Семей: Зияткер, 2017. — С. 29–37.
- 5 Гаранина Е.П. Литературный Павлодар на современном этапе / Е.П. Гаранина, Л.Е. Токатова // Общекультурный ландшафт Павлодара: моногр.: энцикл. справоч. [Г.С. Суюнова, О.К. Андриященко и др.]; под общ. ред. Е.П. Гараниной. — Семей: Зияткер, 2017. — С. 8–16.
- 6 Жуманова Р. Ольга Григорьева. Я работаю кнопкой компьютера «сохранить» [Электронный ресурс] \ Р. Жуманова Ольга Григорьева. — Режим доступа: <https://www.proza.ru/2015/12/20/474>.
- 7 Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе / М.М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. — М.: Худож. литература, 1975. — С. 234 — 407.
- 8 Турсунов Е.Д. Художественное время и пространство в айтысе / Е.Д. Турсунов // Традиции и новаторство в художественном освоении действительности: сб. науч. тр. — Алма-Ата: Наука, 1981. — С. 34–52.
- 9 Джуанышбеков Н.О. Проблемы современного сравнительного литературоведения: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: спец.: 10.01.08 – «Теория литературы» / Н.О. Джуанышбеков. — Алматы, 1996. — 58 с.
- 10 Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир / В.В. Савельева. — Алматы: Дайк-Пресс, 1996. — 192 с.
- 11 Ананьева С.В. Время — пространство — автор / С.В. Ананьева. — Алматы: Ин-т литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, 2003. — 86 с.
- 12 Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе: моногр. / А.Б. Темирболат. — Алматы: Ценные бумаги, 2009. — 504 с.
- 13 Григорьева О. Никогда не повторенье: стихи разных лет / О.Н. Григорьева. — Павлодар: Дом печати, 2017. — 588 с.
- 14 Григорьева О. Вы — история, не поколение: очерки и эссе / О.Н. Григорьева. — Павлодар: НПФ «ЭКО», 2002. — 158 с.
- 15 Григорьева О.Н. Цветаевский теплоход / О.Н. Григорьева. — Омск: Амфора, 2018. — 260 с.

Е.А. Новосёлова, О.А. Иост, П.В. Алексеев

Ольга Григорьеваның лирикасындағы уақыт пен кеңістіктің поэтикасы

Мақала заманауи орыс тілді ақын, жазушы, журналист және әдебиеттанушы, әлемдегі Анастасия Цветаева атындағы жалғыз музейдің негізін қалаушы, Қазақстанның шығармашылық зиялы қауымының көрнекті өкілі Ольга Николаевна Григорьеваның шығармашылығының хронотопы (кеңістік-уақыттық ұйымдастыру) қарастырылған. Талдау пәні — Ольга Григорьева лирикаларының көркем хронотопы болып табылады, Павлодар облыстық әдебиетіне және әлемдік әдеби үдеріске енген автордың шығармашылығы мен тұлғасының өзіндік ерекшелігі туралы түсінік берілген. О. Григорьеваның көркем шығармаларының кеңістік-уақыттық ұйымдастырылуын зерттеу автор әлемінің жеке авторлық картинасының ерекшеліктерін тереңірек түсінуге, оның болмысының бірегейлігін ашуға мүмкіндік береді. «Өзіне», туған кеңістігіне (қала, дала, ел туралы ұғымдармен) сүйіспеншілігін көрсете отырып, Григорьева өзін белгілі бір кеңістік-уақыт нүктесімен шектей алмайды, ол өзінің сезімін «өзге» кеңістікке бере отырып, өз әлемінің шекарасын кеңейтеді. Мақаланың нәтижесі — О. Григорьеваның этносаралық ынтымақтастықты, ұрпақтар диалогын нығайтуға қосқан үлесін айқындау, ұлттық мәдени процестер жағдайында Павлодар Ертісінің әдеби қызметін жандандыру.

Кілт сөздер: Ольга Григорьева, хронотоп, уақыт, кеңістік, әдеби шығарма, аймақтық әдебиет, Қазақстанның орыс тілді әдебиеті.

E.A. Novossyolova, O.A. Iost, P.V. Alekseev

Poetics of time and space in the lyrics of Olga Grigoryeva

The article is devoted to the consideration of the spatio-temporal organization of the work of the contemporary Russian-speaking poet and writer, journalist and literary critic, creator of the museum named after A. Tsveytaeva, a prominent representative of the creative intellectuals of Kazakhstan, Olga Nikolaevna Grigoryeva. The subject of analysis is the chronotope of the lyrics of Olga Grigoryeva, which studying identifies the originality of the author's creativity and personality, inscribed in Pavlodar regional literature and the world literary process. The studying of the spatio-temporal organization of her works allows to understand the features of the author's picture of the world, to reveal the uniqueness of her philosophical and poetic concept of being. Demonstrating her love for the native space (represented by the concepts of a city, steppe, country, etc.), Grigoryeva cannot limit herself by a specific space-time point, she expands the boundaries of her world, transferring this feeling to a «foreign» space. The result of the article is the determination of the contribution of O. Grigoryeva to the strengthening of interethnic cooperation, the dialogue of generations, the revitalization of the literary activity of Pavlodar Irtysh in the context of national cultural processes.

Keywords: O. Grigoryeva, chronotope, time, space, literary creation, regional literature, Russian-language literature of Kazakhstan.

References

- 1 Tolysbaeva, Zh.Zh. (2006). Transformatsiia zhanrov v sovremennoi poezii Kazakhstana [Transformation of genres in the modern Kazakh poetry]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 2 Shafer, N.G. Doverchivye tetrad. *Etydy o poezii Olhi Hrihorevoi [Confiding notebooks. Studies on the poetry of Olga Grigoryeva]*. shafer.pavlodar.com. Retrieved from <https://shafer.pavlodar.com/texts/dt01.html> [in Russian].
- 3 Ananieva, S.W. & Krivoschapova, T.W. (2014). Russkaia literatura [Russian literature]. *Literatura naroda Kazakhstana — Literature of Kazakhstan's people*. U.K. Kalizhanov (Ed.); Institut literatury i iskusstva imeni M. Auezova. Almaty: KAZakparat [in Russian].
- 4 Garanina, E.P. (2017). Horodskoe prostranstvo kak realizatsiia provintsialnogo khronotopa v tvorchestve O. Hrihorevoi (na materiale sbornika «Zimniaia ptitsa — sinitsa na pavlodarskoi sosne. Stikhi o Pavlodare») [Urban space as the implementation of the provincial chronotope in the work of O. Grigoryeva (on the material of the book «The winter bird tomtit — on the Pavlodar pine. Poems about Pavlodar»)]. *Obshchekulturnyi landschaft Pavlodara — The general cultural landscape of Pavlodar*. E.P. Garanina (Ed.). Semey: Ziiatker [in Russian].
- 5 Garanina, E.P. & Tokatova, L.E. (2017). Literaturnyi Pavlodar na sovremennom etape [Literary Pavlodar at the present stage]. *Obshchekulturnyi landschaft Pavlodara — The general cultural landscape of Pavlodar*. E.P. Garanina (Ed.). Semey: Ziiatker [in Russian].
- 6 Zhumanova, R. Olha Hrihoreva. *Ya rabotaiu knopkoi kompiutera «sokhranit» [I work with a computer button «save»]*. proza.ru. Retrieved from <https://www.proza.ru/2015/12/20/474> [in Russian].
- 7 Bakhtin, M.M. (1975). Formy vremeni i khronotopa v romane [Forms of time and chronotope in the novel]. *Voprosy literatury i estetiki — Questions of literature and aesthetics*. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].

- 8 Tursunov, E.D. (1981). Khudozhestvennoe vremia i prostranstvo v aityse [Art time and space in aityse]. Abstracts of Papers Traditions and innovations in the creative exploration of reality: *Sbornik nauchnykh trudov — Collection of scientific papers*. (pp. 34–52). Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 9 Dzhuanyshebekov, N.O. (1996). Problemy sovremennoho sravnitel'nogo literaturovedeniia [Problems of modern comparative literature science]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 10 Savelieva, V.V. (1996). *Khudozhestvennyi tekst i khudozhestvennyi mir [Art text and art world]*. Almaty: Dayk-Press [in Russian].
- 11 Ananieva, S.V. (2003). *Vremia–prostranstvo– avtor [Time–space–author]*. Almaty: Institut literatury i iskusstva imeni M. Auezova [in Russian].
- 12 Temirbolat, A.B. (2009). *Katehorii khronotopa i temporal'nogo ritma v literature [Chronotope and temporal rhythm categories in literature]*. Almaty: Tsennyye bumahi [in Russian].
- 13 Grigoreva, O. (2017). *Nikогда не повтorene: stikhi raznykh let [Never repeat: poems of different years]*. Pavlodar: Dom pečhati [in Russian].
- 14 Grigoreva, O. (2002). *Vy istoriia — ne pokolenie: ocherki i esse [You are the history — not a generation: essays]*. Pavlodar: Eko [in Russian].
- 15 Grigoreva, O.N. (2018). *Tsvetaevskii teplokhod [Tsvetayev ship]*. Omsk: Amfora [in Russian].

Ф.С. Сайфулина¹, Г.К. Абдирасилова², Ж.А. Рустемова³

¹Казанский федеральный университет, Россия;

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан;

³Карагандинский государственный университет им.Е.А. Букетова, Казахстан

(E-mail: ab.gulmira@mail.ru)

Вклад В.В. Радлова и Н.Ф. Катанова в изучение фольклора сибирских татар

Статья посвящена исследованию вклада в татарскую фольклористику немецкого ученого, основоположника Российской тюркологической науки, академика В.В. Радлова и его именитого ученика Н.Ф. Катанова, оставивших крупные научные труды в области сопоставительного изучения многочисленных тюркских языков. Имена этих ученых-тюркологов в настоящее время широко известны во всем научном мире. Интерес к исследованию особенностей языков малоизвестных в XIX веке многочисленных народов азиатской части России привел молодых ученых к записи «живой» разговорной речи из уст самих носителей этих языков. Вместе с тем, они интересовались бытом, этнографией, историей, духовной культурой этих народов. Результатом многолетних научных экспедиций, организованных исследуемыми учеными в течение десятилетий, стали записи разнообразных жанров фольклора. Именно благодаря своевременным записям В.В. Радлова и Н.Ф. Катанова до настоящего времени сохранились жанровое богатство и неповторимые образцы устного творчества тюркских народов, что дает право назвать их основоположниками тюркской фольклористики.

Ключевые слова: тюркология, В.В. Радлов, Н.Ф. Катанов, татарская фольклористика, сибирские татары, образцы народной литературы.

Имена ученых-тюркологов Василия Васильевича Радлова (1837–1918) и Николая Фёдоровича Катанова (1862–1922) объединяет их практическая деятельность на Алтае и в Сибири, работа в Императорском Казанском университете, а также учеба и работа в Санкт-Петербургском университете. Василий Васильевич Радлов — основоположник российской тюркологии, определивший своими научными трудами целую эпоху в этой области науки. А его ученик известный российский учёный-востоковед Николай Фёдорович Катанов оставил после себя многоаспектные фундаментальные труды, посвященные сопоставительному исследованию языков тюркских народов, проживающих на территории России и сопредельных странах.

Особо важным для будущих научных открытий данных ученых в области тюркологии обоснованно можно считать начальный период их деятельности. Многочисленные научные экспедиции по Алтаю и Сибири, организованные учеными с целью сбора материала, дали базу для дальнейших исследований тюркских языков. Именно в этот период учеными были собрано и зафиксировано огромное количество разнообразного фольклорного материала.

Здесь авторов интересуют фольклорные единицы, относящиеся к разным жанрам устного народного творчества, записанные данными учеными в разные годы у сибирских татар, проживающих на территории Западной Сибири.

Первенство в области тюркологии и тюркской фольклористики принадлежит В.В. Радлову. Практическая научная деятельность немецкого ученого Радлова (Фридриха Вильгельма Радлоффа) в России начинается в 1859 г., на Алтае, куда он прибывает с целью изучения языков многочисленных тюркских народов, проживающих на Алтае и сопредельных территориях. Его интерес к сравнительной тюркологии проявился во время учебы у себя на родине в Германии, когда он обучался на философском факультете Берлинского университета [1]. Будущий ученый приезжает в Россию, получает разрешение поехать на Алтай в качестве учителя немецкого и латинского языков в Барнаульское горное училище. Здесь он работает в течение 12 лет, ежегодно летом организывает научные экспедиции в районы, где проживают тюркские народы, кропотливо записывает языковой и фольклорный материал у носителей языков, в том числе у представителей сибирских татар.

О деятельности ученого в области тюркологии написаны многочисленные научные статьи его последователями — российскими и зарубежными учеными XX века.

В.В. Радлов придерживался мысли о том, что только запись и исследование «живых» языковых особенностей в их тончайших диалектных нюансах и различиях могут создать полную картину о том,

как развивается общенародный язык. Поэтому молодой ученый долгие годы сам изучал множество тюркских языков, особо обращал внимание на общение с простым народом — носителями языка и проводил многочисленные записи. Именно благодаря такому подходу фиксации материала, и в результате целенаправленной кропотливой работы ученого появились многотомные записи фольклорных материалов по всем живым тюркским языкам, зафиксированные во время его длительных экспедиций по Алтаю, Туве, Хакасии, Шории, Восточному Казахстану, Киргизии, Узбекистану, Северной Монголии, Сибири.

После сбора достаточно богатого языкового материала по многим языкам ученый прибывает в Казань, где с 1872 по 1884 гг. работает в Императорском Казанском университете [1]. Здесь он познакомился с выдающимся ученым И.А. Бодуэном де Куртене, был активным участником теоретического кружка, ставшего основой для казанской лингвистической школы. Как отмечает Ф.Ю. Юсупов, «первые обобщающие работы по ранее собранному материалу были описаны им именно в казанский период. Наличие в распоряжении В.В. Радлова огромного фактического материала почти по всем тюркским языкам позволило ему перейти к синтетическому обобщению своих наблюдений над фонетическим, грамматическим строем тюркских языков» [1].

В 1884 г. В.В. Радлов переезжает из Казани в Санкт-Петербург, где избирается ординарным академиком Императорской академии наук по части истории и древностей азиатских народов, и с этого года начинается петербургский период деятельности ученого, который также ознаменовался масштабным изданием более 50 объемных научных трудов по различным областям тюркологии, вместе с тем продолжает научные поездки и экспедиции, сбор языкового материала.

Именно в это время (1884–1888) получил университетское образование будущий ученый-тюрколог Н.Ф. Катанов, который обучался на арабо-персидско-турецко-татарском разряде факультета восточных языков Императорского Санкт-Петербургского университета. Здесь происходит встреча студента Н.Ф. Катанова с академиком В.В. Радловым, у которого он получает дополнительные уроки по изучению турецко-татарских наречий. После окончания университета, по наставлению В.В. Радлова, с 1888 по 1892 гг. молодой ученый в составе научной экспедиции Академии наук продолжает практическую работу своего известного учителя, посещает Сибирь, Монголию, Китайский Туркестан, записывает языковой и фольклорный материал для дальнейших исследований.

В конце 1893 г., сдав экзамены на степень магистра турецко-татарской словесности, Н.Ф. Катанов направляется в Императорский Казанский университет и получает назначение на должность экстраординарного профессора по кафедре турецко-татарских наречий, где трудится около 30 лет, до конца своей жизни. Именно здесь наиболее ярко проявились его черты новатора, первопроходца в науке. Во вступительной лекции «Этнографический обзор турецко-татарских племён» Н.Ф. Катанов излагает своё видение изучаемого предмета как комплексную проблему. Он дает типологическую характеристику тюркских языков, предоставляет сведения о географии распространения «тюркского языка», о религии и верованиях тюркоязычных народов, об их образе жизни и государственных образованиях.

Материалом данной работы являются фольклорные жанры, записанные исследуемыми учеными во второй половине XIX в. из уст татарского народа, проживающего на обширных территориях Сибири. Одним из главных источников исследования является четвертый том десяти томного труда «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, записанные В.В. Радловым. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар» [1]. Сборник вбирает в себя уникальный фольклорный материал, записанный ученым в 1859–1871 гг. у сибирских татар во время его ежегодных экспедиций. Впервые указанный том многотомника был издан по распоряжению Императорской академии наук в 1872 г. в Санкт-Петербурге, а затем был переведен на немецкий язык. В канун 175-летнего юбилея ученого (2012) это единственное издание было подготовлено к переизданию профессором Казанского университета Ф.Ю. Юсуповым с сохранением академической транскрипции В.В. Радлова [1].

Огромный по своему объему и уникальный по содержанию труд вбирает в себя около 120 единиц фольклорного текста, относящихся по современной жанровой классификации к эпическим жанрам (сказки, предания и родословные), лирике (песни), лиро-эпическому жанру (баиты — специфический лиро-эпический жанр тюркского фольклора), эпосам-дастанам. Особо привлекают к себе внимание записанные В.В. Радловым из уст сказителей-татар, живущих в Сибири, самобытных и полных местного колорита вариантов объемных дастанов, которые являются уникальными образцами древнетюркского эпоса и духовным достоянием ряда тюркских народов [2].

Ученые считают, что многотомник В.В. Радлова – «это фундаментальный труд, который имеет основополагающее значение для исследований тюркского фольклора» [1].

Для авторов настоящего исследования также важным источником являются фольклорные материалы, собранные Н.Ф. Катановым. Именно в его записи сохранились многочисленные легенды и предания сибирских татар: «Предания тобольских татар о грозном царе Тамерлане», «Предания тобольских татар о прибытии Мухаммеданских проповедников в город Искер», «Предания тобольских татар о происхождении киргизского народа», «Предания тобольских татар о Кучуме и Ермаке» и другие, которые до настоящего времени хранятся в архивах Тобольского государственного историко-архитектурного музея-заповедника Тюменской области [3]. Эти произведения устного народного творчества также являются объектом исследования в рамках данной статьи.

Тексты фольклорных жанров, записанные данными учеными во второй половине XIX века, являются одними из первых фиксаций устного народного творчества сибирских татар. Именно в записях В.В. Радлова и Н.Ф. Катанова сохранился ценнейший материал, который является базой как для изучения языковых особенностей народа, так и для исследований своеобразной культуры, быта, этнографии сибирских татар, что определяет актуальность данного исследования. При этом зафиксированный на сибирско-татарском наречии XIX века фольклорный материал мало исследован. Только в последние годы сделана попытка их переводов на русский язык группой ученых Казанского университета под руководством профессора Ф.Ю. Юсупова. Некоторые аспекты указанной проблемы разработаны нами в статье «European studies of barabin tatar folklore: the role of investigations of the german scientist V.V. Radlov» [2].

В работе использованы описательный, сравнительно-сопоставительный, культурно-исторический методы исследования.

Татары представляют собой народность, которая густо населяет центральную европейскую часть России, а также Приуралье, Поволжье, Сибирь и Дальний Восток. По своему этнотерриториальному признаку татары подразделяются на три основные категории: волго-уральские, астраханские и сибирские. Последние — субэтнос татар, исторически сформировавшийся и преимущественно проживающий на территории Западной Сибири: в Тюменской, Омской, Новосибирской областях.

Еще в XVII в. российское правительство, наряду с планами освоения новых территорий, поставило задачу использования имевшихся там природных и человеческих ресурсов. Но ни государственные чиновники, ни ученые не имели достаточных представлений об азиатских территориях и населяющих её народах. В этом отношении ценные сведения были почерпнуты из 4-томного труда И.Г. Гмелина «Путешествие по Сибири», который был опубликован в 1751 г. в Европе — в Геттингене и переведен на многие языки. В 1720–1727 гг. состоялась экспедиция в Сибирь Д.Г. Мессершмидта, которого (согласно заключенному с правительством договору) обязали «изучить географию страны, ее естественные произведения, этнографию, исторические памятники и древности», проехав с Урала до Северной Маньчжурии. Особо интересен тот факт, что он проводил исследования народов, проживающих здесь, изучал их языки, памятники письменности и древности. Работы исследователя в Сибири зафиксированы в его дневниках, хранившихся в архивах.

Экспедиции В.В. Радлова и Н.Ф. Катанова во второй половине XIX в. являются последующим шагом в изучении Сибири. Результаты анализа собранного ими материала позволяют сделать выводы, что татарский народ, проживающий издревле на обширных географических территориях Западной Сибири, располагает богатым народно-поэтическим наследием, включающим в себя различные жанры древнейших образцов устного народного творчества.

Собранный учеными уникальный фольклорный материал особо ценен также тем, что через несколько десятилетий нематериальное духовное наследие народа стерлось бы из памяти народа безвозвратно; и только письменная фиксация спасла их от угрозы исчезновения. Как отмечает татарский ученый-фольклорист Ф.А. Ахметова, участвовавшая в экспедициях, организованных Казанской академией наук через сто лет по тем же географическим территориям, где проходили научные экспедиции В.В. Радлова, однако ни одно из эпических произведений, записанных во второй половине XIX века ученым, не сохранилось в памяти народа, не повторилось даже в вариантах, что делает записи ученых особо ценными [4].

Первую попытку анализа представленного в сборнике «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, записанные В.В. Радловым...», материала сделала ученый-фольклорист Ф.В. Ахметова-Урманче, которая отмечает, что по современной жанровой классификации фольклора, в данном томе представлены: 41 сказка, 29 песен и баитов,

23 предания и родословных, 16 объемных текстов эпосов-дастанов и отрывков из них [5]. Собранный материал, общим объемом более 400 машинописных страниц, расположен ученым под заголовками «Бараба», «Тарлык, Тоболык, Түмәнлек», «Тобулхалк», в соответствии с географическими названиями тех местностей, где были сделаны эти записи. При этом во вводной статье к данному труду сам ученый отмечает, что устные творения уже в его время сохранялись лишь как «святые воспоминания молодости того времени, когда народный дух еще давал им смелость открыто восхвалять в песнях и сказках деяния их предков» [5; 68]. Нужно особо подчеркнуть, что большую часть сборника составляют объемные специфические произведения эпического характера — дастаны. По тематике и содержанию эти произведения эпического жанра с усложнённым сюжетом делятся на архаико-героические, исторические (историко-героические) и любовно-романтические дастаны. Считается, что эпические сказания-дастаны возникли на основе мифологии и богатырских рассказов еще в период родового строя, когда древние родоплеменные отношения начали распадаться [6; 168].

Как отмечают многие исследователи фольклора, сверхсложный по сюжету и большой по объему, присущий тюркскому народу особый лироэпический жанр — дастаны более стойко сохранился в Сибири. Это объясняется, во-первых, тем, что селения сибирских татар находятся вдали от больших дорог, культурных центров, и, во-вторых, благодаря устойчивой мелодии и стихотворной основе. Как отмечает татарский ученый М. Ахметзянов: «Большая часть наших дастанов сохранились в среде сибирских татар и записаны из уст сибирских сказителей. Дастаны «Идегэй» («Идегей»), «Атаклы кыз Тукбикэ» («Славная девушка Тукбика»), «Тимер батыр», «Илдан белән Гөлдан» («Илдан и Гульдэн») воспроизводят быт татарских племен Сибири в средние века» [6; 44].

Драматическая база, события и эпичность большинства сюжетов дастанов историко-героического, богатырско-приключенческого, общепринятого и романтического характера (10 из 12 текстов), представленные В.В. Радловым («Арык Мерген», «Козы-Корпеш», «Межек Алып», «Ак Кебек», «Кадыш Марган», «Идегей», «Алтаин Саин Сома», «Жас Монке»), дают возможность отнести их к дастанам. «Алтаин Саин Сома», «Ак Кебек», «Жас Монке», «Межек Алып», записанные ученым, являются уникальными образцами древнетюркского эпоса [2; 117].

К примеру, дастан «Алтаин Саин Сома», записанный В.В. Радловым у сибирских татар, сюжет которого близок к жанру сказки, схож с дастанами, сохранившимися у алтайцев, якутов и хакасов.

Среди анализируемых записей В.В. Радлова часто встречаются эпические сказания героико-архаического характера, где главным героем является легендарный богатырь — Алып батыр, который в страшных битвах с другими мифическими героями — Йилбаганами (в дастанах «Кадыш Марган», «Алтаин Саин Сома», «Межек Алып») показывает свою силу и бесстрашие, выходит победителем, освобождая свою землю и тех, кто находится под его опекой, от мифических врагов. Алып батыр — распространенный образ в сибирско-татарском фольклоре, в частности, данный образ фигурирует в народных преданиях и легендах, где герой предстает великаном огромных размеров, обладателем недюжинной физической силы, зорких глаз, благодаря чему успешно проходит все испытания: побеждает врага, поражает со значительного расстояния диких (мифических) зверей, по приказу хана со дна моря достает кость благородной рыбы, ищет золотую шкуру огромной птицы Цоцоло, чтобы накрыть крышу замка, находит золотой рог благородного оленя и др. Содержание данных эпических произведений дает возможность вести речь о мифологическом представлении о мире древних тюрков — предков сибирских татар.

Значительное место среди эпических произведений, записанных В.В. Радловым из уст сказителей-сибирских татар, занимают любовные дастаны о Йусуфе и Зулейхе, Тахире и Зухре, Шахсанам и Гариб, сюжет которых широко распространен как в фольклоре, так и в книжном эпосе многих тюркских народов.

Радловский вариант дастана «Идегей» является примером исторического эпоса. Известный дастан является духовным достоянием ряда тюркских народов. Его варианты в разное время были записаны у казахов, каракалпаков, узбеков, ногайцев, туркмен, башкир, горных алтайцев, тюркских народов Крыма и других. Последние записи эпоса ученый успел записать из уст сказителей-татар, живущих в барабинских степях (Новосибирская область). Противоречивые события, происходившие в жизни тюркских народов в сложных геополитических условиях, составляют реальную основу сюжета дастана «Идегей» [3]. Фактором, сохраняющим актуальность данного произведения, является также то, что в нем отражаются события мирового значения конца XIV—начала XV веков, происходившие на территориях Крыма, в бассейне Каспийского моря, Поволжья, на просторах Южной Сибири, современного Казахстана, долинах Средней Азии. Произведение отражает трагичный период истории

Золотой Орды, что является также серьезным показателем литературно-исторической ценности дастана. В событиях, запечатленных в произведении, участвуют конкретные исторические личности: Идеге, Хромой Тимур, хан Тохтамыш, сыгравшие решающую роль в судьбе многих тюркских народов и государств.

Заслугой ученого-тюрколога В.В. Радлова является также запись и сохранение для будущих поколений исторических дастанов, таких как «Кучум хан», «Бурихан», «Хочаш», «Атулы Батыр», «Сеит», «Абул Касим», «Ак Бога», «Би Агыш», «Кырамша», «Кобланды», «Караца» и др., которые являются продолжением традиций богатырских поэм сибирских тюрков, значительно уступая им по объему, но положительно отличаясь утонченной лиричностью и тонким психологическим раскрытием образов героев. К примеру, в дастане «Караца» рассказывается об огромной душевной трагедии главного героя — известной исторической личности Караца, вызванной потерей его двух сыновей-богатырей — Мамыша и Йийенка. Такого характера исторических дастанов было зафиксировано В.В. Радловым около десятка, что способствовало их сохранению для будущих поколений — иначе их ожидала бы трагическая судьба окончательно забытых поэтических повествований о кипчакских, татарских ханах разных эпох. Построение эпических сюжетов, система персонажей, исполнительские формы, приемы идеализации героев и другие особенности дастанов сибирских татар находят близкое сходство с эпическими произведениями алтайцев, казахов, ногайцев, узбеков, уйгур, туркмен, турков, азербайджанцев, якутов.

Записанные В.В. Радловым сказки сохраняют художественные достоинства жанра. По словам Ф.Ахметовой-Урманче, через сто лет ни одна из этих сказок не повторилась даже в вариантах. Ученые находили лишь сходные мотивы, совпадения в названиях, но при этом отмечали, что по содержанию это очень отдаленные контаминации, видоизменения сказок, что говорит об их жанровой неустойчивости и пестроте историко-этнографических связей носителей фольклора.

В историческом плане интересны легенды и предания «Кучум Хан», «Дочь Тохтамыша», «О барабинском народе», «О деревне Шагыр», варианты которых зафиксированы как В.В. Радловым, так и другими фольклористами.

Примечательно и то, что IV-м томе «Образцов...» В.В. Радлова, кроме стихов в дастанах, собрано 29 текстов песен, которые составляют 680 поэтических строк. Из них 5 песен (79 строк) названы ученым байтами. В современной фольклористике байты выделяются из обычных песен по событийному, чаще трагическому или сатирическому содержанию, повествовательному характеру исполнения. Это специфические произведения лиро-эпического жанра татарского фольклора.

Но из-за отрывочности записей, сделанных В.В. Радловым, отсутствия записанных мелодий, их трудно отнести к байтам в современном понимании этого жанра — т.е. стихотворным повествованиям о трагических или комических явлениях жизни, исполняемым на определенные мелодии. Однако по сюжету и ассоциации с другими байтами такого рода произведения, как «Байт о русско-французской войне», «Байт о германской войне», «Байт о мергенах» (мерген — меткий стрелок) с прекрасно сохранившимися деталями «охотничьего эпоса», «Минарет», «Приходи, бесподобная», «Перед рассветом», «Байт о солдате Абдурахмане», определенно можно отнести к жанру байтов.

Среди песен, записанных в татарских селениях В.В. Радловым, есть такие, которые по жанровым свойствам тяготеют как к дастанам, так и байтам, и к историческим песням. К примеру, 10 песен из 29 по событийности и сюжетам, по кратко сохранившемуся описанию деяний героев («Кучум», «Ходжаш», «Богатырь в сапогах», «Друг Морза», «Саит», «Ак Бога», «Абул Касим» и другие) с уверенностью можно отнести к историческим песням, которые в современной татарской фольклористике представлены именами таких ученых, как И. Надиров, Ф. Урманчеев, М. Бакиров.

Определенную лепту, как было сказано выше, в развитие сибирско-татарской фольклористики внес ученый-тюрколог Н.Ф. Катанов. Он стал известен благодаря своим переводам на русский язык исторических текстов, написанных на арабском языке, исторических легенд и преданий. Ученый является переводчиком двух рукописей, хранившихся в библиотеке Тобольского краеведческого музея (объемом в 4 и 3 стр.). В этих документах под названием «О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против инородцев Западной Сибири» речь идет о деяниях шейхов, прибывших в Сибирь с целью распространения здесь канонов ислама. Данные документы были переведены Н.Ф. Катановым и опубликованы в «Ученых записках Казанского университета» и в «Ежегоднике Тобольского губернского музея» [7]. В текстах повествуется о походе 366 мусульманских проповедников из «Священной Бухары» — дервишского ордена Накшбандийа и 1700 всадников в Западную

Сибирь для обращения местных народов в ислам. В документе также перечислены места 29 священных захоронений проповедников ислама — называемых местными татарами — Астана.

Рукопись, переведенная Н.Ф. Катановым, является родословной одного из хранителей Астаны, которая длительное время являлась единственным известным и наиболее ранним документальным источником по исламизации Сибири, введенным в научный оборот. Благодаря публикации Н.Ф. Катанова временем прихода первых исламских миссионеров в Сибирь принято считать конец XIV в. Почитание мучеников за веру — авлия — и мест их захоронений — Астана у сибирских татар выражается магической направленностью. В документе, переведенном Н.Ф. Катановым, есть также обращение к населению: «Покорнейше просим, чтобы святые могилы оберегались неукоснительно...» [7].

Ученый перевел на русский язык и опубликовал два предания сибирских татар, оригиналы которых были изданы В.В. Радловым в 4-м томе указанной выше работы на сибирском наречии: «Предания тобольских татар о Кучуме и Ермаке» и «Предания тобольских татар о прибытии в 1572 г. Мухаммеданских проповедников в Искер» [7]. Тексты были записаны со слов татар, проживающих в селе Саургач вблизи города Ишима Омской области. Первое предание рассказывает об исторических личностях — о татарском хане Кучуме и о предводителе завоевателей сибирских земель Ермаке, оставивших свой след в истории сибирско-татарского народа. Второй гласит о приезде в Сибирское ханство исламских миссионеров под руководством Ахмет Гирея, направленных бухарским ханом по просьбе хана Кучума. Предание сообщает имена участников событий, которые подтверждаются другими историческими документами. Действительно, по историческим документам брат Кучум хана — Ахмет Гирей прибыл в столицу Сибирского ханства — Искер, и они вместе правили страной в течение 4-х лет (позже Ахмет Гирей был убит казахским ханом Шыгаем). До настоящего времени именно в записях Н.Ф. Катанова сохранились также легенды и предания сибирских татар: «Предания тобольских татар о грозном царе Тамерлане», «Предания тобольских татар о происхождении киргизского народа», которые имеют историческое значение и по настоящее время хранятся в архивах Тобольского государственного историко-архитектурного музея-заповедника.

Таким образом, записи известных тюркологов сыграли неоценимую «двойную» службу для науки: в качестве материалов для разностороннего исследования языковых особенностей тюркских народов, а также являясь фольклорным материалом, на основе которого ученым-фольклористам стало возможным проследить историю развития и угасания фольклора сибирско-татарского народа.

Многолетняя и многоплановая плодотворная деятельность ученого Василия Васильевича Радлова позволяет по праву считать его основоположником тюркологической науки, а также ученым, внесшим огромный вклад в тюркско-татарскую фольклористику. Не менее важным его достижением может считаться подготовка достойного ученика — продолжающего научные изыскания в области тюркологической науки. За свои неполные шестьдесят лет жизни Николай Фёдорович Катанов в значительной мере обогатил отечественную тюркологию, войдя в историю в качестве первого хакасского учёного-востоковеда. Богатейшее наследие Н.Ф. Катанова, использовавшего в своих трудах, по подсчётам его библиографов, данные ста четырнадцати языков и состоявшего членом многочисленных научных обществ, ещё в значительной мере ждёт своего исследователя. Многоаспектные фундаментальные труды, посвященные сопоставительному исследованию многочисленных языков тюркских народов, легли в основу российской тюркологии. Фольклорный материал, записанный ими из уст носителей около 150 лет назад, по настоящее время служит ценнейшим источником для изучения истории, этнографии, языка, обычаев и обрядов народа.

Список литературы

- 1 Юсупов Ф.Ю. Научная деятельность В.В. Радлова в становлении российской тюркологической науки / Ф.Ю. Юсупов // Современные проблемы науки и образования. — 2012. — № 4. — С. 295–302.
- 2 Сайфулина Ф.С. Европейские исследования барабинского татарского фольклора: роль исследований немецкого ученого В.В. Радлова / Ф.С. Сайфулина, И.С. Карабулатова // Научная жизнь. — Ч. 11. — 2014. — № 9. — С. 116–119.
- 3 Сайфулина Ф.С. Татарско-русско-английский глоссарий литературоведческих терминов / Ф.С. Сайфулина, А.М. Закиржанова. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. — 160 с.
- 4 Ахметова Ф.В. По следам В.В. Радлова / Ф.В. Ахметова // Сибирские татары: сб. ст. — Казань: Институт истории АН РТ, 2002. — 240 с.
- 5 Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи / В.В. Радлов. — Казань: Ин-т истории АН РТ, 2012. — 519 с.

6 Бакиров М.Х. Татарский фольклор / М.Х. Бакиров. — Казань: Ихлас, 2012. —400 с.

7 Катанов Н.Ф. Предания тобольских татар о Кучуме и Ермаке /Н.Ф. Катанов //Ежегодник Тобольского губернского музея. — 1895. — № 5. — С. 234–238.

Ф.С. Сайфулина, Г.К. Абдирасилова, Ж.А. Рустемова

Сібір татарларының фольклорын зерттеуде В.В. Радлов пен Н.Ф. Катановтың қосқан үлесі

Мақала көптеген түркі тілдерін салыстырмалы оқытуда ірі ғылыми еңбектер қалдырған неміс ғалымы, Ресей түркітану ғылымының негізін қалаушы — академик В.В. Радлов пен оның атақты шәкірті Н.Ф. Катановтың татар фольклористикасына қосқан ғылыми мұрасын зерттеуге арналған. Бүгінгі күнде бұл ғалымдардың есімдері бүкіл ғылыми әлемге кеңінен танымал. XIX ғасырда Ресейдің Азиялық бөлігінің көптеген халықтарының белгілі емес тілдерінің ерекшеліктерін зерттеуге қызығушылық танытқан ғалымдарды осы тілдердің тасымалдаушыларының аузынан «тірі» ауызекі сөйлеуге әкелді. Сонымен қатар, олар түркі халықтарының тұрмысымен, этнографиясымен, тарихымен, рухани мәдениетімен танысты. Он жыл аралығындағы ғалымдармен ұйымдастырылған көпжылдық ғылыми экспедициялардың зерттеу нәтижесі фольклордың әртүрлі жанрлары туралы жазбалар болды. В.В. Радлов пен Н.Ф. Катановтың дер кезінде жазылған еңбектерінің маңыздылығы қазіргі уақытқа дейін түркі халықтарының ауызша шығармашылығының жанрлық байлығы мен қайталанбас үлгілерін сақтаған, бұл ғалымдарды түркі фольклористикасының негізін қалаушылар деп атауға құқық берілді.

Кілт сөздер: түркітану, В.В. Радлов, Н.Ф. Катанов, татар фольклоры, Сібір татарлары, халық ауыз әдебиетінің үлгілері.

F.S. Sayfulina, G.K. Abdirassilova, Zh.A. Rustemova

Contribution of V.V. Radlov and N.F. Katanov to the study of the folklore of the Siberian Tatars

This article is devoted to the study of the contribution to the Tatar folklore of the German scholar — the founder of the Russian Turkic science — Academician V. Radlov and his eminent student N. Katanov, who left major scientific works in the field of comparative study of numerous Turkic languages. The names of these scientists, who have devoted all their scientific activity to Turkology, are now widely known throughout the scientific world. The interest in exploring the peculiarities of the languages of the little known in the nineteenth century by numerous peoples of the Asian part of Russia led young scientists to write «lively» conversational speech from the mouths of the speakers of these languages themselves. However, they were also interested in life, ethnography, history, spiritual culture of these peoples. The result of many years of scientific expeditions organized by researchers studied over the course of decades has been the recordings of various genres of folklore. It is thanks to the timely records of V. Radlov and N. Katanov has preserved the genre richness and unique samples of oral creativity of the Turkic peoples, which gives the right to call these scientists also the founders of the Turkic folkloristics.

Keywords: Turkology, V.V. Radlov, N.F. Katanov, Tatar folklore, Siberian Tatars, samples of folk literature.

References

- 1 Yusupov, F.Yu. (2012). Nauzhnaia detelnost V.V. Radlova v stanovlenii rossiskoi turkolohicheskoi nauki [Scientific activity of V.V. Radlov in the formation of Russian Turkological science]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia* — *Modern problems of science and education*, 4, 295–302 [in Russian].
- 2 Sayfulina, F.S., & Karabulatova, I.S. (2014). Evropeiskie issledovaniia barabinskogo tatarskogo folklora: rol issledovaniia nemeskogo uchenogo V.V. Radlova [European studies of barabinsk tatar folklore: the role of investigations of the german scientist V.V. Radlov]. *Nauchnaia zhizn* — *Science Life Journal*, Vol. 11, 9, 116–119 [in Russian].
- 3 Sayfulina, F.S., & Zakiryanova, A. M. (2014). *Tatarsko-russko-angliiskii slovar' literaturovedcheskikh terminov* [Tatar-Russian-English Glossary of literary terms]. Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta [in Russian].
- 4 Ahmetova, F.V. (2002). Po sledam V.V. Radlova [In the footsteps of V.V. Radlov]. *Sibirskie tatary* — *Siberian Tatars*. Kazan: Institut istorii AN RT [in Russian].
- 5 Radlov, V.V. (2012). *Obraztsy narodnoi literatury turkskikh plemen, zhivushchikh v Yuhnoi Sibiri i Dzungarskoi stepi* [Samples of folk literature of Turkic tribes living in southern Siberia and Dzungar steppe]. Kazan: Institut istorii AN of RT [in Russian].

6 Bakirov, M.Kh. (2012). *Tatarskii folklor [Tatar folklore]*. Kazan: Ikhlas [in Russian].

7 Katanov, N.F. (1895). Predaniia tobolskih tatar o Kuchume i Ermake [Legends of the Tobolsk Tatars about Kuchum and Ermak]. *Ezhegodnik Tobolskoho gubernskoho muzeia — Yearbook of the Tobolsk provincial Museum*, 5, 234–238 [in Russian].

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

DOI 10.31489/2020Ph1/100-106

UDC 378.146

A.A. Issalieva A.T. Iskalieva

*Zhangir Khan West Kazakhstan agrarian-technical University, Kazakhstan
(E-mail: E-mail: aiza_1080@mail.ru, aina_0480@mail.ru)*

Formative assessment in the training of technical students

The article deals with the issues of formative assessment. Formative assessment focuses on improving learning outcomes and teaching. It provides feedback to guide learning and learning for the learner. The significance of this article consists in that theoretical positions, conclusions developed during research, can find the use in the process of preparation of futurespecialists of technical profile; worked out and approved methodology of diagnostics and stage-by stage formative evaluation of students of technical specialities can be used in teaching of subject «Russian» in technical institution of higher learning; recommendations and provisions are given on to creation of the system of methodical bases of formative evaluation of students in accordance with by the qualified model of graduating student technical technical institution of higher learning.

Keywords: assessment, technology, learning, research, formative assessment, learning achievement, methods.

In the age of innovative technology, in order for a student to succeed, he or she must have a high level of skills such as critical thinking, problem solving, cooperation, working with technology, independent work and communication. A young specialist should not only master the secrets of professional skills, but also fluently and competently master speech. Mastery of language and culture of speech helps a person to adapt in social reality, successfully interact, cooperate, work in a team, make decisions [1].

Today there is a lot of talk about individualization of the educational process of the university, increasing the educational motivation and learning independence of students. The most appropriate mechanism that takes into account individual and professional abilities of students is formative assessment, which can also be called assessment for learning [2].

The existing contradictions in the system of formative assessment in relation to the university is the need, on the one hand, to specify the theoretical provisions of the use of formative assessment in the conditions of the university, on the other hand, the lack of systematic experience of its use in the professional activities of the teacher.

Theoretical and methodological basis of the research was formed by the works of foreign scientists L. Anderson, P. Black, B. Bloom, D. Bowd, D. Williams, D. Krasvola, M. Lovatt, D. Rowntree, A. Smith, D. Wissy, K. Eccleston and others, Russian researchers A.A. Atabekov, G.A. Atanova, N.A. Belousova, V.P. Bepalko, G.B. Golub, L.I. Klarin, S. Merkulova, Y.G. Tatur, D. Tollingerova, I.S. Fishman, etc, and works of Kazakh scientists A.T. Aitpukeshev, G.M. Kusainov, L.G. Kolesova, K.M. Saginov and others.

Assessment — a category concerning any kind of activity, in which training certificates are systematically and systematically collected, used to make a conclusion about its quality.

It is no coincidence that the category «assessment» literally means «sitting next to each other» in Latin, expressing the essence of assessment, when one person carefully observes what one person says or does to another or, in case of self-assessment, reflexes the process of learning [3].

In the most general sense, evaluation is the process of judging the value or measuring the value of an object (person, process, program).

Evaluation is a general term used to measure learners' performance in a course against the goals and objectives of the course [4].

Assessment is a tool that allows to determine the development, progress in teaching activities; a way of correcting the activities of the learners, through which the teacher determines the level of readiness of the learner.

Principal characteristics of assessment for learning:

1. forms the educational process;
2. is a continuous process;
3. forms the communication process between the teacher and the student;
4. requires active participation and contributes to increasing the motivation of students;
5. does not constitute a basis for assigning points.

Different forms of assessment are described and assessed in terms of their potential to improve learning.

The whole variety of assessment forms is built on the same algorithm: pedagogical measurement (monitoring and observation); interpretation of results; conclusion for the purpose of improving the learning process.

Initially, in order to carry out the assessment, it is necessary to carry out an initial diagnosis of what the learners know and are able to do and to identify problem areas. Monitoring and observation of students' learning activities helps to determine the current level of STE and competencies. Regardless of the type and form of assessment, students' answers are interpreted to determine whether they meet the expected results and success criteria. Thus, learning outcomes are verified and the significance of learning outcomes is identified.

There are two types of such assessment: formative (formative) and summative (final) assessment. We are interested in formative assessment.

Formative assessment refers to all types of activities carried out by the teacher and learner. It provides feedback that allows for the regulation of learning and teaching in the interests of the learner.

Formative assessment focuses on improving learning outcomes and teaching. It is opposed to summative assessment aimed at reporting and ranking learners.

Formative assessment aims to ensure that learning achievement is further improved.

Formative assessment is a mechanism that provides the trainer with information on where the student is at and what effective methods need to be applied to improve his or her teaching. First of all, it is feedback that gives information about what students have learned and how they are learning at the moment, and the extent to which the teacher has achieved their learning goals. Students need to understand why they are learning, what they are learning, what are the deep connections between individual actual knowledge, and how best to learn from it. They need access to assessment and the teacher, who has always been a monopolist in assessment, should share assessment tools with the student, disclose the grounds or criteria by which the assessment is made, and give the student the opportunity to benefit from the assessment results.

Formative assessment is used to measure students' educational progress and has the following methods: observation, oral responses, writing, test assignments, portfolios, essays, self-assessment, assessment by one student to another.

Formative assessment is an assessment as part of a course of study: questions and assignments for which grades are designed to help the student learn effectively, but are not used to determine the student's performance in the course.

In order to conduct an effective formative assessment process, the instructor needs to identify two positions for himself or herself: what the student should learn from the course, and what forms of assessment can contribute to this. Since evaluation aims to find out to what extent the objectives have been achieved, it is necessary to choose the forms and techniques of evaluation that are appropriate for the particular purpose.

In order for the formative assessment process to be more effective, the trainer needs to ask himself or herself questions at all times: «What essential knowledge and skills should I teach my students?», «How can I find out if they have learned this?» and «How can I help them learn better?»

The research work was done in 3 stages:

Stage 1 — stating, consisted in definition of initial knowledge of students about formative assessment and definition of level of formation of aspiration to self-development, self-assessment of personal qualities and reflexion skill of students of the 1st year of technical specialties;

Stage 2 — forming, based on the implementation of the method of formative assessment in the subject «Russian language» through the use of various methods and techniques, the organization of paired assessment and self-assessment of students;

Stage 3 — a control stage, it was supposed to carry out a repeated cut of the formed qualities of students, conducting a comparative analysis and development of recommendations for teachers.

As the participants of the experiment were chosen the 1st year students of technical specialties.

From the results of the primary diagnostics we can conclude that the indicators of formative assessment of the students of the 1st year are average (3,0 — 3,7) and low (2,8). That is, the students have a fragmented, vague or virtually non-existent idea of formative assessment and its criteria.

In the control and experimental group and by the method of diagnostics of the level of reflexivity development of A.V. Karpov the high level of reflexivity is noted only in 3–4 students. The greatest number of students (62,5–65 %) is in the group with low level of reflexivity formation. Correspondingly, we can conclude that there are three types of reflexivity: situational, retrospective and prospective reflexivity is low or there is no reflexivity in 1–2 types.

The purpose of the formative experiment was to implement the method of formative assessment in the subject «Russian language».

At this stage of work with the students of the experimental group a number of tasks were set to comply with the technology of formative assessment:

1. definition of clear expected results and criteria of learning success;
2. organization of formative feedback;
3. organization of paired assessment and self-assessment.

This is how level expected results and learning criteria were developed:

A (knowledge and understanding):

B (application of knowledge and understanding):

C (making judgments):

E (communication skills):

F (learning skills):

Our next action was to develop a toolkit for evaluating the success of the Russian language training. Thus, for the assessment of the current performance the ball system of assessment was developed.

Further, at the formative stage of the experiment we developed and organized formative feedback directly in the process of teaching the discipline «Russian language» using such methods as a formative survey, posing questions on the taxonomy of Bloom, one-minute essay, test, exercise to test what has been learned, written comments.

In the paired assessment and self-assessment of students in the discipline «Russian language» we used such strategies as «Less is more», «Definition of mistakes», «Skills, not the content», «How good is it?», «Choose your partner», «Subvocalization».

At the 3 control stages of the experiment, the experiments were carried out:

- repeated slicing of the students' qualities (secondary diagnostics);
- Comparative analysis of research results;
- recommendations for teachers have been developed.

Figure 1. The results of the study at the stating and control stages of the experiment in the experimental group according to the questionnaire «Study of the peculiarities of organization and application of formative assessment in the education of students» (in points).

Comparative results were presented as Figures 1–3.

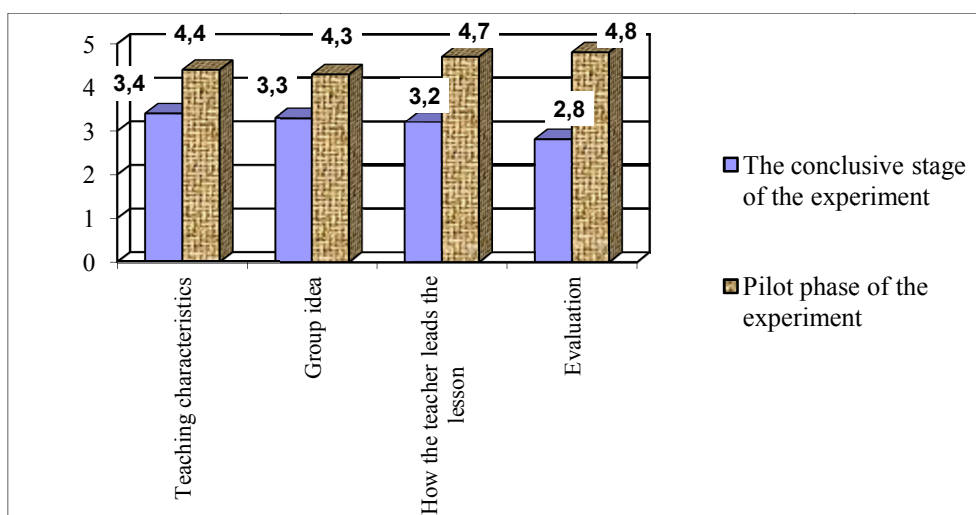

Figure 1. Shows what changes have occurred in the experimental group in the attitude of students to formative assessment

The results for all 4 indicators were close to the maximum:

The increase from 3.4 to 4.4 was noted in the criterion «Teaching peculiarities». The students of the first year of the experimental group highly appreciate the teaching methods based on the use of methods, strategies and techniques of formative assessment. Understand and accept the effectiveness of criterion assessment, opportunities for paired assessment and self-assessment for learning success.

According to the criterion «Image of the group» the indicator has changed from 3.3 to 4.3. After the experiment, the attitude towards classmates and their possibilities has changed in a positive way. Following the results of paired, group work the relations in group have been adjusted, the optimum psychological climate has been formed, the creative and working atmosphere develops.

According to the criterion «How the teacher conducts classes» changes from 3,2 to 4,7. This shows the interest of students in the new teaching methods, the professionalism of the teacher, his skills in applying strategies and technologies of formative assessment in the discipline «Russian language» are highly appreciated. The rating of this subject, thanks to the teacher, undoubtedly, has grown.

Under the «Evaluation» criterion, the indicators increased from 2.8 to 4.8. The students changed their attitude to the evaluation process in comparison with the primary diagnostics. If earlier it was considered as an «examination» procedure, a method of punishment or authoritarian control, now they see it as a great potential for self-realization. The assessment has become clear, clear, the expected results are realistic, and students can participate directly in the procedure itself.

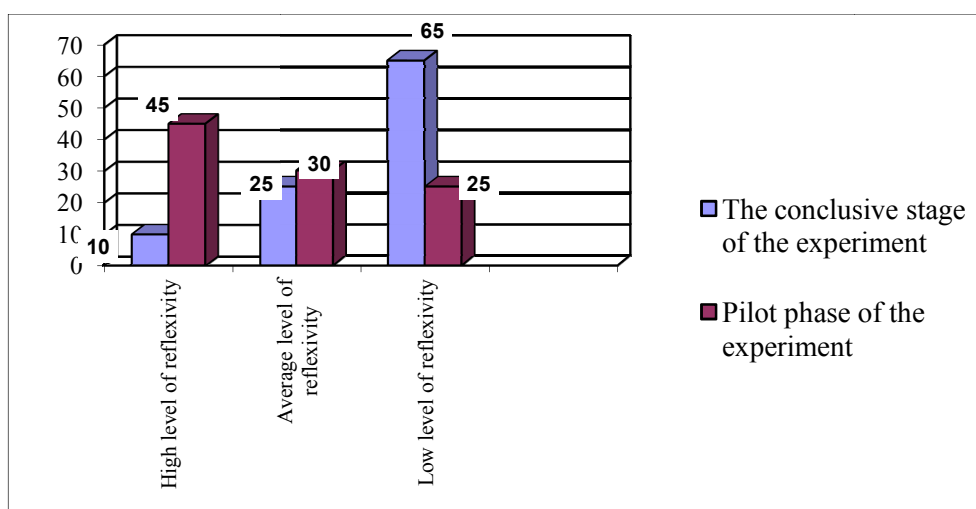

Figure 2. Results of the stating and control stages of the research in the experimental group on the method of diagnostics of the level of reflexivity development of A.V. Karpov (in %)

Comparative results on the method of diagnostics of the level of reflexivity development of A.V. Karpov show:

1. The composition of students with high level of reflexivity changed from 10 to 45 %. 18 out of 40 students of the experimental group have a high level of reflexive skill formation. They can resort to the analysis of what is happening, to the constructive analysis of their mistakes, to the planning of the forthcoming activity; they are inclined to the systematic self-analysis in concrete life situations; they use planning of details of the behavior and forecasting of probable outcomes, their actions and behavior orient on the future.

2. The number of students with an average level increased from 25 % to 30 %, and with a low level decreased from 6 % to 25 %. This is also a certain result, as there is a positive trend towards understanding the need for introspection and self-reflection. These students strive to master the methods of self-assessment, realize the need for formative assessment to improve their academic performance and their own professional development.

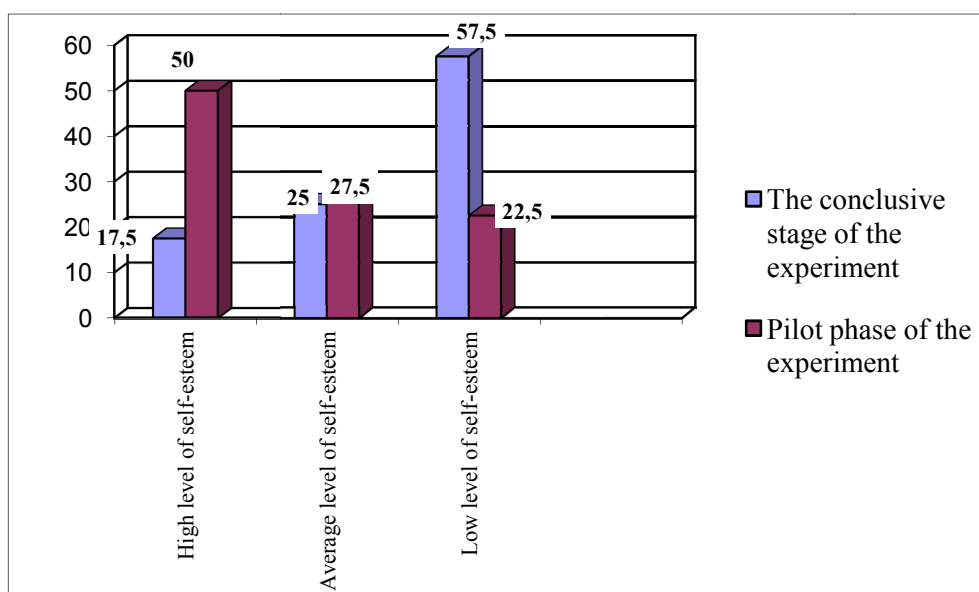

Figure 3. Results of research at the stating and control stages of the experiment in the experimental group on the method of diagnostics of the level of self-development L.N. Berezhnaya (in %)

At the end of the control stage of the experiment, we again divided the students of the experimental sample into 3 groups according to the student's readiness and ability to make formative assessment (Figure 4).

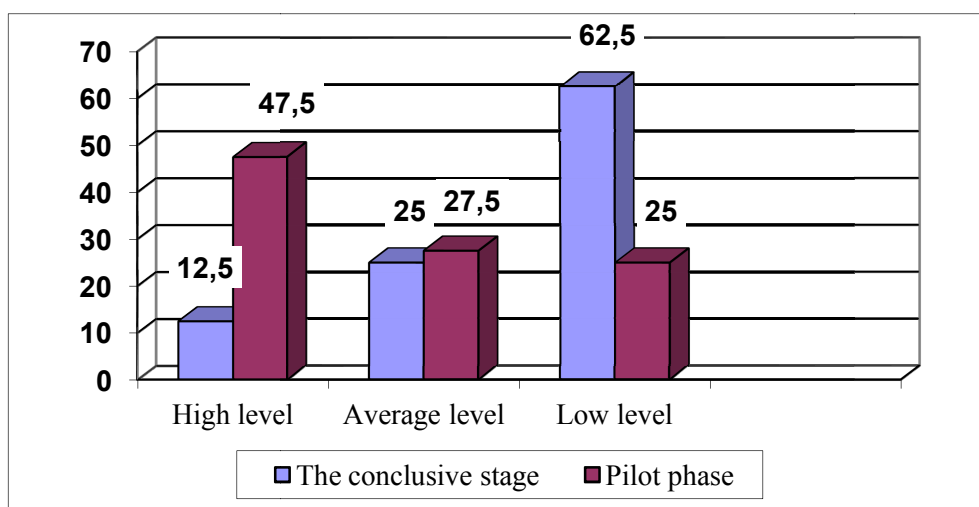

Figure 4. Distribution of students in the experimental group by levels of readiness and ability of the student to make formative assessment at the stating and control stages of the experiment (in %)

Concluding the practical analysis we consider it necessary to formulate a number of recommendations for university professors on the use of formative assessment technology:

1. When introducing this technology, it is important to assimilate the key values of formative assessment:
 - Assessment should be valid (the objects of assessment should correspond to the set goals of the course);
 - evaluation should be reliable (use uniform standards or criteria);
 - evaluation should be fair (different students should have equal opportunities to succeed);
 - Assessment should be developmental (document what students can do and how they can improve their results);
 - Assessment should be timely (supporting developing feedback);
 - Assessment should be effective (feasible, not taking up all your students' time and time).
2. Respect the basic characteristics of formative assessment:
 - Evaluate both during the session and at the end;
 - Evaluate students with comments on how they can further improve their performance;
 - Learn from students' mistakes;
 - Use a variety of assessment methods;
 - Try to be as objective and accurate as possible in assessing students' abilities.
3. Try to involve students in the evaluation process at your expense:
 - Discuss the functions of evaluation methods and their appropriateness to course objectives;
 - using self-esteem and mutual evaluation of students;
 - Encouraging students to share responsibility in the choice of assessment methods;
 - Do what you can to reduce the anxiety that assessment initiates;
 - Never offer an assignment or an examination question until you have prepared your own answer;
 - Prepare response models and use them to show students what you expect them to do.
4. During the course of the class, you should consider what you need to get feedback from them:
 - Start with a positive, encouraging comment;
 - Balance negative and positive comments;
 - turn all criticism into positive suggestions;
 - suggest further work and recommendations;
 - suggest certain ways to improve the performance of the task;
 - offer to discuss the evaluation and your comments.

References

- 1 Боярский Е.А. Оценивание обобщенных компетенций выпускников вуза / Е.А. Боярский, С.М. Коломиец // Высшее образование сегодня. — 2007. — № 11. — С. 31–35.
- 2 Аванесов В.С. Современные методы обучения и контроля знаний / В.С. Аванесов. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1998. — 99 с.
- 3 Психолого-педагогический словарь / Под ред. В.А. Мижерикова. — Ростов н/Д.: Феникс, 1998. — 311 с.
- 4 Оценивание учебных достижений учащихся: метод. рук. / Сост. Р.Х. Шакиров, А.А. Буркитова, О.И. Дудкина. — Бишкек: Билим, 2012. — 80 с.

А.А. Исалиева, А.Т. Искалиева

Техникалық мамандық студенттерін оқытудағы формативті бағалау

Мақалада оқытудың нәтижелерін жақсартуға және жетілдіруге бағытталған формативті бағалау бойынша сұрақтар қарастырылған. Сонымен қатар, ол оқушының мүддесі үшін оқыту мен оқуды реттеу үшін кері байланысты қамтамасыз етеді. Бұл мақаланың маңыздылығы зерттеу барысында жасалған теориялық қағидалар мен тұжырымдарды болашақ техникалық мамандарды даярлауда қолдануға болатындығында. Техникалық мамандықтар студенттерін диагностикалау мен кезең-кезеңімен бағалау әдістемесі техникалық университетте «Орыс тілі» пәнін оқытуда техникалық

университеттің бітіруші моделінің құзіретіне сәйкес студенттерді қалыпты бағалаудың әдіснамалық негіздерін құру жөніндегі ұсыныстар мен ережелерді ескере отырып қолдануға болады.

Кілт сөздер: бағалау, технология, оқыту, зерттеу, формативті бағалау, үлгерім, әдістер.

А.А. Исалиева, А.Т. Искалиева

Формативное оценивание в обучении студентов технических специальностей

В статье рассмотрены вопросы формативного оценивания, которое делает акцент на улучшение результатов обучения и совершенствование преподавания. Кроме того оно обеспечивает обратную связь, позволяющую регулировать обучение и учение в интересах обучающегося. Значимость данной статьи заключается в том, что теоретические положения, выводы, разработанные в ходе исследования, могут найти применение в процессе подготовки будущих специалистов технического профиля. Апробированная авторами методика диагностики и поэтапного формативного оценивания студентов технических специальностей может быть использована в преподавании предмета «Русский язык» в техническом вузе с учетом рекомендаций и положений по созданию системы методических основ формативного оценивания студентов в соответствии с компетентностной моделью выпускника технического вуза.

Ключевые слова: оценивание, технология, обучение, исследование, формативное оценивание, успеваемость, методы.

References

- 1 Boiarskii, E.A., & Kolomiets, S.M. (2007). Otsenivanie obobshchennykh kompetentsii vypusnikov vuza [Estimation of generalized competences of university graduates]. *Vysshee obrazovanie sehodnia — Higher education today*, 11, 31–35 [in Russian].
- 2 Avanesov, B.C. (1998). *Sovremennye metody obucheniia i kontroliia znaniia* [Modern methods of education and knowledge control]. Moscow: Issledovatel'skii tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov [in Russian].
- 3 Mizherikova, V.A. (Eds). (1998). *Psikholoho-pedahohicheskii slovar* [Psychological-Pedagogical Dictionary]. Rostov on-Don: Feniks [in Russian].
- 4 Shakirov, R.H., Burkitova, A.A., & Dudkina, O.I. (Eds). (2012). *Otsenivanie uchebnykh dostizhenii uchashchikhsia* [Evaluation of educational achievements of students]. Bishkek: Bilim [in Russian].

B.H. Kurmanova

*Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university, Uralsk, Kazakhstan
(E-mail: kurmanovab@list.ru)*

Interactive training in the russian language for students of non-language specialties

The article deals with one of the ways to modernize education on a competence basis, namely, through the use of interactive forms of teaching in teaching the Russian language. Examples of interactive teaching methods in the Russian language classes are presented: brainstorming, project, debate, presentations. The use of interactive teaching methods in the classroom helps motivate students to the learning process, arouse interest in the subject and increase cognitive and intellectual ability, as well as independence in actions. The relevance of the problem is due to a sharp decrease in the cognitive and motivational interest of students in the problems of a linguistic personality. Scientific and innovation theoretical significance: identified and compared various approaches to the analysis of the motivational foundations of students; the features of the application of interactive learning technology at the university are highlighted and described; A model for the development of motivation for teaching students through interactive teaching of language disciplines at the university was developed and put into practice.

Keywords: interactive methods, brainstorming, project, business games, multimedia, technology.

In a changing world, the education system should shape such new qualities of a graduate as initiative, mobility, flexibility, dynamism and constructiveness. A future professional should have a desire for self-education throughout his life, master new technologies and understand the possibilities of their use, be able to make independent decisions, adapt in the social and professional sphere. In these conditions, to achieve the most optimal result in the training of future specialists, the use of interactive training is of particular importance. It should promptly respond to changes in demand in the labor market and respond immediately to emerging needs.

Teaching the Russian language is one of the main elements of the system of professional training of specialists at all levels in Kazakhstan, including in higher educational institutions. In the modern world, not a single person can do without knowledge of the Russian language. Proficiency in Russian is necessary to be a competitive person in the labor market.

One of the forms of interactive learning is a learning game, which allows you to engage the largest number of students in the learning process and make learning interesting, exciting and fruitful.

My teaching practice at the West Kazakhstan Agrarian and Technical University showed that first-year students to a small degree have the skills of purposeful organization of independent work. Therefore, one of the main tasks of the teacher of the Russian language is to maintain interest in the subject, the desire to work day after day. In order for this interest not to disappear among students, the teacher should not only know his subject, but also look for new teaching methods that develop a cognitive interest in learning.

Applying intellectual games in the Russian language classes, the main goal is to create comfortable learning conditions in which the student feels his success, which makes the entire learning process productive. An important role is given to business games.

Interactive technologies can increase the quality of knowledge, as well as apply them in practice [1; 97]. Note that the most important condition for acquiring interactive teaching skills for the teacher; his personal experience of participating in a game, brainstorming, or discussion.

Interactive activities in the classroom of the Russian language involves the organization and development of communicative dialogues, which leads to mutual understanding, interaction, to joint solution of common tasks for each student. During dialogue, students learn to think critically, analyze information, make informed decisions, and participate in discussions. According to this aim, in these classes, individual, pair and group work is organized, research projects, role-playing games are being implemented, work is underway with documents, and creative tasks are used. So, I used such forms of interactive learning as brainstorming, «lesson-competition», «scholar» and others. What is valuable in them is that they allow the student not only to express their opinion, opinion and assessment, but also, having heard the arguments of the partner in the game, abandon their point of view or substantially change it.

«Interactive communication does not occur spontaneously, it requires serious efforts to organize certain conditions» [2; 17]. In the process of monitoring the assimilation of knowledge on the current topic, students can offer the intellectual game «Scrabble». Two students become its participants: one in the role of a student, the other in the role of a teacher. The «teacher» asks several control questions, to which the «student» gives written answers, making one mistake. When checking, the «teacher» must detect it. This task develops the student's attentiveness and deep lasting memorization of information.

«A joint project». Groups are working on different tasks on the same topic. After completion of work, each group presents their research, as a result of which all students get acquainted with the topic as a whole. «Brainstorm». To solve a problem, students are encouraged to find as many paths, ideas, suggestions as possible, each of which is fixed on a blackboard or piece of paper. After creating such a «bank of ideas», an analysis is carried out. The game is educational in nature (fosters a sense of collectivism), enhances motivation to study the topic, and the element of competition mobilizes the thought and energy of playing students, creates an atmosphere of emotional tension.

The game, as a method of active learning, is a way of activating the educational and cognitive activities of students, which encourage them to actively think and practice in the process of mastering the material during the game, when not only the teacher is active, but the students are also active.

The pedagogical essence of the game is to intensify the thinking of students, increase the independence of a future specialist, introduce a spirit of creativity in training, and prepare for professional practical activities. This method reveals the student's personal potential: each participant can diagnose their capabilities alone, as well as in joint activities with other participants. The students' activity is manifested vividly, is continuous and «makes» them be active. In the process of preparing and conducting a business game, each participant should have the opportunity for self-affirmation and self-development. The teacher should help the student become in the game what he wants to be, show him himself his best qualities that could be revealed in the course of communication.

In the traditional understanding of the learning process, the student simply assimilates the knowledge that is given to him, but in the process of conducting an interactive game, special training is organized in which various types of activity are activated in such a way that the student gradually opens up a new one. This technology is especially effective in teaching the Russian language, as the subject involves not only knowledge of the source material, but also its deep analysis. The essence of technology is to create in class the opportunity and conditions for the creative development of knowledge. The project method contributes to the development of cognitive skills, critical thinking, the ability to navigate independently in the information space. I use overview, creative, game, research types of projects. They allow you to form the creative skills of students.

Information via Internet resources, including the use of modern information technologies, presentations made by students themselves.

Teaching students the method of projects and their use of the project method using modern information technologies, work on the problem under study. Advising students, assisting them in making presentations, homework «Secrets of phraseology» using the latest information technologies. The preparatory phase includes the coordination of student workloads.

The content of the competition tasks for students depends on the tasks that the teacher is called to solve. Each version contains tasks for linguistic instinct and ingenuity. This makes participation in the competition attractive, combines the requirements of gaming and educational activities, interactive forms of training. Some of the tasks are done at the reproductive level, which allows most participants to experience success. However, a significant place is occupied by tasks of a reconstructive nature, for the implementation of which it is necessary to apply well-known methods of activity in a partially changed situation.

«Secrets of phraseology»

Competition 1. Greeting teams.

Demonstration of homework by teams in the form of research projects «Secrets of phraseology» using information technology.

Like any greeting, this contest involves the teams addressing each other, the fans, and the jury. All this, of course, should be fun, in a playful way. Since proverbs are also stable linguistic units, they draw closer on this basis to phraseological units. Therefore, it is completely legitimate, in my opinion, to take one of the proverbs as the name of the competition. Teams must show what meaning can be put into this proverb. The theme of the contest is «Secrets of phraseology», and therefore, in their speech, teams need to somehow beat the phraseologisms used, but this does not mean that absolutely all jokes should be built on their basis.

When assessing the performance of teams, it is necessary to take into account both the number of slides used, and their relevance, and relate to the general course of the performance. You can't just go on stage, present a project and start pouring idioms. Everything should sound in action.

Competition 2. Competition of captains

Captains are offered tasks to correct errors in the use of phraseological units. Two envelopes with tasks are being prepared, and the captains themselves choose an envelope. The examples in the envelopes are different.

Task 1. Correct sentences.

1. In fact, he is a cook without a minute, it remains to pass the exam. 2. The writer keeps pace with his time. 3. Visit you in these places where not only the human foot, but also the foot of the journalist has not yet set foot. 4. Not everywhere else, the local intelligentsia turned their faces to the centers of culture. 5. The teacher should know what the success of this work lies in, to notice in each pet only one inherent zest.

Answers (you can prepare slide answers for the audience and the jury): 1.... without five minutes a cook. 2.... keeps up to date. 3.... where no man has gone before. 4.... turned her face. 5.... to notice a highlight in each pet.

Task 2. Correct sentences.

1. It is necessary to give the most serious importance to the matter of increasing labor productivity in the factory. 2. A significant effect on the audience has the use of examples taken from life. 3. No need to lock yourself in, let's share our sore spots. 4. As they say, the farther into the forest, the more chips fly. 5. The next day the team was gone: it crumbled like a small bubble.

Answers (you can prepare slide answers for the audience and the jury): 1... pay attention. 2.... produces an effect. 3.... let's talk about sore. 4.... the farther into the forest, the more firewood. 5.... burst like a soap bubble (option: crumbled like a house of cards). Captains training time — 10 min. When correcting errors, captains must first read the wrong options, and then the corrected ones. For viewers and the jury there is a demonstration of answers on slides.

While the captains are preparing, a game is being played with the fans. For this game, you can choose one of the tasks below, if you are conducting an extra-curricular event and are not limited by time — both.

Recall phraseologisms with the words:

take — plainly, in blinkers, with bare hands, throat, sin on the soul, on the sides, on the throat, on the soul, starvation, boarding, on the arap, on a tug, on a pencil, on the front sight, on the gun, on, on yourself labor, looking at yourself, under fire, under the wing, into custody, example, failure, your, words back, into the mind, yourself in your arms, strength, word, from a place, a side, don't take much on yourself, drops in your mouth, neither give nor take.

play — cat and mouse, silence, hide and seek, the second violin, eyes, life and death, comedy, on the nerves, on the arm, the first violin, the role, in words, with fire.

The winner is the one who calls the last idiom — phraseologism.

Over the past decades, business games have been widely introduced into production, social activities, economics, management theory, and education — this is confirmed by numerous scientific studies and literary publications. Among these works, we can distinguish those that are fundamental in the design and use of business games. First of all, these are the works of Yu.S. Arutyunov, V.N. Burkov, N.V. Borisov, and others. In the works of the latter, the main characteristics of the educational business game are highlighted, a detailed analysis of the problem of introducing educational business games into the learning process is given.

Unfortunately, there are not so many special studies related to the use of business games in teaching students. In my opinion, the most interesting studies of N.V. Borisova [3].

For the preparation of business games, all didactic methods can be used: explanatory, illustrative, reproductive, problematic presentation, partially search, research. Methodological requirements should also be observed:

- 1) the game should be a logical continuation and completion of a specific theoretical topic (section) of the academic discipline, a practical complement to the study of the discipline as a whole;
- 2) maximum proximity to real professional conditions;
- 3) creating an atmosphere of search and ease;
- 4) careful preparation of educational and methodological documentation;
- 5) clearly formulated tasks; conditions and rules of the game;
- 6) identification of possible solutions to this problem;
- 7) the availability of the necessary equipment.

Positive in the application of a business game: high motivation, emotional richness of the learning process, the formation of knowledge and skills, consolidation of knowledge in the discussion of the game. A business game helps to achieve educational, educational and developmental goals of a collective nature based on acquaintance with the real organization of work. Cognitive effectiveness is carried out during the game, by introducing students to the dialectical methods of researching a question (problem), organizing the work of the team, and the functions of their future professional activities by example [4]. Educational effectiveness lies in the fact that in the process of a business game, the consciousness of belonging of its participants to the team is formed, the degree of participation of each of them in the work, their relationship in solving common problems, collective discussion of issues that form criticality, restraint, respect for opinion are determined others, attentiveness to other participants in the game. Developing effectiveness is carried out during the game, with the development of logical thinking, the ability to search for answers to the questions posed, the development of speech, speech etiquette, and the ability to communicate in the process of discussion. The quality of knowledge in a playful way largely depends on the authority of the teacher. A teacher who does not have deep and stable contact with group members cannot conduct a business game at a high level. If the teacher does not inspire confidence among students with his knowledge, pedagogical skills, human qualities, the game will not have the planned result, or may even have the opposite result. Business games are based on the principles of teamwork, practical utility, democracy, transparency, competitiveness, maximum employment of each and unlimited prospects for creative activity within the framework of a business game. It should include everything new and progressive that appears in pedagogical theory and practice.

Examples of business games:

Station No. 1 «Security Department».

The game is started by company leaders. For them, insidious questions.

To the first president:

- What vowel do you write at the end of a noun?

Can there be various options? Why?

Make an offer. Explain your decision.

Thanks to the firms...

1. thanks to the company: We were able to get a loan thanks intermediary firm.

2. thanks to the company: We say goodbye, thanks to the company for helping us obtaining a loan.)

To the second leader:

- Which option do you think is preferable? Why?

Provide leave due to illness.

Provide leave due to illness.

(The pretext I SEE suggests something coming, and the pretext

CONSEQUENCE is something already happened, so the second sentence is correct.)

Third Leader:

- Can I wear a tuxedo for a business meeting?

Is it possible to keep defeat in dispute?

(A tuxedo can only be put on a meeting. To win a victory, to suffer a defeat are stable phrases. You can only win a victory, you can only suffer a defeat.)

Station number 2 «Scrabble».

CEOs come into play.

Task to the first general director:

- Demonstrate good business writing skills by inserting missing letters in words:

adm... n... strat... I org... n... zats... I
s... leading... general a... t... b... graph
to... m... ersant pr... zid... mind
of... c... al in... c... wa
sq... l... f... kats... I t... l...
r... s... luc... I pr... fes... ia
r... sq... zita r... putatz... I
to... nkurenz... I c... c... reality

to... mp... those... tn to... l... kti..

m... n... storing m... c... nat

- Explain the lexical meaning of the words: alternative, image.

An alternative is the need to choose between two or more mutually exclusive possibilities.

Image — (eng. — image, image). Representation, opinion, image formed in society or purposefully created about any object (person, organization, product, etc.)

Assignment to the second CEO:

- Check how you can pronounce business style words correctly.

Accentuate the words correctly:

expert award

consensus loan taken

embargo goods sold

briefing find out the price of a product

alternative you're right

image marketing

incident manager

dividend devaluation

- Explain the lexical meaning of the words: marketing, manager.

Marketing — (eng. — market). Organization of production and marketing of products, based on the study of market needs for the product.

Manager / ne / — (eng. — manager). The hired head of the enterprise, company or unit.

Assignments to consultants:

- Explain the lexical meaning of words and make sentences with them.

1 consultant: devaluation, consensus.

Devaluation / de / — (German) A decrease in the official gold content of a national currency or a depreciation in relation to currencies of other countries.

Consensus / se / — (lat. — agreement). Consent, unanimous acceptance of anything.

2 consultants: embargo, briefing.

Embargo — (unchanged) (Spanish) The special imposition by the state of a ban (arrest) on the import of other countries or the export of gold or foreign currency, certain types of goods (for example, weapons).

Briefing — (eng. — briefing). Brief press conference.

Station number 3 «Referents».

Remember the structure of business papers and try correctly, keeping all the requirements, write:

1 referent: Application to the admission committee of the university, in which YOU are going to do.

2 referent: Power of attorney for a bank loan for building an orphanage.

3 referent: Business letter. (Correspondence between two organizations.)

Samples of business papers.

Power of attorney.

I AM, _____,
trust _____

get the salary due to me for _____ 20_ year.

signature number

Business letter.

Speech Standards:

We inform (to you that) that _____.

Please be advised that _____.

We inform you (that) _____.

The use of interactive games and computer technology in the classroom allows us to solve several problems at the same time: develops communication skills, helps to establish contacts between students, provides educational activities, instills independent work skills. In addition, it reduces the mental burden of students, makes it possible to change the forms of their activity, and switch their attention to the key issues of classes.

Thus, to increase the cognitive activity of students, the teacher is offered many different developed methods that he can use in his teaching activities. To implement the tasks of training specialists, active teach-

ing methods should be applied systematically and purposefully. When using group and collective forms of organization of work with students, it is necessary to take into account the individual characteristics of the study group and each student individually.

References

- 1 Шишминцева А.П. Интерактивные технологии в процессе обучения в школе / А.П. Шишминцева, Ю.Н. Суртаева // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. — Вып. 9. — 2012. — С. 97, 98.
- 2 Ермолаева М.Г. Интерактивные методики в современном образовательном процессе / М.Г. Ермолаева. — М.: Просвещение, 2014. — 42 с.
- 3 Борисова Н.В. Новые технологии активного обучения: сб. образ.-проф. программ / Н.В. Борисова. — М.: ИЦПКПС, 2000. — 146 с.
- 4 Арстанов М.Ж. Проблемно-модельное обучение: вопросы теории и технологии / М.Ж. Арстанов, П.И. Пидкасистый, Ж.С. Хайдаров. — Алма-Ата: Мектеп, 1980. — 352 с.

Б.Х. Құрманова

Тілдік емес мамандықтардың студенттері үшін орыс тілі сабақтарында интерактивті оқыту

Мақалада күзiреттiлiк негiзiнде бiлiм берудi жаңғыртудың тәсiлдерiнiң бiрi туралы сөз болады, атап айтқанда, орыс тiлiн оқытуда интерактивтi оқыту формаларын пайдалану. Орыс тiлi сабағында интерактивтi әдiстермен оқытудың мысалдары ұсынылған: миға шабуыл, жоба, пiкiрсайыстарды, презентацияларды жүргiзу. Сабақта интерактивтi оқыту әдiстерiн қолдану студенттердi оқу процесiне ынталандыруға көмектеседi, пәнге деген қызығушылығын оятады, танымдық және зияткерлiк қабiлеттерiн, сонымен қатар iс-әрекеттегi дербестiктi арттырады. Мәселенiң өзектiлiгi студенттердiң тiлдiк тұлға мәселелерiне деген танымдық және мотивациялық қызығушылығының күрт төмендеуiне байланысты. Авторлар студенттердiң мотивациялық негiздерiн талдаудағы әртүрлi тәсiлдердi анықтап, салыстырды; жоо интерактивтi оқыту технологиясын қолдану ерекшелiктерi сипатталған, университетте тiлдiк пәндердi интерактивтi оқыту арқылы студенттердi оқуға деген ынтаны дамыту моделi жасалған және тәжiрибеге енгiзiлген.

Кiлт сөздер: интерактивтi әдiс, миға шабуыл, жоба жүргiзу, iскерлiк ойындар, мультимедиа технологиясы.

Б.Х. Курманова

Интерактивное обучение на занятиях русского языка для студентов неязыковых специальностей

В статье речь идет об одном из способов модернизации образования на компетентностной основе, а именно посредством использования в преподавании русского языка интерактивных форм обучения. Представлены примеры интерактивных методов обучения на занятиях русского языка: мозгового штурма, проекта, проведения дебатов, презентаций. Применение интерактивных методов обучения на занятиях помогает мотивировать обучающихся на процесс обучения, вызывает интерес к предмету и повышает познавательную и интеллектуальную способность, а также самостоятельность в действиях. Актуальность поставленной проблемы обусловлена резким снижением познавательного и мотивационного интереса обучающихся к проблемам языковой личности. Авторами выявлены и сопоставлены различные подходы к анализу мотивационных основ студентов; выделены и описаны особенности применения технологии интерактивного обучения в вузе, разработана и внедрена в практику модель развития мотивации учения студентов посредством интерактивного обучения языковым дисциплинам в вузе.

Ключевые слова: интерактивные методы, мозговой штурм, проект, проведение деловых игр, мультимедиа, технология.

References

- 1 Shishmintzeva, A.P., & Surtaeva, Y.N. (2012). Interaktivnye tekhnologii v protsesse obucheniia v shkole [Interactive technologies in the learning process at school]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of the Tomsk state pedagogical University*, 9 (87), 97–98 [in Russian].
- 2 Ermolaeva, M.G. (2014). *Interaktivnye metodiki v sovremennom obrazovatelnom protsesse [Interactive techniques in the modern educational process]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 3 Borisova, N.V. (2000). *Novye tekhnologii aktivnogo obusheniia [New technologies of active learning]*. Moscow: ISHPKPS [in Russian].
- 4 Arstanov, M. Zh., Pidkastyi, P.I., & Khaidarov, Zh.S. (1980). *Problemno-modelnoe obushenie: voprosy teorii i tekhnologii [Problem-model training: issues of theory and technology]*. Alma-Ata: Mektep [in Russian].

N.R. Abdikadyrova¹, E.B. Abdimomynov², N.O. Mehmet³¹Taraz State Pedagogical University, Kazakhstan;²Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;³MuglaSytkyKochman University, Turkey

(E-mail: tursynai_1959@mail.ru, edil889@mail.ru, onaci@mu.edu.tr)

Teaching methods of M.Auezov's stories based on modern education technology

Traditional methods of teaching technologies widely used in the educational process of modern higher education institutions are new comprehensively analyzed and reviewed. Careful conclusions were made about the history of the methodology of modern pedagogical science, as well as an analysis of the methodological legacies of the Alash figures in accordance with the modern technological requirements. In addition the significance and importance of studying in higher educational institutions of the great writer M. Auezov's artistic stories are systematically analyzed on the scientific basis of the works of scientists who have contributed to the formation and development of the teaching methods of Kazakh literature. For this purpose the new views are comprehended by the object of study — the traditional methods of analyzing prose works that have been formed up to today in the history of literature. There are given original opinions about the censorship technique used by M.Auezov in creating artistic stories, each story is analyzed in the plot form. The article also provided statements and conclusions about the features and significance of artistic stories in the study of the works of the great writer in higher education institutions using new technologies. As a result, methods are offered for analyzing and studying M.Auezov's stories in higher education institutions which are interpreted in accordance with the dictates of time.

Keywords: technology, training, methodology, short stories, analysis, auto censorship.

Introduction

Nowadays it is impossible to teach by the same technology constantly and give good knowledge in higher educational institutions of our country while preparing the modern specialists. Because today the education sphere of the country has undergone a number of changes in order to enter the global educational space due to the social needs of the society. New theoretical and practical foundations of the content and structure of educational services have been created in a new way and the content of education has been completely renewed. In the educational process of higher education institutions, a great deal of new technologies is being introduced, and a great attention is paid to qualitative teaching of younger generation. Pedagogical collectives in higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan have the opportunity to work out the curriculum according to their discretion and serve on any model. In this direction, the content, the structure of the education in different variants, the new ideas based on science and practice, and the wide use of new technologies that are full of different learning methods are created.

In this regard nowadays critical thinking, modular learning, developmental education, information technology, interactive learning, humanization education, collective learning, individual learning, group training, collaborative learning, projecting training, problem education, complex analysis and other teaching technologies are widely used. Each technology has its own effectiveness. The main purpose of these training technologies is to implement and evaluate the methodology and didactic requirements of different methods and approaches in the learning process on the basis of the study of educational process, the use of a systematic approach to programming. In short, ensuring the effectiveness of training and education of the harmonious combination of many creative thinking in the educational process. Based on these educational goals, the most fundamental and essential factor of the success of the 21st century is the «knowledge». Therefore, today the methodology of pedagogical science demonstrates dynamics of dynamic development and increases its significance in the education and upbringing of the younger generation.

However, a number of qualitative changes in the field of public life and education, innovations, and innovations in the field of science push teachers to criticize their own affairs. That is why some educators and scientists have a critical attitude to the fact that the teaching technologies that are a combination of teaching technologies and their comprehensive application in the field of modern social and natural sciences are a form of self-study and a specific science branch with specific goals. In most cases supporters of this opinion are mainly non-practicing theoretical scientists and teachers. Unfortunately, every scientist, every teacher

does not take into consideration their methodologist-theorist and methodist-practitioner. Because any educator-scientist uses a variety of methods to educate and educate the student. Although they are not specifically mentioned in their names, the content of any teacher's educational approach is in line with the technological and methodological elements. Basically, in the world educational space, various reforms in the field of education change their own innovations in terms of teaching methods and technologies. In our country too.

Once the methods and techniques that are the most effective examples have been gradually transformed, the society gradually decreases its significance as a scholastic system in the depths of history. And new technologies and techniques that have come to their place through various reformations are supplemented by modern requirements. For example, the modern technologies and methods that were recognized as advanced in the post-Soviet period are now regarded as methods of scholastic education. In modern universities, the system has been replaced by a credit education system. Both of these systems have the same benefits and achievements as they are at the junction of the centuries and aim to meet the specific needs of each one of their time. That is why it is not the most scientific point of view to critically analyze the educational systems that meet the needs of public demand and to put forward their own priorities and to put forward one another the most important one.

Tasks:

- To determine the effectiveness of teaching technologies in high education institutions, to analyze scientifically.
- To find out premises of formation and developing of «methodic» sphere in history of pedagogic science
- To analyze the differences and priorities of reading M.Auezov's works of art at high education institutions on the bases of new teaching technologies;
- To analyze traditional methods of prose works forming in teaching method of Kazakh Literature from the new point of view.

The aim -tasks

To form the new point of view considering the methods of teaching M.Auezov's stories on the base of new teaching technologies at high educational institutions.

Research history of the theme.

The history of teaching methods has been used from the appearance of the phenomena «knowledge», «study», «teaching». For example, the second teacher of human Abu Nassir al-Pharabi offered the pedagogical integration method first and proved its effectiveness, the using methods and divided the educators into two groups to take the qualitative knowledge in his works shown the opportunities of improving the of knowledge. The first group is striving people acquiring knowledge freely. He showed specially that it is easy to teach them and they put confidence in themselves. The second group is the group studying unwillingly. He offered to control strictly such kinds of pupils, and proved that the quality of knowledge depends on teacher's teaching methods. It is safe to say that effectiveness and importance of teaching methods has been started from Al-Pharabi's works. This ancient methodical custom of education is the base of teachers' labor. Our nation's scientist- teachers and figures at the end of XIX and at the beginning of XX centuries I. Altinsaryn, A. Baitursinuli, Zh. Aimaityov, M. Auezov, M. Zhumabayev, B. Mailin, G. Mussirepov, G. Karash, K. Zhubanov and etc. formed scientific opinions related to the methodic field, and published the methodical instructions shown the ways of mastering them on theoretical and practical point of view.

For example, I. Altinsarin 'Kazakh Chrestomathy', A. Baitursinuli «Bayanshi», «Nuskaushi», 'AlippeAstary', «Which method is the best», Zh. Aimaityov «Pedagogics», «How to teach Native Language», M. Auezov «Which do we use?», «New Village» 2 — a book for reading in Russian language for Kazakh children, school for the first degree», «A programme and letters for Kazakh peasant youth school», «A book of reading Kazakh literature in the beginning of XIX — XX centuries», M. Zhumabayev «Pedagogics», K. Zhubanov «The Native Language in Primary School», B. Mailin «The rading Book for half- educated pupils», «Power» a textbook for half- educated pupils, « Read and write contemporary», G. Mussirepov «Alphabet for illiterate pupils», G. Karash «Pedagogics», in K. Zhubanov's works «Kazakh Language Grammar», «New Grammar» the importance of methodics in scientific formation is written.

It's important to know such kinds of figures' methodical heritages written the pedagogical works on the base of idea «To reform the people we should start with the reforming of child teaching work» The well-known Methodist — scientists Ph. Sh. Orazbayeva and R. S. Rakhmetova has proved scientifically analyzing the well-known figures' heritages offered to name as the A. Baitursinuly's methodical heritages «Cognitive-

educated technology», K.Zhumabaiev's methodical heritage «The formation technology of individual», Zh.Aimaitov's heritages «Stimulative teaching technology through intersubjective relations, K.Zhubanov's works «Developing teaching technology». By these great scientists' opinion scientists of those times didn't name them as «technology». But they paraphrased the main idea analyzing the main significations, inner contents and requirements of today's technology [1; 6]. That's why analyzing Alash figures' methodical opinions cognitively wholly we can name it as «technology». Then the pedagogical technologies that we call new is verified by above-mentioned facts. By analyzing them we notice that in every period of time there were teaching technologies offered the effective ways in teaching and upbringing the generation. From this point of view in future methodical technologies will have its own scientific side and must become as a stable axiom. It is appropriated to appraise as different point of view taken from scientific point the critics saying differently around this field. We should predominate over the great teacher A.Baitursinuly's opinion «The key of the qualified studying is to seek, to find effective methods and to apply them» [1; 6].

The pedagogical science doesn't exist without applying the modern technologies. Within teaching technologies innovative teaching paradigms are introduced to the modern teaching process. It is important to teach interpretatively the classic of Kazakh literature great writer M.Auezov's through up-to-date point. To study our great person's works using today's education technologies corresponding to modern paradigmatic priorities is suitable for today's generation. As M.Auezov was a comprehensive intellectual writer we should use different teaching paradigms as antropobasic, humanistic, cognitive, cultural knowledge, competence mastering as the key of educated intellect development in reading his works. These are key tasks requiring individual analyzes, explanation. As we consider the great writer's literary works on the base of teaching technologies opportunities we didn't regard widely to this problem.

It is effective to teach analyzing his literary works according to modern education system technologies to explain writer's literary world thoroughly. Because rising to novel-epic degree of great writer, the first steps of the best proses entered the great writer's gold stock of the human culture and writing skill is shown in literary novels. Reading the stories of the writer to students of higher educational institutions, should be set out not only their content, but also, most importantly, its main problems, ideological and aesthetic ideal of the writer, success along the way. Subject and compositional integrity, language expressiveness, ways of character creation. The main problems in the work around the plot and compositional integrity, artistic speech, ways to create characters. Deepening of literary and theoretical concepts, stories, prototype, psychological state of characters, plot, composition, description, portraiture, reportings are one of the main aims of the lesson [2; 103]. We can reach the aim through carrying out the literary analysis.

Currently, the use of modern teaching technologies in the literature lessons at the Universities in the new education one of the urgent problems of science methods of teaching literature is the analysis of the work of art. Therefore, the method of analysis of the artistic level of the work is of particular importance in the study of subjects on the basis of modern paradigms of education. After all the essence of a work of art, artistic, aesthetic, spiritual and ethical force is revealed as a result of analysis, and only then the objectives of the lesson will be fully fulfilled.

Since 1930, Kazakh literature is studied as an independent subject since the beginning of work on the publication of curricula, textbooks, teaching AIDS are told as an actual problem.

In the works (textbooks, teaching AIDS, teaching materials, monographs) of scientists-Methodists A. Baitursinuly, M.Zholdibaiuli, Zh. Aimaituli, M.Auezov, A.Ussenov, M.Karayayev, Sh. Karibayev, A. Koshimbaiyev, A. Koniratsbaiyev, T. Aksholakov, K. Tasbolatov, A. Dayirova, S. Tileshova, S. Kaliyev, T. Zumazhanov, B. Arinova, G. Kurmanbaiyeva, B. Smanov were commented about analyzing the works [3; 57].

In this regard in the universities in studying of M.Auezov's artistic stories it is appropriately to use more widely the method of literary analysis, based on the basic principles of analysis of prose works formed in literary science. Because literary analysis is an important method of scientific study of the work. And this is one of the widening works on the scientific study of the work. When analyzing a work of art in the process of performing this action, first of all, one should pay attention to the specific historical context of the period in which the work is written. It is necessary to distinguish the concept of historical and historical-literary situation. To historical and literary conditions are belonged:

- Literary trends of that era;
- The place of this work among the works written by other authors in this period;
- History of writing the work;
- Reviews of the work in a literary publication;

- Volatility of this work by the artist's contemporaries;
- Perception and evaluation of the work of the modern reader.

After that, it is necessary to consider the issues of ideological and artistic integrity of the work, its content and form (the degree that the author would like to tell and convey it) [4; 97].

In analyzing M. Auezov's first prose works one should pay attention primarily on the analysis of historical contexts. Today the writer's stories from the point of view of scientific and theoretical knowledge in the 1920-ies stories about the life of the village and the life of people and as you know, the stories illustrating the new society of 1930, the team, ultimately divided into two large groups, and ultimately lie in the context of historical and literary panorama of the time.

At the same time as a result of achievement of the new European level of national literature in the Kazakh literature there were new literary directions. Nowadays we are teaching the main directions in the General literature broken down into 9 groups.

M. Auezov's artistic stories are mainly written in three directions among these nine directions i.e. socialist realism, modernism, and critical realism.

The first novels as «Korgansizdingkuni», «Kinamshilboizhetken», «Educated citizen», «Black beautiful» is written in the direction of describing the change of spiritual values in society in that modern period, the stories written in the latest 1930 «Arms to arms», «Kasen's phenomena», «Three days», «Changeable» and etc. are fiction stories written in the direction of socialist realism and critical realism. In the thorough analysis of the stories from the writer's pen in the scientific view, it is clear that the main issues that have been raised in them are, in essence, a distinct and clear picture of the society at that time. This is a sign of the tragedy of all Alash intelligents fought for national interests at that time. Nowadays, we see that those artifacts are sometimes one of the most pressing issues of literary criticism in the period of globalization, to discover the peculiarities of this artistic process, which has been transformed into a new, open-minded, or varied way. Therefore, when we study historical and literary analysis of M. Auezov's stories written in the beginning of the twentieth century, we examine the social changes and historical events of that time. In the brief history of the social phenomena in this period we are convinced that in the history of the Kazakh people, the first quarter of the twentieth century is a milestone in the changing political, economic, cultural, literary and social life. The years of the epicenter of the three-centennial colony colonialism, the task of which were to liberate the cobweb, and the so-called «Our Tree, Our Slogan — Alash». In the age when the country's consciousness was a time of awakening, a great spiritual breakthrough in the life of our people, all the Kazakh intellectuals fought for a state of national interest [5;10] This struggle, which originated from the internal struggle for the sake of the bright future of our nation, was borne out by the colonial conquerors, and continued for several years. In many cases, the spirituality of the country was strongly influenced by the appearance of the second type, the appearance of the underpass has had a profound effect. It is appropriate to regard it as the only expression of its character as a repatriation of our nation by intelligentsia to the brutal policy pursued by the empire, which seeks to colonize our country through missionary politics.

National Leader A. Baitursynov, who has been working with representatives of the Russian people who have been holding the Soviet government's hand in such a struggle for the sake of national interests, has been acquainted with the history of their principal positions. «The nationalism and colonialism, the long-suffering of Russian culture and Kazakh culture, a long-lasting illness. «Alash people were persecuted for their idea of the cult conflicts among peoples, they were viewed as enemies of the Kazakh nation and their works were forbidden. All the works written in the national consciousness were subjected to severe censorship and the authors were exposed to intentional repression. As a result, for almost 70 years before the collapse of the Soviet Union and the collapse of the Communist Party, literature and art, and humanitarian scientists, all looked at Marxism-Leninism.

However, during this difficult time the Kazakh writers found a wide variety of methods of escaping from politics and speaking the truth to avoid totalitarianism. To do this, he left today's themes and learned how to deal with the essence of the story, his ideas, his thoughts, and the nature of the word art. The best compositions of the world of magic, figuratively describing the secrets of the mystery, became the spiritual benefits of the nation, acquainted with the life, traditions and behavior of the country. Famous scientist R. Nurgali describes the mysterious nature of the epoch: «The Kazakh literature of the twentieth century is a golden age of national art, and it will be long» [6; 6]. The well-known literary scientist O. Abdibanovich noted that «the beginning of the twentieth century — a period in which the whole Russian public was able to thrive in the history of the Kazakh people, and the time when the royal sovereignty of the Russians was intentionally awakening» [7; 12] specifically mentioned.

Research methods

The research materials and research findings of today's Auezov study as a basis for the achievement of the goals set for the selected materials and approaches were paid attention in the article.

Analyzing, comparing, objectively analyzing, sorting, summarizing, interpretation, etc. The scientific method was implemented in the network of approaches. The research methodology was based on the principles of objective, historical, systematic, comparative, formulated, thematic scientific knowledge, and in accordance with the requirements of writing scientific articles.

Researches results

Summarizing the opinions of the above-mentioned researchers, we can say that at the initial stage of the twentieth century, it was written in a car censorship manner, using the methods of anti-imperial policy, with the aim of awakening the national consciousness of national intelligentsia and writers. M.Auezov as a unique writer change this direction to the autocensor method recording his works.

A literary approach, often called autocentrism or self-censorship is often used to describe the true reality of the period he describes and to explicitly state the political-social requirement of a certain period. Today's literary science is considered as a legitimate phenomenon in the literary criticism that the author's own narrow pathway, some of which have been recognized in the life of a slippery period, by describing the layers of some realities in their own way, and sometimes occasionally expressing themselves in the conciliatory line or in the censorship approach. And, in general, the car censorship approach is not used by any writer. For example, the famous German poet Johannes R. Becher has published his manuscript called «Opheti», which has accumulated his aesthetic ideas and, when the grantee comes, he has drawn some of his criticisms about the worship of the individual who was born of the 20th Congress of the CPSU and made self-censorship. Johannes R. Becher's autocensor was published in the journal «Zyuga und form» in the GDR after his death.

M.Auezov also has superficial stories, which simply mean that the thoughts of their thoughts are most relevant, and that the reader is «not aware of the unknown». Anyone who can not go without it prepares them if the researchers do not open the case with a thorough analysis of the problem while studying the writer's works in a textual sense and forming canonical text. From the point of today's view M.Auezov's stories of artistic expression of various situations in the society by car censorship are described as «The Day of Defenselessness», «Oblivion Girl», «Learned Citizen», «Dzhety», «Kasen's phenomena» can be attributed. For example, in the story «The Day of Defenselessness» Gaziza describes the tragic fate of a girl by describing her characters in the Kazakh society at that time by describing the images of heroes, such as Akan, Bolt, and his accomplice, Kalta. The author says: «Serious illusions, painful emotions emotions have not given a great effect to Akan. Because he has seen so many evil things in his day, and he is in the midst of all these words, all that hears is not familiar and surprising. It was like a learned lesson» [8; 21] — shows that there are alien habits of our nation, such as the degradation of people, the degradation of humanity, by contrasting the heroes' opinions and actions. The idea of the great philosopher Abai's philosophical spectrum, «One of you is a friend of the Kazakhs, not a single one, is empty» has come to an end. In a society where the writer's idea is the main idea of the story, in a society that is in dire straits because of politics, if people find it difficult to cope with each other with kindness and mutual help, Gaziza warns that it is quite possible to overpower the girl.

The main theme raised in the story «dear citizen» is that if the national ideology is corrupted by the impact of changes on the life of the country, the main idea differs with that people who are adapted to the new society need to adapt to the national identity. It illustrates the true picture by describing Meyrkhan's image. In this regard the whole content of the work is devoted to revealing the theme and the main idea.

In the story «Innocent Girl» written in the modernistic literature the author describes the difficulties of tragic person as Gaisha and describes it as an image of the victim of that society period. The main idea of this work is the destruction of the spiritual values of our people. In the story is told that a young girl came up young men one after another thinking a momentary pleasure reflecting our national tradition. The writer said: «Two or three years later.... There were two other numbers besides Gaziz... These were Kazakh guys. One of them was lucky, he was a disciple and he was a dancer. But he was jealous even of the sun Gaysha. Even though he was a bit sharp his love and passion were too abundant and he was bored as a long-lived fairy tale....

The other was the guy, older, grunted, dressed well, cunning, with sense of humor. His fraud and deceit increased... Therefore, Gaisha was stick of him else. The first of these two guys was hurt by Gaisha. She didn't suffer from the latest one. That is just what happened to the younger girl less than the former», — is narrated [8; 139]. It was a contradiction to our national values never been in the Kazakh society and there wasn't in the upbringing of traditions and generations. This was a manifestation of the damage to the spiritual values within the country where the writer pointed.

In story witful of ha psychological situations called «Kassen's phenomenon» the author described the psychological transformation of the society at that time by describing the images of Kassen, a clerk of the local government and his wife Jamilia. Both of these characters in the conversation grew up in the middle of the boiling Kazakh, and later lived in the city. Since then, various psychological phenomena have occurred in them, and the Kazakhs have started to commit mischief. He is depicted by a young brother, Salim, who lives in the Kssen's city and is studying at a university. The lines: «But this last month, especially the elderly man, and fifteen days since brother and sister-in-law has come Salim began to know well Kasen and Jamila» [9; 119] shows the psychological changes in Kasen and Jamila.

That is to say the unclear behavior of Kazakhs, the Kazakh brotherhood, which is the hospitable brother and the elder, has been shocked by the slightest and forced to leave their homes at the bottom. The story tells about the Kazakh people who remained in the back; ground through Salim's image to awaken them, to adapt quickly. At the same time M. Dulatov:

«Open your eyes, wake up, lift up Kazakhs,

Not spending time in the dark.

The land is gone, the religion becomes worse,

It isn't suitable to sleep now» [10; 96]. Called the famous scientist, national teacher A. Baitursynov told:

«My Kazakh people,

Your back is

Being broken.

The stock is in arrest,

Trouble in your soul,

Wake up, open your eyes.

It was the time when the Kazakh society was trying to wake up from a great sleep. M.Auezov, who has been alongside alash peoples in the struggle for national struggle and national ideals, presented the idea of struggle for independence, which Alaskan raised in his works. The only dream of the Kazakh people was to change the past and reflect on the desire and desire to survive the negative effects of the new society and to pursue other civilizations like culture and civilization. That is why Salim's words «You are still at the end. It's all gone from there...» [9; 129] — striving to reach a new society and to try to open the eyes of the Kazakh people. The main hero of the story Kassen although was urban-like and has various psychological transformations and has made strange things to the outlook he rarely look at Great Almaty top, analyzing his minds and sometimes he regrets his actions and acts in compassion.

It is true that in M. Auezov's stories written in the above-mentioned autocensor method the thoughts that describe public fates for the fate of the nation and its spirituality are the actions that are taking place in the real history of the past, which arose from the colonial policy of the Russian Empire. The prominent scientist M. Myrzahmetuly said, «When searching for the political and social roots of the autocensor phenomenon used by Mukhtar Auezov, the writer has a broad idea but then there is a lot of sincere and deep-rooted secrets in the bleeding of his thoughts, incomplete. In the writer's autocensor, underneath the thesis, underneath the abstract, we can not see it as an underwater stream, but if we continue along, we feel the power all the time» [11; 86]. Although it is compelled to resort to autocensor approach on the basis of political pressure, it is difficult to formulate more precisely because of the skillfulness of the writer's skill. Therefore, in the process of prose analysis of the writer's artistic stories, it is important first of all to study the historical-literary panorama of that period in the context of the scientific context. These are the works to be done at the first stage of literary works of prose works.

After that M.Auezov's stories should be determined on the basis of literary trends of the era and among the other stories written by other authors during that period. At the same time it is better to analyze the writer's stories in comparison with the stories of M.Zhumabayev, B. Maylin, G.Musrepov. In the same period, these writers also wrote that «Sholpan's Sin», «Kulpash», «Tuyebai», «Azamat Azamatovich», «Edige», «Blue House Neighbors», «Life Tale», «First Steps», «Shugyla», «girl» and so on. it is known that he wrote several stories and added to the golden fund of the Kazakh literature. After analyzing the writer's stories by

comparative analysis, it is appropriate to examine the history of each conversation and the literary critique of that period. For this purpose it is necessary to familiarize with works of R. Abdigulov, who made a detailed analysis of M. Auezov's stories and made a textual analysis of the writer T. Dzhurtbay's writings. And it is appropriate to analyze the literary criticism by analyzing S. Mukanov's works (the Kazakh literature of the twentieth century), in parallel with the writer of that period, who lived in one society, who made the first criticism of his stories. At the next stage of literary analysis of the great writer's artistic tales, it is necessary to study the acceptance and appreciation of the modern reader's works. At the same time A. Nurkatov, M. Adibayev, K. Syzdykov, T. Akshulakov and others. It is important to get acquainted with the works of prominent scientist and scientist G. Prali who works successfully in modern Mukhtar study. The deeper cognitive analysis and acquaintance in these areas of literary analysis are the factors that make a special contribution to the analysis and interpretation of M. Auezov's contemporary stories in modern Kazakh literary criticism.

Conclusion

Based on the basic principles of the above-mentioned prose literature analysis, the following work on studying the art story should be a good idea. The complexity of the problem comes from learning this content. Although modern teaching methods have been divided into four different sections such as «learning», «mastering», «introduction», «development» and up to now the teaching methodology has been based on five different methods. The latter was a content issue, that is, the content of knowledge acquisition is a traditional principle that sets the basic concepts of the law and still does this function. Therefore, updating the content of education widely used in our country is one of the most important issues in education. This content problem has so far been studied by researchers in the field of literature study and has fixed the main definitions. The concept of content on this topic is both sides of the concept. In one it is the essence of the artwork (the subject matter). In the second case, the artistic idea of the work. One of these is reading, one of which is the analysis. In the majority of cases, this literature analysis works with methodical defects from the literature teachers and students who manage it. For example, in today's literature lessons students have been taught to comprehend the content of the art story as a whole. It is told without any planning. Most of the teachers tell students that they have read and to retell the text. In this case the student retold only about one-third of the conversation. Such paraphrase is useless.

There are essentially special types of content. The word «say» is not based on those forms. If first our students retell the story and then retell by plan the meaning of both of them is even different. When it comes to short content the meaning of the plan is different. And as the author says the need to say what comes from the plan. Therefore, when teaching the art story it is necessary to base on the basic laws of the literary analysis, to analyze, interpret and clarify the specific narrative. It should be borne in mind that the knowledge provided by a well-defined plan is reasonable for the child, based on the plan's conclusions. According to the plan, the main purpose of the literary content should be defined as follows: 1) Understanding the subject; 2) Logical expression of the story (plan); 3) speaking the language in the text; 4) artistic expression; 5) characters like understanding the nature of the main character. And the full content of the narrative, the short description, the artistic expression, the content of the talk, the content of the conversation, etc. The existence of the species is a traditional principle in the literary analysis. Clearly, the main features and types of this statement are focused on class scheduling, and in the correct teaching of the main content of the conversation, consciousness and logical uncertainty occur. An outstanding scientist A. Konyratbayev said: «The plan is necessary to understand the structure, content and theme of the work on the one hand and, on the other hand, to express our thoughts in logical order. It is very important in describing the content, composition or composition of the work» [12; 202] — emphasized the essence and significance of the plan in the analysis of artistic compositions. It is appropriate to consider these principles in the analysis of M. Auezov's stories.

During the studying of M. Auezov's artistic stories, it is necessary to identify and reveal the theme of the work, the idea, the system of images, the linguistic art, the plot, the composition and the poetics after the plan of work on its main content. The preservation of these structural components, which are traditionally carried out in the analysis of literary works, directly influences on the purpose of the literary work, the precise purpose of the literary work, the perception, the perception and perception of the main idea of the writer. Therefore, to read and recognize any great story of a great writer, we must pay attention to all these components. It is a traditional method of analysis and analysis in literature science. It is evident from the novelty of the modern educational technologies that we have mentioned above the views and analyzes made by

M. Auezov's artistic narratives, the findings and the findings are now clearly reflected in the new methodology of Mukhtarstudy in the field of methodology.

References

- 1 Педагогикалық ғылыми мұра. Дәстүрлі әдіс және жаңа технология / Ред. Басқарған Ф.Ш. Оразбаева. — Алматы: АнаАрыс, 2009. — 120 б.
- 2 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі / Бітібаева Қ. — Алматы: Рауан, 1997. — 288 б.
- 3 Сманов Б. Көркем шығарманы талдау негіздері: моногр. / Б. Сманов. — Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Ұлағат» баспасы, 2016. — 366 б.
- 4 Таңжарықова А. Көркем мәтінді талдау негіздері: оқу құралы / А. Таңжарықова. — Алматы: Service Press, 2016. — 260 б.
- 5 Сманов Б. Мұхтар Әуезовтің ҚазПИ-дегі қызметі / Б. Сманов // Egemen Qazaqstan. — 25.06.2018 ж. — 10 б.
- 6 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу / Р. Нұрғали. — Астана: Күлтегін, 2002. — 528 б.
- 7 Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: оқулық / Ө. Әбдиманұлы. — Алматы, 2012. — 408 б.
- 8 Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер / М. Әуезов. — Алматы: Атамұра, 2002. — 432 б.
- 9 Әуезов М. «Көксерек» повесімен «Бүркітші» және басқа әңгімелері / Құраст. О.Асқар. — Алматы: «Балауса» баспасы, 2006. — 512 б.
- 10 Әбдіқадырова Т.Р. Алаш және ұлт әдебиеті XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: оқу құралы / Т. Әбдіқадырова, Е.Б. Әбдімомынов. — Тараз, 2017. — 308 б.
- 11 Мырзахметұлы М. Қазақ қалай орыстандырылды? / М. Мырзахметұлы. — Алматы, 2011. — 400 б.
- 12 Қоңыратбаев Ә. Көптомдық шығармалар жинағы / Ә. Қоңыратбаев. — Алматы: МерСал, 2004. — Т. 6. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. — 2005. — 520 б.

Т.Р. Абдықадырова, Е.Б. Абдимомынов, Н.О. Мехмет

М.Әуезовтің әңгімелерін білім берудің жаңа технологиялары арқылы оқыту әдістемесі

Мақалада қазіргі жоғары оқу орындарында білім беру ісінде кеңінен қолданылып келе жатқан оқыту технологияларының дәстүрлі әдістемелері заманға сай жаңаша көзқараста жан-жақты талданып қарастырылған. Қазіргі педагогика ғылымының әдістеме саласының тарихы туралы тың тұжырымдар жасалынып, Алаш қайраткерлерінің әдістемелік мұралары сараланған. Сонымен қатар, ұлы жазушы М.Әуезовтің көркем әңгімелерін жоғары оқу орындарында оқытудың мәні мен маңыздылығы, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ғалымдардың еңбектерімен ғылыми негізде жүйеленіп талданған. Ол үшін әдебиет тарихында бүгінгі күнге дейін қалыптасқан прозалық шығармаларды талдаудың дәстүрлі әдістері зерттеу нысанына алынып жаңаша көзқарастар тұрғысынан зерделенді. М.Әуезовтің көркем әңгімелер жазуда қолданылған автоцензуралық тәсілі туралы да тың ойлар айтылып, әрбір әңгімесі фабулалық түрде талданды. Нәтижесінде жоғары оқу орындарында М.Әуезовтің әңгімелерін талдап-оқытудың әдістері ұсынылып, заманға сай интерпретацияланады. Ұлы жазушының шығармаларын жоғары оқу орындарында жаңа технологияларды қолдана отырып оқытуды оның көркем әңгімелерінен бастаудың ерекшелігі мен маңыздылығы туралы да тың тұжырымдар жасалынды.

Кілт сөздер: технология, оқыту, әдістеме, әңгіме, талдау, автоцензура.

Т.Р. Абдықадырова, Е.Б. Абдимомынов, Н.О. Мехмет

Новые технологии в методике изучения рассказов М. Ауэзова

В статье всесторонне рассмотрены традиционные методики обучающихся технологий, широко применяющихся в образовательном процессе современных высших учебных заведений. Сделаны детальные выводы об истории методики современной педагогической науки, представлен анализ методических наследий деятелей партии Алаш. Авторами проанализированы работы казахских ученых-методистов и литературоведов, внесших вклад в формирование и развитие методики обучения казахской литературы. Осмыслены традиционные и инновационные методы изучения и анализа прозаических произведений, сформировавшихся до сегодняшнего дня в методике преподавания литературы. Предложен к использованию метод автоцензурного приема, применявшегося М.Ауэзовым в создании художественных рассказов, проведен всесторонний анализ фабульной формы

рассказа. Кроме того, даны выводы относительно особенностей и значимости художественных рассказов в изучении литературного наследия великого писателя.

Ключевые слова: технология, обучение, методика, рассказ, анализ, автоцензура.

References

- 1 Orazbaeva, F.Sh. (Eds). (2009). *Pedahohikalyk hylymi mura. Dasturliadis zhane zhana tekhnolohiia* [Pedagogical scientific heritage. Traditional method and new technology]. Almaty: AnArys [in Kazakh].
- 2 Bitibayeva, K. (1997). *Adebietti okytu adistemesi* [Methods of teaching literature]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 3 Smanov, B. (2016). *Korkem shyharmany taldaу nehzideri* [Fundamentals of artistic analysis]. Almaty: Ulahat [in Kazakh].
- 4 Tanjarikova, A. (2016). *Korkem matindi taldaу nehzideri* [Fundamentals of literary text analysis]. Almaty: Service Press [in Kazakh].
- 5 Smanov, B. (2018). Mukhtar Auezovtin KazPI-dehi kyzmeti [Mukhtar Auezov's activity in the KazPI]. *Egemen Kazakhstan*, Page 10 [in Kazakh].
- 6 Nurgali, R. (2002). *Kazak adebietinin altyn hasyry* [The golden age of the Kazakh literature. Researching]. Astana: Kultehin [in Kazakh].
- 7 Abdimanuly, O. (2012). *XX hasyr basyndahy kazak adebieti* [Kazakh literature in the beginning of the twentieth century]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Auezov, M. (2002). *Korhansyzydyn kuni. Anhimeler men povester* [Day of defenseless people. Stories and prose works]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 9 Auezov, M. (2006). «Kokserek» povsesimen «Burkitshi» zhanebaska anhimeleri [Kokserek's story and Berkutchi and other stories]. Almaty: Balausa [in Kazakh].
- 10 Abdikadyrova, T.R., & Abdumomynov, E.B. (2017). *Alash zhane ult adebieti XX hasyr basyndahy kazak adebieti* [Alash and national literature. Kazakh literature of XX century]. Tara [in Kazakh].
- 11 Myrzahmetuly, M. (2011). *Kazak kalai orystandyryldy?* [How did the Kazakh language grow?] Almaty [in Kazakh].
- 12 Konyratbayev, A. (2004). *Koptomdyk shyharmalar zhinahy. Kazak aebietin okytu adistemesi* [Collection of multi-volume works. Methods of teaching Kazakh literature]. Almaty: MerSal [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdirasilova, G. K.** — Candidate of philological sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Abdrasilova, A.** — Master student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Abdikadyrova, N.R.** — Professor, Doctor of education, Taraz State Pedagogical University, Kazakhstan.
- Abdimomynov, E.B.** — PhD Doctoral student, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Alekseev, P. V.** — Doctor of philology, Prof., Gorno-Altai State University, Russia.
- Alekseeva, M.A.** — Candidate of philological sciences, Specialized educational and scientific center of the Ural Federal University named after the first President of Russia B.N. Yeltsin, Ekaterinburg, Russia.
- Antonova, Ye.M.** — Senior teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Belova, E.O.** — Student, Pavlodar State Pedagogical University, Kazakhstan.
- Dyakov, D.V.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor of Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Dyussalinova, B.K.** — Senior teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Issalieva, A.A.** — Master of pedagogical sciences, Senior lecturer, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-technical University, Uralsk, Kazakhstan.
- Iskhalieva, A.T.** — Master of pedagogical sciences, Senior lecturer, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-technical University, Uralsk, Kazakhstan.
- Iost, O.A.** — Candidate of philological sciences., Professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Kazakhstan.
- Ilker, A.** — Professor, Head of the Department of modern Turkic languages, Jalal Bayar university, Manisa, Turkey.
- Kazanbaeva, A.Z.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kurmanova, B.H.** — Senior lecturer of the language development center, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-technical University, Uralsk, Kazakhstan.
- Kenzhalin, K.** — PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kharitonova L.M.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Marethaeva, M.M.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Karaganda Medical University, Kazakhstan.
- Mehmet, N.O.** — Professor, Doctor of philology, Mugla Sytky Kochman University, Turkey.
- Mirzakhmetov, A.** — PhD Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Novossyolova, E.A.** — Senior lecturer, Doctoral candidate, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Kazakhstan.

-
- Nikolayenko, S.V.** — Doctor of education, professor, M. Masherov Vitebsk State University, Belarus.
- Nugumanova, A.N.** — Master student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Rakhymbayeva, B.O.** — Senior teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Rustemova, Zh.A.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Smailova, A.Sh.** — Senior teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Sayfulina, F.S.** — Doctor of philological sciences, Professor, Kazan Federal University, Russia.
- Shardarbekova, A.E.** — Master student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Takirov, S.U.** — Candidate of philological sciences, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Temirgazina, Z.K.** — Doctor of philology, Professor, Pavlodar State Pedagogical University, Kazakhstan.
- Tursynova, M.A.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Turarkhanov, K.** — Master student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhalmahanov, Sh.Sh.** — Doctor of philological sciences, Professor, Karaganda Medical University, Kazakhstan.
- Zhuynetaeva, Z.N.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhakupova, G.K.** — Master student, Pavlodar State Pedagogical University, Kazakhstan.
- Zhunusova, Zh.N.** — Professor, Doctor of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zyablova, N.A.** — Master student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.